

550

भारतीय साम्राज्य.

पूर्वार्ध

पुस्तक तिसरें.

आर्येतिहास व भूगोल.

नारायण भवानराव पावगी

(कृत.)

Md

550

भारतीय साम्राज्य.

नारायण भवानराव पावगी.

यानें रचिलें असे.

तें

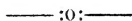
पूर्णें येथें “ सत्यप्रकाश ” छापखान्यांत छापिलें.

शके १८१९

विजयनाम संवत्सरे.

(सर्व हक्क ग्रंथकर्त्याने आपणाकडेस ठेविले आहेत.)

किंमत १४ आणे.

श्री.

सद्गुरु चरणारविंदीं

नमन करून

ही

ग्रंथरूपी

यथाशक्ति व यथामति केलेली

अत्यल्प

देशसेवा.

नारायण भवानराव पावगी

यानें

आपल्या दयितआर्यभूमीच्या ठिकाणीं

असलेल्या अत्युक्त

प्रीत्यर्थ

सकल

आर्यभगिनींस व आर्यबांधवांस

प्रीतिपूर्वक

भत्यादरानें समर्पिली असे.

भारतीय साम्राज्य.

प्रस्तावना.

इतिहासोत्तमादस्माज्जायन्तेकविबुद्धयः ।

भारतीय साम्राज्याचें हें तिसरें पुस्तक होय. पहिल्या पुस्तकांत देशवृत्तान्त दिला असून, त्याचे नऊ भाग केले आहेत. १ देशस्थिति व वर्णन; २ । ३ उद्भिज्ज संपत्ति; ४ । ५ कृषिकर्म पद्धति; ६ प्राणिजातिसंपत्ति; ७ खनिजसंपत्ति; ८ वातावरण-मीमांसा; आणि ९ भरतखंड भूरचना.

दुसऱ्या पुस्तकांत आर्यलोक व त्यांचें बुद्धिवैभव, याविषयींचें साद्यंत वर्णन आहे, आणि ह्याचे पांच भाग केले आहेत. १० आर्यांचें मूलनिवासस्थान; ११ आर्यांची सामाजिक रचना व धर्मसंस्था; १२ आर्यभाषा; १३ वेद व वेदांगें आणि १४ महाकाव्यें व गद्यपद्यादि भाषाशास्त्र.

प्रस्तुतच्या तिसऱ्या पुस्तकांत आर्येतिहास व प्राचीन आर्यभूगोल, यांविषयींचा सविस्तर वृत्तान्त दिला असून, त्यांत मजला उपलब्ध असलेली सर्व माहिती वाचकांपुढें

सादर केली आहे. ह्याचे पांच भाग केले आहेत. १५ आर्येतिहासाच्या न्यूनत्वाचीं कारणें; १६ वेदकालीन इतिहास; १७ उत्तरहिंदुस्थानांतील प्राचीन नृपावलि; १८ दक्षिण हिंदुस्थानांतील प्राचीन नृपावलि; आणि १९ प्राचीन आर्यभूगोल.

आमचें सुप्रसिद्ध व अति पुरातन भरतखंड नानाविद्याविशारद असून, तत्संबंधी त्याची फार प्राचीनकाळापासूनच ख्याति आहे. तें यच्चावत् सर्व शास्त्रान्वेषांत प्रवीण असल्याविषयीं सर्वास महशूर आहे, आणि अखिल कलासमुदाय हा देखील त्यानेच उदयास आणिला असल्याविषयीं त्याची दिगन्त कीर्ति आहे.

तत्त्वज्ञानांत आमची बरोबरी करणारा आजपर्यंत एकही देश ह्या भूतलावर उदयास आला नाही. फार तर काय सागावें, पण भारतीय तत्त्वज्ञानाचा इतिहास म्हटला म्हणजे ह्या भूगोलावरील प्रत्येक देशांतील तत्त्वज्ञानाचा एक संक्षिप्त इतिहासच होय, असेंही प्रतिपादन केलें असतां मोठेसें साहस किंवा अतिशयोक्ति होणार नाही.

एके ठिकाणीं कझन्नें असें म्हटलें आहे कीं,

“ The history of Indian philosophy is the abridged history of the philosophy of the world. ”

एक फ्रेंच शोधक लुई जेकलियट् (M. Louis Jocoliot) हा आपल्या (La Bible Dans L'Inde) भरत-

खंडांतील पवित्रशास्त्र नामक पुस्तकांत असें विहितो कीं, सर्व राष्ट्रांचें आदिस्थान भरतभूमि होय. येथूनच हर- एक शास्त्राची उत्पत्ति झाली. येथूनच सर्वांस कायदे कानू मिळाले. येथूनच सर्वांस धर्मबंधन प्राप्त झालें. आणि नीतिशिक्षण देखील येथूनच सर्वांच्या पदरीं पडलें.

“ India is the world's cradle; thence it is, that the common mother in sending forth her children even to the utmost West, has in unfading festimony of our origin bequeathed us the legacy of her language, her laws, her *morale*, her literature, and her religion ”

“ Traversing Persia, Arabia, Egypt, and even forcing their way to the cold and cloudy north, far from the sunny soil of their birth: in vain they may forget their points of departure; But time and ruin united fail to obliterate the ever legible stamp of origin. ”

(La Bible Dans L'Inde.).

P. VII—VIII.

आमच्या भरतभूमीनेंच पौरस्त्य आणि पाश्चात्य देशांत आपल्या ज्ञानदीपानें सर्वत्र प्रकाश पाडला, असें विदेशीयांस देखील कबूल करावें लगतें.

“ Can there be any absurdity in the suggestion that the India of six thousand years ago, brilliant, civilized, overflowing with population, im-

pressed upon Egypt, Persia, Judea, Greece, and Rome, a stamp as ineffaceable, impressions as profound, as these last have impressed upon us ? ”

(La Bible Dans L' Inde.)

P. 18.

“ Let us repeat it even to satiety if those whom we call the ancients were progenitors of modern nations—so was ancient India the initiatrix of all the civilization of antiquity. ”

(La Bible Dans L' Inde.)

P. 296 .

तेव्हां, अशा प्रकारें ज्या भरतभूमींत सर्व शास्त्रें पूर्ण दशेप्रत पावलीं, ज्या ठिकाणीं आमच्या पूर्वजांनीं सर्व विद्यांच्या खाणी खणून ठेविल्या, आणि जेथें ज्ञानोदधी-ला चोहोंकडून संपूर्ण भरती आली, तेथें इतिहासा-सारख्या अमूल्य ग्रंथांची, किंवा सशास्त्र आणि पद्धतशीर रीतीनें लिहिलेल्या इतिहासाची कशी उणीव राहिली, याबद्दल विचार करतां करतां, माझी अल्पमती तर खरोखरच अगदीं गुंग होऊन जाते.

पण, एकवार प्राचीन इतिहास पुनश्च मनांत आणिला, आणि आमच्या ह्या अतिपुराण देशावर, भिन्नधर्म विदेशीयांनीं अनेक स्वाऱ्या करून जो प्रलयामि पेटविला त्याचा विचार केला, ह्मणजे आमच्या प्राचीन इतिहासाची व इतर अमूल्य ग्रंथसंपत्तीची काय वाट

लागली असावी, किंवा त्यांची कशी वाताहात झाली असावी, या विषयीची एक निभ्रान्त कल्पना मनांत येते.

आतां, ही कल्पना कोणती म्हणाल तर ती अशी की, **इसलाम** शाहीच्या त्या बेवंद नगरांत, आणि **रा-चंदिवस दीनदीन** चालणाऱ्या त्यांच्या त्या कोलाहलांत, तसेंच त्यांच्या त्या पशुतुल्य क्रौर्यांत, व त्यांच्या त्या रुधिरप्रिय प्रत्यपकारांत, आमच्या ह्या ऐतिहासिक ग्रंथसंपत्तीची आगदीं राखरांगोळी झाली, यांत तिळमा-अही शंका नाही,

कारण, त्या **विडालाक्षी**च्या वंशजांस ग्रंथसंपत्तीचा विध्वंस करण्याची खरोखरच मोठी हौस !!! **आले-गझांड्रियां**तील विस्तीर्ण आणि अमूल्य पुस्तकालयाचा फडशा ह्या **अविंध्यांनींच** उडविला. आमच्या **भारतीय ग्रंथरत्नाकरावर** देखील त्यांनींच धाड आणिली.

आतां, त्या **अविंध्यांनीं** आमची अमूल्य ग्रंथसंपत्ति लुटून फस्त करावी; त्या **म्लेछांनीं** आमचा विशाल रत्नोदधि भस्मसात् करावा; आणि त्या **धर्मांध्यांनीं** आमच्या जगद्वंद्य पूर्वजांचे अपूर्व मानसिक श्रम होम-कुंडांत घालून आपल्या नेत्रांचें पारणें फेडावें; हें सर्व अत्यन्त निंद्य व गर्ह्य तर खरेंच. त्या योगांनं आम्हांला अतीव खेद उत्पन्न होऊन आमचें हृदय पोळतं, हेंही निर्विवादच आहे. आणि त्यामुळेच आमचा दुःखाग्नि

एकंदम भडकतो, हें देखील कोणाच्याने नाही म्हणवणार नाही. तथापि, ह्या त्यांच्या दुष्कृत्याबद्दल फारसे आश्चर्य वाटण्यासारखे नाही. कारण, ते बोलून चालूनच रानटी ! व ते स्वभावतःच अरसिक ! तेव्हां, त्यांनी कोणताही अनाचार केला तरी तो त्यांस शोभण्यासारखाच आहे !

परंतु जे आपणांस सुधारलेले ह्मणून ह्मणवितात; जे रसिक ह्मणून नांवाजले जातात; ज्यांच्या सुशिक्षितपणाची धवलकीर्ति सर्वत्र पसरलेली आहे; त्यांच्या हातून देखील अशा प्रकारचे काहीं अमंगल कृत्य झाले असल्यास, आमच्या दुःखाला पारावार नाही, व आमच्या कष्टाला समा नाही.

रावबहादूर नीळकंठ जनार्दन कीर्तने यांनी, मग त्यांच्या बखरीवर टीका ह्मणून, एक लघु पुस्तक छापले आहे. त्यांत एतद्विषयक, ह्मणजे आमचे ऐतिहासिक अमूल्य ग्रंथ अभिनारायणाला अर्पण केले असल्याविषयीचा थोडासाच मजकूर वाचून, माझे मन अगदी विव्दल झाले. आणि मजला असे वाटू लागले कीं, आह्मांला केवळ एका स्वातंत्र्यदेवतेने सोडल्या कारणाने आमच्या देशाची वाताहात, व आमच्या ह्या दयितआर्यभूमीचे सर्वतोपरि अपरिहार्य नुकसान होत आहे !! इतके मनांत येऊन माझ्या अंतःकरणाला फारच वाईट वाटले; आणि

ह्या आर्यावर्त मातृकेच्या अन्तर्वेदना, तिचे ते अनिवार्य विलाप, आणि तिच्या त्या दुःसह यातना पाहून, माझ्या नेत्रांनी तर खरोखरच अश्रु ढाळले.

मराठ्यांचा इतिहास ग्रांडडफ्ने लिहिला असल्या-विषयी सर्वांस महशूर आहेच. ह्या गृहस्थानें सतरा ह-नार रुपयांचा निव्वळ तोटा व झीज सोसून, अनेक बखरी व नानाविध ग्रंथावरून ठिकठिकाणची उपलब्ध असलेली सामग्री हरएक प्रयत्नानें मिळविली. तदनंतर ती एकत्र करण्यासाठी, त्यानें पाण्यासारखा पैसा खर्चला, आणि दीर्घ परिश्रमानें व भगीरथ प्रयत्नानें मराठीसाम्राज्याचा इतिहास एकदांचा तयार केला. सच्च त्याबद्दल तर खरो-खर आद्वी त्याचे फारच आभारी व ऋणी आहेत.

परंतु ह्या ज्या ठिकठिकाणच्या बखरी त्यानें आण-विल्या, हीं जीं हस्तलिखितें त्यानें जमा केलीं, हे जे असंख्य लेख त्यानें मिळविले, ते सर्व आतां कोठें आहेत ? ते चोरीस गेले काय ? नाही. त्यांचाही जाणून बुजून अविधानींच चुराडा केला काय ? नाही. किंवा ते कीटकांनीं खाल्ले ? अथवा श्वापदांनीं गड केले ? नाही. तर मग त्यांचें झालें तरी काय ?

रावबहादूर कीर्तने म्हणतात कीं, कित्येक राजकीय कारणां मनांत आणून, ते मुद्दाम अग्निनारायणाला स्वाहा केले. “ आमच्या देशवांधवांनीं कित्येक लहान

लहान कामांत, व कित्येक मोठमोठ्या लढायांत, अशीं शूरत्वांचीं कृत्यें केलीं कीं, तीं कल्लूद व त्याचे अनुयायी यांसही शोभावीं. त्यांच्या आठवणीनें लोकांत उगीच आपल्या पूर्वसत्तेविषयीं गर्व, व त्या गर्वाचें सहचारी जें परराज्यसत्ताशत्रुत्व तें राहूं नये, ह्मणून हे लेख जाळले असें महाराष्ट्र देशांतील पुष्कळ गृहस्थांचें मत आहे. यांत खरोखर 'मेलेल्या ह्मशीस हंडाभर दूध,' असेंही कांहीं झालें असेल, यांत संशय नाही. हें काय असेल तें असो; परंतु अजूनही क्षुल्लक कारणाकरितां सरकारी लेख जाळण्याची जी सुरुवात आहे, त्यावरूनच ही वरील प्रकारची दंतकथा निघूं शकते. शिवाय, असलें कृत्य हें एकोणीसाव्या शतकास व इंग्रजासारख्या विद्वान लोकांस युक्त नव्हे. ”

पेशवाईंतल्या दफतरांतील कित्येक वृद्ध आणि वाक-बगार कारकुनांचें असें ह्मणें अ हे कीं, या “कागदांची जाणूनवुजून होळी केली. ” आतां, या ह्मणण्यास दस्त-ऐवजी कांहींएक पुरावा नाही. किंवा तत्संबंधीं कोणा-पार्शीं लेखही नाही.

परंतु त्या वावतींत राववहादुर मजकूर यांचें असें ह्मणें आहे कीं, “आमचे एक हुपार मित्र रा. रा. कै० दाजी साहेब सरंजामे (जे इनामकमेटींत कांहीं दिवस नोकर होते ते) असें म्हणतात कीं, यासंबंधीं ग्रंद् साहे-

बाचे व दक्षिणचे कमिशनर साहेबाचे कांहीं लेख त्यांनीं पाहिले आहेत. त्यावरून या कागदांचा जाणूनबुजून नाश केला, असें मानण्यास हरकत नाहीं. ”

हर ! हर ! असें झालें असल्यास अति शोचनीय, व अत्यन्त खेदाची गोष्ट होय. ईश्वरेच्छा बलवत्तर आहे. व सत्तेपुढें शहाणपण नाहीं.

असो. आमच्यावर प्रभुत्व चालविण्यासाठीं, ईश्वर संकेतानुरूप ज्यांची ज्यांची क्षणून योजना झाली, त्या सर्वांनीं आमच्या अमूल्य ग्रंथसंपत्तीची यथेच्छ होळी करून, तज्ज्वालाग्नीनें आपल्या नेत्रकमलांचें मनसोक्त पारणें फेडल्यावर, आमचे प्राचीन इतिहास, आमचे प्राचीन ग्रंथ, आमचा प्राचीन काव्यरत्नोदधि, इत्यादि कोठून उपलब्ध होणार ? अर्थात्च नाहीं.

मुक्काम पुणें, मंगळवार.
मार्गशीर्ष शुद्ध ११ शके
१८१५ विजयनाम संवत्सरे.

} नारायण भवानराव
पावगी.

अनुक्रमणिका.

पूर्वार्ध.

पुस्तक तिसरें.

भाग १५ वा.

आर्येतिहास व भूगोल.

आर्ये इतिहास व भूगोल—भारतीय इतिहास उपलब्ध न होण्याचीं कारणें—महमदकृत संहार—भारतीय इतिहास असावा अशाविषयीं प्रमाण—अबुल फाजिल यानें केलेल्या इतिहासाचीं साधनें—चंदाच्या इतिहासांत उल्लेख केलेली माहिती—जयसिंगानें मिळविलेली सामग्री, आणि कल्पद्रुम रोजनिशीं—बखरी—त्यांचा लोप—त्यांची अनास्था—ऐतिहासिक पोंवाडे व त्यांचें महत्त्व.

भाग १६ वा.

वेदकालीन इतिहास.

इतिहासाचें स्वरूप—ऋग्वेद हा मानवी स्थितीच्या मूल-पीठिकेचा मूर्तिमंत इतिहास—इतिहासाचीं अन्य साधनें—पुराणें, शिला लेख, व ताम्रपत्रें—प्राचीन इतिहास आजपर्यंत कोणी लि-

हून ठेविलेला नसल्यामुळें त्यापासून ओढवलेला परिणाम—इतिहासापासून होणारा कार्यभाग—प्राचीन भारतीयांची इतिहाससंबंधी समज—प्राचीन व अर्वाचीन इतिहास लेखनपद्धतींत अंतर—पाश्चात्यांची इतिहास परिपक्वता—आम्हां पौरस्त्यांची तत्संबंधी उणीव, व तिचीं कारणें—संस्कृताशिवाय इतर भाषेंतील ऐतिहासिक चीजें, व इतिहास—वैदिक ऐतिहासिक स्थलें—आदि-पुरुष मनु—मनूपासून शालेलीं कुटुंबें—वेदकालीन समाजस्थिति—आर्य व अनार्य—वेदकालीं ब्राम्हण क्षत्रियादि वर्णांची रचना—वर्ण व्यवस्थेचें इंगित—वर्णांतर, व आपापसांत रांटी आणि बेटी व्यवहार—आर्यांची नीति व आत्मोन्नति.

भाग १७ वा.

उत्तर हिंदुस्थानांतील प्राचीन नृपावलि.

सूर्यवंशी राजे—त्यांचा काल—चंद्रवंशी राजे—त्यांचा काल—मगध देशांतील राजे, व त्यांचा काल—चंद्रगुप्त—अशोक—शुंग राजे—काण्व नांवाचे ब्राह्मण राजे—अंधभृत्य—गुप्त राजे—बंगाल देशचे राजे व त्यांचा काल—कनोजचें राज्य व त्याचा काल—दिल्लीचें राज्य, व पृथिवीपति—मालव देशचे राजे, व त्यांचा काल—गुजराथचे राजे, व त्यांचा काल.

भाग १८ वा.

दक्षिण हिंदुस्थानांतील प्राचीन नृपावलि.

दक्षिणा पथ, व त्याची मर्यादा—महाराष्ट्र व त्याची मर्यादा—महाराष्ट्रांतील राजे, व त्यांचा काल—शातवाहन राजे—

अंध राजे—शातवाहन राजांच्या कारकीर्दीतील वैभव—व्यापार—प्राचीन प्रख्यात शहरे—स्वराज्य संस्था—सुधराई सातें—दळण-वळणाचीं साधनें—विद्याभिरुचि—शांतता व बंदोबस्त—आणि परधर्म सहिष्णुता—आभीर व राष्ट्रकूट राजे—पहिले चालुक्य राजे, व त्यांचा काल—राष्ट्रकूट राजे व त्यांचा काल—नंतरचे चालुक्य राजे—चालुक्यांच्या कारकीर्दीतील धर्मप्रसार, सामाजिक स्थिति, व भिन्न भिन्न स्मृतींचें एकीकरण—कलचुरी राजे—देवगिरीचे प्रथमचे राजे—होयसळ यादव—दक्षिणेकडील व उत्तरेकडील यादवाची झटापट—प्रथमच्या यादवांची कारकीर्द—नंतरचे देवगिरीचे यादव राजे—भिल्लम—जैत्रपाल—सिंघण—रुष्ण—महादेव—त्याचा मुख्य मंत्री हेमाद्रि—गमदेव—मुसलमानांचा दक्षिणेवर स्वारी—शंकर—दक्षिणेतील हिंदुसाम्राज्याचा शेवट—महाराष्ट्रांतील सुप्रसिद्ध साधु ज्ञानदेव.

भाग १९ वा.

प्राचीन आर्य भूगोल.

प्राचीन भरतसंडांतील भूगोलशास्त्र—सप्तद्वीपे—जंबूद्वीप—भरतसंड—आर्यावर्त्त—ब्रह्मावर्त्त—ब्रह्मर्षिदेश—मध्यदेश—प्राचीन भरतसंडाचे पांच भाग—उदीची—ऋषीक देश—इरद देश—बल्ल प्रांत—आफगाणिस्थान—बलुचिस्थान—काश्मीर—पंजाब—शालातुर—लाहोर—उत्संड—जालंधर—चंपावती—मद्रदेश—त्याची राजधानी—त्याची लिपी—मूलस्थान—महानद सिंधु, व दुसऱ्या पांच नद्या—सिंधु नदीचें पात्रान्तर—वितस्ता नदी—इरावती—चंद्रभागा—विषाशा—शतद्रु—मध्य देश व त्यांतील प्रांत—ठाणे-श्वर—कुरुक्षेत्र—इंद्रप्रस्थ—हस्तिनापूर—वैराट—मधुग—बृंदावन

कमोज—अयोध्या—पाटणा—गया—राजगृह—मोदागिरी—अ-
 वंती—तिबेट, भुतान, इत्यादींची प्राचीन नावे—मध्यदेशाचे पांच
 भाग, व त्यांच्या राजधान्या—प्राची देश व त्यातील प्रांत—अंग
 देश—बंग देश—पुंड्र देश—सुह्र देश—कामरूप व लौहित्य देश—
 प्रतीची विभाग व त्यातील प्रांत—सिंधु देश—महोर्धग्राम—सैधु-
 स्थान—पाटलपूर—कच्छ प्रांत—गुर्जर प्रांत—आदर्शावलि व अ-
 र्बुद पर्वत—राजस्थान—सुराष्ट्र—अर्जुनगड, व कुंतलपूर—भृगुक्षेत्र
 अर्बुद पर्वत—दक्षिणापथ विभाग, व त्यातील प्रांत—दक्षिणको-
 सल आणि विदर्भ—कलिंग देश अथवा तेलंगण—महाराष्ट्र देश—
 त्याची व्याप्ति व सीमा—धनककट—विजयनगर किंवा हंपी—
 तगर उर्फ जुन्नर—निधिवासक्षेत्र—बारशी—कौडिन्यपुर—ह्यैसुर
 गांढगापूर—करवीर क्षेत्र—तेथील प्रेक्षणीय स्थले—त्याची प्रा-
 चीन व अर्वाचीन स्थिति—परशुराम क्षेत्र व कोंकण—कोंकणाची
 राजधानी—ठाणे—वसई—निर्मलेश्वर व तुंगारेश्वर—चौल व रेव-
 दंडा—चौक येथील प्रेक्षणीय कामे व राजघराणी—रेवतीक्षेत्र—
 परशुराम क्षेत्राची सीमा, व गोमंतक प्रांत गोंवा बेट, व हिंदू
 लोकांचे धर्मांतर—सिद्धपुर—बूडामणि नामक द्वीप—द्वीपवती
 अथवा पंचकोशी—आज्यद्वीप व त्याची आख्यायिका—केरल-
 प्रांत, व मलबार किनारा—चोल देश, व कागोमांडल किनारा—
 पूर्वघाट अथवा महेन्द्र नील पर्वत—पांड्यदेश—कुमारी भूशिर-
 लंका बेट, व त्यांची दुसरी नावे—सिंहलद्वीप—ताम्रपाणि—
 निरक्षदेश—रत्नद्वीप—टाप्रोबेन—सालिकी—शिलन—सेरिन्दीव
 व सीलोन—पौलस्तिपूर—मारीच द्वीप, व त्यांचे कथानक.

भारतीय साम्राज्य.

—
पूर्वार्ध.

पुस्तक तिसरें.

आर्येतिहास व भूगोल.

भाग १५ वा.

—
इतिहास आणि भुगोलासारख्या ग्रंथांची
न्यूनता, व त्याचीं कारणें.

ज्या हिंदूंनीं सर्व शाखांत गहन प्रवेश केला; ज्यांच्या
दीर्घ परिश्रमानें विद्येचीं सर्व अंगें
आर्य इतिहास व भूगोल. विकासाप्रत पावलीं; व ज्यांनीं अह-
निशी सखोलान्वेषण केल्यामुळे, ए-
कंदर सर्व कलासमुदाय उदयास आला; त्यांच्या हातून

1. "It gave me inexpressible pleasure to find myself in the midst of so noble an amphitheatre, almost encircled by the vast regions of Asia,

(पुढें चालू.)

इतिहास आणि भूगोलासारख्या विशेष महत्वाच्या विषयांत येवढी मोठी उणीव कशी राहिली, याविषयी समाधानकारक आणि खात्रीपूर्वक असे चांगलेसे अनुमान बिलकुल करितां येत नाही.

ज्ञानवृक्षाच्या प्रत्येक शाखेवरील मधुर फळें ज्या

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू)

which has ever been esteemed the *nurse of sciences*, the *inventress of delightful and useful arts*, the scene of *glorious actions*, fertile in the productions of *human genius*, and infinitely diversified in the forms of religion and Government in the laws, manners, customs, and languages, as well as in the features and complexions of men."

(Sir William Jone's voyage to India
August 1783.)

1. "Is it to be imagined that a nation so highly civilized as the Hindus, amongst whom the exact sciences flourished in perfection, by whom the fine arts, architecture, sculpture, poetry, music, were not only cultivated, but taught and defined by the nicest and most elaborate rules, were totally unacquainted with the simple art of recording the events of their history, the characters of their princes, and the acts of their reigns? Where such traces of mind exist, we can hardly believe that there was a want of competent recorders of events, which synchronical authorities tell us were worthy of commemoration."

हिंदूंनीं चाखून पाहिलीं, व ज्यांची तत्कालीन बुद्धिमत्ता पाहून, या भूतलावरील सर्व लोक अजूनही तोंडांत बोटें घालतात, त्यांजला इतिहासशास्त्रच माहीत नव्हतें, किंवा आपल्या पूर्वजांची परंपरा कशी लिहून ठेवावी याविषयीं ते अनभिज्ञ होते, अथवा गतगोष्टींचें विवेचन कसें करावें हें त्यांस अवगतच नव्हतें, असें तर खचित बिलकुल म्हणतां येणार नाहीं. निदान, घडून आलेल्या वृत्तांताचा गोपवारा, किंवा तत्संबंधीं साधारण टिपण, अथवा कालानुक्रमाचें वर्णन, इतकें करून ठेवण्याला, त्यांच्यासारख्या विशाळ कल्पनेला तरी अगदींच अवघड नव्हतें, यांत तिळमात्रही शंका नाही.

आतां, कोणी असा प्रश्न करील कीं, जर प्राचीन इतिहास, किंवा तत्समान इतर संक्षिप्त भारतीय इतिहास लेख, इत्यादि लिहून ठेवण्यास अड-
उपलब्ध न होण्याचीं कारणें. चण नव्हती, तर पुराण काळचा

1. "If we consider the political changes and the convulsions which have happened in Hindusthan since Mahamood's invasion, and the intolerant bigotry of many of his successors, we shall be able to account for the paucity of its national works on history, without being driven to the improbable conclusion, that the Hindus were ignorant of an art which has been cultivated in other countries from almost the earliest ages."

(Tod's Rajasthan. P. VIII.)

समग्र इतिहास, अथवा ज्याला इतिहास हें नांव शोभण्या-
सारिखें आहे, असा एकही ग्रंथ कां उपलब्ध होऊं नये,
किंवा दृष्टीस देखील पडूं नये ? ह्या प्रश्नाचें उत्तर देण्या-
साठीं फारसें दूर जावयास नलगे. कारण, आमचे इति-
हासचसे काय, पण दुसरे असंख्य व बहुत उपयुक्त ग्रंथ,
इस्लाम धर्माच्या समशेरशाहीनें केवळ भस्मसात् करून,

तज्जन्य ज्वालाशीनें तिनें आपल्या
महमदकृत संहार, नेत्रकमलांचें पारणें फेडलें. इतकेंच

नाहीं तर, अप्रतीम व पुराण मंदिरे, अति सुंदर व भव्य
भवनें, आणि विशेष पवित्र व प्राचीन देवालये, हीं
देखील तिनें अगदीं रसातळास मिळविलीं; आणि इति-
हासाचीं भांडारें, व तत्संबंधीं प्रत्यक्ष आणि दुसरीं
अप्रत्यक्ष साधनें, हीं अजिबात नाहींशी करून टाकिलीं.

अशा प्रकारच्या बेबंदनगरींत आणि झोटिंगपादशा-

1. "After eight centuries of galling subjection to Conquerors totally ignorant of the classical language of the Hindus; after almost every capital city had been repeatedly stormed and sacked by barbarous, bigotted, and exasperated foes; it is too much to expect that the literature of the country should not have sustained, in common with other important interests, irretrievable losses."

(Tod's Rājasthan. P. IX).

2. " No such clemency was shown to Mattra

(पुढें चालू)

हींत, जीव रक्षणाच्या संबंधानें जो तो अगदीं संत्रस्त होऊन गेल्यामुळें, ज्याला त्याला “देमाय धरणी ठाय” असें झालें होतें. तेव्हां असल्या स्थितींत, कशाचा इतिहास आणि कसले ग्रंथ? गेली घटका ती आपली, पुढें काय अरिष्ट ओढवेल तें परमेश्वराला ठाऊक; अशा चिंतेंत व फिकिरींत दिवस घालविण्याची दुर्घट वेळ येऊन ठेपली होती; मग ह्या धामधूमीच्या व अणीवाणीच्या वेळीं, शांतिसमयांतील विद्याविलास आणि चित्तवैश्रक्य ग्रंथसंपत्ति कोठून सुचणार? वास्तविक पाहतां, अशा प्रसंगीं, त्यांचे वारेंही लागण्याची मुष्किल !!!

महमदीय प्रलय होमकुंडांत आमच्या असंख्य व

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू)

one of the most celebrated seats of the Hindu religion. During a halt of twenty days, the city was given up to plunder, idols were broken, and the temples profaned. * * * All agree that he (Mahmud) was struck with the highest admiration of the buildings which he saw at Mattra, ” * * *

(Elphinstone's India. P. P. 554-555)

1. “When our princes were in exile, driven from hold to hold, and compelled to dwell in the clefts of the mountains, often doubtful whether they would not be forced to abandon the very meal preparing for them, was that a time to think of historical records.”?

अमूल्य ग्रंथांची आहुति पडली, याविषयी तर आतां मुळींच शंका नाही. परंतु, तीत ऐतिहासिक अथवा इतर ग्रंथ कोणत्या जातीचे किती होते, हे मात्र समजण्यास बिलकुल मार्ग नाही. त्या “विडालाक्षी” महमदानें सर्वच प्रदेश उध्वस्त करून टाकिले असते तर, आमच्या भरतखंडांतील अद्यापिही दृष्टिगोचर होत असलेला प्रचंड ग्रंथसमूह अजिवातच नाहीसा झाला असता. परंतु सुदैवानें तो प्रसंग टळल्यामुळें, तत्कालीन पुस्तकालये त्याच्या तडाक्यांतून वांचलीं. तथापि, अमूल्य ग्रंथसंपत्ति व नानाविध कलासंग्रह, आणि पवित्र धर्मसंस्था व अनुपम मंदिरे, ह्यांचा ह्या क्रूर व रानटी अविधानी बहुतेक चुराडांच करून टाकिला, असे म्हणण्यास कांहींच हरकत नाही.

1. “Immense libraries, in various parts of India, are still intact, which have survived the *devastations* of the Islamite. The collections of Jessehm r and Putton, for example escaped the scrutiny of even the lynx-eyed Alla, who conquered both these kingdoms, and who would have shown as little mercy to those literary treasures, as Omar displayed towards the Alexandrian Library.”

(Tod's Rájasthan. P. VIII).

“Scenes of devastation, plunder, and massacre commenced, which lasted through ages; during which nearly all that was sacred in religion or

(पुढें चालू)

१९ वा] आर्येतिहासाच्या न्यूनत्वाचीं कारणें. ७

असो. हिंदु राष्ट्राचा समग्र इतिहास नाही; निदान तो सांप्रतकाळीं तरी कोठेही उपलब्ध नाही; ही गोष्ट आतां निर्विवादपणें सिद्ध आहे. तथापि, हिंदुस्थानावर महमदशाहीचा विध्वंसरूपी नांगर फिरण्यापूर्वी, तो कदाचित् (किंवाहुना खचित) असावा, असें अनुमान करण्यास

अबुल फाजिल यानें केलेल्या इतिहासाचीं साधनें,

तरी मूलसाधनें त्याच्या हातीं लागलीं अमावीत. परंतु पुढे कालांतरानें, तीं सर्व भक्षी कालाच्या जवड्यांत सांपडून,

चंदाच्या इतिहासांत त उल्लेख केलेली माहिती,

पुष्कळ कारणें आहेत. कारण अबूल-फाजिलनें जो प्राचीन हिंदुस्थानचा इतिहास लिहिला, तो तयार करण्यास भारतीय इतिहासाचीं कांहीं किंवा इस्लाम समशेरशाहीत चुरडून जाऊन त्यांचा नाश झाला असावा. चंदानें पृथिवीपति जो

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू)

celebrated in art was destroyed by these ruthless and barbarous invaders."

(Tod's Rājasthan. P. 217 Vol. I.)

1. " It is now generally regarded as an axiom, that India possesses no national history : to which we may oppose the remark of a French Orientalist, who ingeniously asks, whence Abulfazil obtained the materials for his out-lines of ancient Hindu History." (Tod's Rājasthan. P. VII).

पृथुराज याचा संपूर्ण इतिहास लिहिला आहे. त्यांत ज्या माहितीचा उल्लेख केला आहे त्यावरून, तत्कालीन ऐतिहासिक ग्रंथ त्यावेळीं होते यांत शंका नाही. तथापि, दुर्दैवाने तेही सर्व ग्रंथ नाहीसे झाले. कल्हणकृत राज-तरंगिणी नांवाचा काश्मीरचा इतिहास, हा तर सर्वास महशूर असून, तो आज मित्तोसही उपलब्ध आहे. त्यावरून तर असे निर्विवाद सिद्ध होते कीं, इतिहास लिहून ठेवण्याची पद्धत त्या काळीं, ह्मणजे इ० स० च्या सुमारे बाराव्या शतकांत, चांगली प्रचारांत होती. इतकेंच नाही तर इतिहास ह्मणजे एक शास्त्रांग आहे, असे तत्कालीन लोक पुष्कळ अंशी समजून होते.

1. " In the heroic history of Prithviraj, the last of the Hindu sovereigns of Delhi, written by his bard Chund, we find notices which authorizes the inference that works similar to his own were then extant, relating to the period between Mahmood and Shabudin (A. D. 1000-1193): but these have disappeared."

(Tod's Rājasthan. P. IX).

2. * * * The Raj Tarangini, or History of Cashmir, which clearly demonstrates that regular historical composition was an art not unknown in Hindusthan, and affords satisfactory ground for concluding that these productions were once less rare than at present, and that further exertion may bring more relics to light."

(Tod's Rājasthan. P. VII).

१९ वा] आर्येतिहासाच्या न्यूनत्वाचीं कारणें. ९

जयपूरचा राजा जयसिंग हा मोठा विद्याविलासी होता. इतकेंच नाही तर तो सर्व जयसिंगानें मिळ- शास्त्रकलापांचा चांगला पोषिदाही विलेली सामग्री, आणि कल्पद्रुम रोजनिशी. होता. त्यानें रजपुतांचा इतिहास तयार करण्यासाठीं ठिकठिकाणची सामग्री, व साहित्यें, मिळविलीं होती. तसेंच त्यानें कल्पद्रुम नांवाची एक रोजनिशी देखील ठेविलेली असून, तीत तो घडून आलेली हरएक महत्वाची गोष्ट नमूद करित असे. शिवाय, त्याच्या पदरीं उत्तम प्रकारचा ग्रंथसंग्रहही होता. परंतु दुर्दैवानें तो सर्व नाहींसा झाल्यासारखें दिसतें. कारण, त्याच्या कुव्यसनी वंशजांनीं त्याची धूळधाण आणि दर्दशा करून टाकिली.

तदनंतर अगदीं अर्वाचीन काळीं, म्हणजे गेल्या सतराव्या आणि अठराव्या शतकांत, व
षष्ठरी. सार्वभौम पेशव्यांच्या कारकीर्दीत,

1. "Like some of the renowned princes of Timur's dynasty, Jeysing kept a diary termed Calpadruma, in which he noted every event."

(Tod's Rajasthan. P. XIV).

2. "I have reason to believe that there existed more copious materials, which his profligate (Jeysing's) descendent, the late prince, in his division of the empire with a prostitute, may have disposed of on the partition of the Library of the state, which was the finest collection in Rajasthan,"

(Tod's Rajasthan P. XIV).

ऐतिहासिक बखरी, पराक्रमी पुरुषांची चरित्रे, आणि हरएक अणीबाणीच्या प्रसंगाचा वृत्तांत, व मोठमोठ्या लढायांची हकीकत लिहिण्याचा प्रचार फारच पडला होता. अशा वेळीं, देशांत शांतता असून इतिहास-लेखन-कलेस जरासे प्रोत्साहन किंवा थोडासा राजाश्रय असता तर, आमचा भारतीय इतिहास अल्पकाळांतच चांगल्या नांवारूपास आला असता. आतां सदरहू बखरी, वीरचरित्रे, आणि संग्रामवृत्तांत, यांत क्वचित्प्रसंगीं कल्पनेचाही भाग असून, त्यांची भाषासरणी पोरकट व निर्जिव आहे. परंतु त्यांजवरच विद्येचा संस्कार झाला असता ह्मणजे त्यांचें पौराणिक व आख्यानरूप जाऊन, त्यांस शास्त्रीय व इतिहासाचें खरें स्वरूप प्राप्त झालें असतें. त्यांची एकतानता नाहीशी होऊन, त्यांस व्यापकत्व आलें असतें. आणि त्यांतील बालिश निरूपण व रुक्षता जाऊन, त्यांस प्रौढता व मनोहरत्व प्राप्त झालें असतें.

परंतु आमचें दुर्दैवच ओढवेलें, तेथें असला सुदिन

त्यांचा लोप. कोटून येणार ? अगोदरच सतरावें

आणि अठरावें शतक ह्मटलें ह्मणजे

तोठ्याच धामधुमीचें; आणि तशांत एकोणीसाव्या शतकाच्या प्रथम चरणांत दुसऱ्या बाजीरावासारख्या कुलां-पाराची कारकीर्द. मग काय विचारावयाचें ! ! ! अर्झांत ल पडल्यासारखें होऊन, हिंदुसाम्राज्यांत आणि

१९ वा] आर्येतिहासाच्या न्यूनत्वाचीं कारणें. ११

विशेषतः महाराष्ट्र देशांत तर एकच कल्होळ उडाला, व हाहाःकार होऊन गेला. जिकडे तिकडे बेवंद नगरी आणि झोटिंगपादशाही झाली. राज्यांत चोहोंकडे बखेडा मातला. कोणाची कोणास दाद नाहीशी झाली. नाना फडणवीस कैलामवासी झाल्यामुळें, हें अवाढव्य राज्य-शकट चालविण्यास योग्य व समर्थ असा राजकार्यधुरंधर पुरुष कोणीच राहिला नाही. तेणेंकरून परकीयांचें फावल्या-सारिखें झालें. आणि राज्यांत दुई माजून, इंग्रजांचें कृष्ण-कारस्थान बळावळें. त्या कारणानें प्रजेचा विश्वास नाहींसा झाला; दुर्नीति फैलावली; स्वावलंबन, आणि नीतिधैर्य, हीं साहजीकच लयास गेलीं; विद्येचा ऱ्हास झाल्यामुळें स्वपराक्रमशीलता नाहींशी झाली; आणि आमचा प्रभु दुराचरणी, निर्बल, निःसत्त्व, व न्यायपराङ्मुख होत चालल्यानें ब्राह्मणशाही नष्ट होऊन, तिचें सार्वभौमत्व लयास गेलें. अशा स्थितींत जीविताचें संरक्षण होणेंच दुर्घट झालें, व त्यामुळें ज्याला जी वाट सुचली तिचें त्यानें अवलंबन केलें.

अशा प्रकारें शेवटल्या बाजीरावानें ब्राह्मणी पादशाहीचा शेवट केल्यावर, आह्मां हिंदूंचें सर्वच कांहीं लयास गेलें. आमचें राज्य नष्ट झालें. आमची सिंह-गर्जना मावळली. आमचा दरारा नाहींसा झाला. आमचें शौर्य व पराक्रम अस्तास गेले. आमची एकी अजिबात

मोडली. आमची सत्ता संपुष्टांत आली. आमची स्वतंत्रता नष्ट झाली. आमचा ज्ञानदीप अगदी मावळला. आणि आमच्या ग्रंथसंपत्तीची वाताहात झाली.

ब्राह्मणी राज्य नष्ट झाल्यानंतर मुमारे अर्धशतक-
पर्यंत त्या महाराष्ट्रीय अमूल्य ग्रंथ-
त्यांची अनास्था. समुहाकडे, जणूकाय अत्यंत दुःखा-
मुळे कष्टी झाल्या कारणाने, कोणी दूकूनही पाहिले
नाहीं. तेणेकरून कीटकांनी त्यांजवर यथेच्छ ताव
मारिला; कांहींस कसरीने खाल्ले; कांहींस वाळवी लागल्या-
मुळे त्यांची मृत्तिका झाली; आणि राहिल्या साहिल्यास
वाण्यांचीं दुकाने पाहावीं लागलीं.

आमच्या अनास्थेमुळे, आमच्या अमूल्य जुनाट
ग्रंथांची कोणत्या प्रकारे, केवढी धूळधाण होऊन,
शेवटीं त्यांची कशी माती झाली, हें वाण्याच्या दुकानांत,
जिन्नस बांधण्याकरितां, त्यांच्या पुढ्या झालेल्या
ज्यांनीं पाहिलें आहे, त्यांच्या लक्षांत सहर्ज येण्या-
सारखें आहे. तसेंच, वाळवी लागल्या कारणाने मृत्तिका-
रूपी ग्रंथांचे ढीगच्या ढीग ज्यांच्या दृष्टिगोचर झाले
आहेत, त्यांसही ह्याची कल्पना तेव्हांच होण्यासारखी आहे.

आतां, हें लिहिणें कदाचित् कोणास आलंकारिक
वाटेल, किंवा अतिशयोक्तीचेंही दिसेल. परंतु तसें बिलकुल

१९वा] आर्येतिहासाच्या न्यूनत्वाचीं कारणें १३

नसून, तें स्वानुभवानें व आधारपूर्वक लिहिलें आहे. काव्ये-
तिहाससंग्रहाचे प्रसिद्ध ग्रंथकार असें लिहितात कीं:—

“ आमच्या दुसऱ्या एका स्नेह्यास वाण्याच्या दुकानांत
सटरफटरांत शोधतां शोधतां दहा बारा जुने संस्कृत ग्रंथ सांपडले;
त्यांपैकीं कांहीं, वरील ग्रंथाप्रमाणेंच मोठ्या योग्यतेचे असून,
अत्यंत दर्मीळ आहेत. ”

दुसऱ्या ठिकाणीं प्रसंगानुसार सदरहू ग्रंथकर्ते आणखी
असेंही ह्मणतात कीं,

“ कारण जे कांहीं जुन्या माहितीचे लेख आमच्या
लोकांपाशीं आज आहेत त्यांची स्थिति फार वाईट
आहे. कोठें बखरी कसरीच्या भक्षस्थानीं पडल्या
आहेत, कोठें मुद्यांनीं त्यांचीं लिखितें करून फाडून
टाकिल्या आहेत, कोठें त्यांचीं पांनें गहाळ झालीं
आहेत, कोठें जुने लेख इतके जीर्ण झाले आहेत
कीं, त्यांस हस्तस्पर्श करणें तो फार जपून कराव
लागतो, व कोठें तर त्यांस वाण्याच्या हातू
सोडवावें लागतें. ही जुन्या कागदपत्रांची स्थिति
अति अनिष्ट होय. ”

“तेव्हां मराठी साम्राज्याची जी मोठी अवाढव
इमारत बांधली गेली होती, तिची पडकीं भिंताडें
गाटेगोटे या भरतखंडभर पसरलेले आज दृष्टी
पडतात ” . x x x

सुमारे अठ्ठावीस एकुणतीस वर्षांमागे कविचरि

नांवाचा ग्रंथ प्रसिद्धीस आला असून, त्याच्या शेवटीं एक ग्रंथकारांची नामावलि, आणि ग्रंथांची लांबच लांब यादी दिलेली आहे. ह्यांपैकी कांहीं ग्रंथ बिलकुल उपलब्ध नसून, ते देखील इतर ग्रंथसमुहाप्रमाणेच कालचक्राच्या दंष्ट्रे-खालीं चिरगडल्यामुळे, किंवा महमदशाहीच्या फेऱ्यांत सांपडल्यामुळे, अथवा कीटकवणिग् इत्यादिकांच्या हस्तगत झाल्यामुळे, त्यांचा अगदीं संहार झाला असावा.

असो. एकंदरीनें पाहतां, आमच्या बखरी ऐतिहासिक ग्रंथांनें खरोखर फारच महत्वाच्या आहेत; व ह्यांच्याच माधारेनें ग्रॅण्टडफ्नें नामांकित मराठ्यांचा इतिहास चला आहे. तेव्हां, अशा अमूल्य ग्रंथांची इतकी अनास्था असा संहार व्हावा, ही अत्यंत शोचनीय गोष्ट होय.

आतां महाराष्ट्र देशांतील एक आणखी विशेष महत्वाचा ऐतिहासिक ग्रंथसमूह म्हटला ह्मणजे ऐतिहासिक पोंवाडे होत. ह्यांत मराठी साम्राज्यांतील धामधुमीची हकीकत, अणी-

ऐतिहासिक पोंवाडे
त्यांचें महत्व.

1. "There was no doubt that the Maratha khars were most valuable historic records, and might be fairly said to be almost unique in Hindu literature." (Mr. Telang.)

2. * * * "Songs in the popular language, on topics of popular interest. They have had a far greater influence over the mind of the people than

(पुढें चालू)

१५वा] आर्येतिहासाच्या न्यूनत्वाचीं कारणें १५

बाणीचे प्रसंग, वीर पुरुषांचे पराक्रम, जयश्रीचा घोष, आणि पराजयोद्धूत उद्वेग, इत्यादिकांचें फारच हृदय-द्रावक वर्णन, विशेष मार्मिकपणानें केलें आहे. हे पवाडे गात असतां, गांवढळ व शेतकरी लोकांचें मन तल्लीन होई, माचळी लोकांचे बाहू स्फुरण पावत, आणि मराठ्यांस वीर्यश्री चढे. अशा प्रकारें मराठ्यांचा यशोदुंदुभि ऐकण्याचा प्रसंग पूर्वीं वारंवार येत असे. किंबहुना त्या जयश्रीचा घोष, त्या काळीं, अहोरात्र व एकसारखा आमच्या कर्णरंध्रांत पडे.

कारण, फुरसुदीच्या वेळीं करमणुकीकरितां, धर्मकृत्यांत गोंधळ ह्मणून, आणि युद्धप्रसंगांत वीर्यश्री येण्यासाठीं, हे पवाडे हम्मेश ह्मणण्याची चाल सर्व जातींत असे त्यामुळें अखिल महाराष्ट्र देशभर देशाभिमान अगदीं हा जणूकाय ओतप्रोत भरलाच होता. हें राष्ट्रीयकवर्न, वीर्य व करुणार-

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू)

the poetry of Wāman Pandit, Rāmdās, Tukārām or Shridhar, all of whom flourished in the 17th century—rude and vulgar as their diction is in comparison—because they can be understood by every one.” (Historical Ballads of the Mārāthas.

By Mr. Acworth C. S. P. VI.)

1. “It is not to be supposed, however, that they (the Mārāthas) are without a poetry of their own which is entitled to rank as a national product. With

(पुढें चालू)

सानें इतकें थबथबलेलें आहे कीं, तें ऐकिलें ह्मणजे पूर्व पराक्रमाची आठवण होऊन, गतवैभवाबद्दल अतीव खिन्नता वाटते; आणि एकंदर सर्व ऐश्वर्याची क्षणभंगुरता मनांत येऊन, सहृदय असा कोणीही मनुष्य अश्रु ढाळल्या-वांचून खचित राहत नाहीं. ज्या महाराष्ट्रीयानीं आपल्या पराक्रमानें आपणांस राजकीय बंधनांतून मुक्त करून घेतलें, ज्यांनीं आपल्या बाहुबलानें अखिल भरतखंड पादाक्रांत केलें, व ज्यांनीं बुद्धिचातुर्यानें त्यांतील सर्व

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू)

the Mārāthas, as with every warlike race, the feelings of the commons have taken shape in ballads, which however rude and inartificial in their language, their structure, and their rhythm, are the genuine embodiment of national enthusiasm, and are dear, and deserve to be dear, to those who repeat and those who listen to them. With their records of victory and defeat, of heroic deeds and heroic men, of battles, conquests, assassinations and intrigues, they preserve, wherever they are sung, the national memories of Māharāshtra, its noble struggle to independence, its period of victorious expansion, its dominion, and its decline; and over the plains of the Deccan, and the deep valleys and bold ridges of the Sahyadris, from vantage to village, the humble

(पुढें चालू)

१९वा] आर्येतिहासाच्या न्यूनत्वाचीं कारणें. १७

राजेरजवाड्यांस आपल्या आज्ञापत्राप्रमाणें वर्तवयास लाविलें, त्यांस अशी दीनदशा आणि परतंत्रता प्राप्त होऊन दुसऱ्याच्या ओंजळीनेच पाणी पिण्याचे दिवस आल्यावर, त्यांच्या कष्टाला काय पारावार !!!

असो. अशा प्रकारचे नामांकित पोंवाडे देखील, दिवसानुदिवस, ठार बुडत चालले. आणि त्यांपैकीं जेवढे उपलब्ध झाले तेवढेच काळाच्या जवळ्यांतून वांचविण्याचा प्रयत्न, राजश्री शंकर तुकाराम शालिग्राम आणि मेहेरबान् आक्वर्थ साहेब मुंबईचे म्युनिसिपल कमिशनर,

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू)

Gondhali still travels, and still to rapt and excited audiences sings of the great days when the armed fathers of the men around him *gave laws* at the spear's point to all the princes of India, or retreated wounded and dismayed, before the sword of the sea-dwelling stranger. It is characteristic of the honesty of this class of poetry that many of the best Maratha ballads commemorate defeats. One of the finest in this volume tells of the fatal day of Paniput, and another of that of Kirkee. But most of them deal naturally with happier occasions when the spear of the Mārātha triumphed."

(Historical Ballads of the Mārāthas. By)

Acworth P. II.

यांनीं झटून केला नसता तर, हें अद्वितीय लोककुतूहल पुनश्च आमच्या दृष्टिसे देखील पडतेना. परंतु मोठ्या

1. " It would not be easy to exaggerate the interest with which these old songs are listened to, or the fervent feelings which they excite—feelings less demonstrative but far more deep and abiding than the hysterics passion of a Moslem Mohurram. It is something higher and nobler than a mere emotional impulse which his ballads evoke in the breast of a Mārathā. They recall to him not the inventions of a diseased vanity, or the legends of a spasmodic fanaticism, but great historical deeds and figures which crowded round the nation's mighty development, the music and the glow with which the great wave swept on, or the wail and the darkness of its reflux. It seems strange and difficult to believe that the "wearied ploughman," whom we see driving his bullocks across the field, can be moved by such thoughts and dwell upon such scenes. But the fact is that the Maratha, differing herein from every other native of India, has strong national feelings. Other peoples in this country are knit together by other causes; they are castes religions; sects, tribes; but the Marāthās are a nation and from the Brahman to the ryat they glory in the fact. They are, therefore, susceptible to a class of emotion which is foreign to the pature of other Indian races. The songs of the Rajput glorify the valour of his individual ancestors in paltry inter-

(पुढें चालू)

मेदेनतीनें, दीर्घ प्रयत्नानें, आणि पदरच्या खर्चानें, हा

(मागील पृष्ठावरून पुढे चालू.)

ne cine feuds; the scope of Moslem heroic poetry has a wider range, but its characteristic is religious fanaticism and its inspiration is religion, not patriotism but the ballads of the Marāthās are the ballads of the men of Mahārāshtra (the "Great Nation"), as such, and burn through and through with patriotic fervour. The times that gave birth to them have passed away, but they keep alive that love for the scenes and institutions of their country which is so conspicuous among the Marāthās. They add to the dignity and self respect of the peasant and they help to make him a more and not a less loyal subject of the British crown, as he has an honourable past to look back upon, and manly traditions to preserve. He is not the man who will yield himself up to the wild hysterics of small agitators; he has the solid self respect which true national feeling engenders; he has known when to fight and how to fight; he has won his freedom once from fanatical oppressors, and he is able and willing to acquiesce in the established fact which gives him peace and justice and perfect liberty."

"The ballads of the Marāthās, therefore, possess a more than common interest, the unwritten lays which have lived in the memories of men, and are sung from house to house among the peasantry and also the urban population"

(Historical Ballads of the Marāthās edited by Messrs. Acworth and Shaligrām P. II. III.)

अमूल्य ऐतिहासिक ग्रंथसमुदाय चिरस्थायी करण्याचें जें यश त्यांनीं संपादिलें, त्याबद्दल त्यांची जेवढी ह्मणून तारीफ करावी तेवढी थोडीच.

सदरहू विवेचनावरून, भारतीयांचा इतिहास अजिबात नाहीच, असें प्रतिपादन करणें अगदीं अविचाराचें व धाडसाचें वाटतें. कारण, ज्या लोकांस विद्येची मोठी अभिरुचि, इतिहासाची विशेष गोडी, आणि इतिवृत्त लिहून ठेवण्याविषयीं नैसर्गिक प्रेरणा, त्यांकडून राष्ट्रीय इतिहास लिहून ठेवण्याविषयीं, आजपर्यंत इतका अनादर झाला असेल, किंवा तो कोणी देखील लिहून ठेविला नसेल, असें संभवनीयच दिसत नाही. कदाचित्, अशा प्रकारचा अल्प-स्वल्प इतिहास केव्हां तरी उदयास आला असून, विध्वस्त झालेल्या इतर ग्रंथसंपत्तीबरोबर तोही मावळला असावा, असें चांगलें अनुमान होतें.

याउपरही, आत्मां हिंदूंचा राष्ट्रीय इतिहासच नाही, अशी वैकल्पिक कल्पना केलीच तर, अशा महत्वाच्या विषयांत हिंदूंची इतकी उणीव कशी राहिली, याविषयीं समाधानकारक आणि खात्रीपूर्वक अनुमान कांहींच करितां येत नाही. तथापि, अशा स्थितींत देखील इतिहास तयार करण्यास, किंवा ऐतिहासिक माहिती मिळविण्यास, ज्या ज्या साधनांची ह्मणून अवश्यकता आहे, तीं तीं सर्व उपलब्ध आहेत, यांत बिलकुल शंका नाही.

भाग १६ वा.

वेदकालीन इतिहास.

आतां, प्रत्येक देशाचा इतिहास ह्याटला ह्यणजे त्यांतील राष्ट्राच्या स्थितीचें व एकंदर हकीकतीचें यथार्थ वर्णन असून, त्यांत राष्ट्राची बाल्या-
इतिहासाचें स्वरूप. वस्था किंवा पूर्वस्वरूप, युवावस्था किंवा उन्नति, आणि वृद्धावस्था किंवा निकृष्टदशा, यांचें क्रमशः विवेचन केलेलें असतें.

वास्तविक पाहतां, इतिहास म्हणजे केवळ राजांची नामावली, किंवा कालक्रमाचा निर्देश, अथवा घडलेल्या गोष्टींची परंपरा, इतकेंच नसून, त्यांत विशेषतः राष्ट्रांचा उत्कर्ष आणि अपकर्ष यांचीं कारणें, त्यांचा परस्पर कार्य-कारणभाव, त्यापासून त्या भूमीवर व राष्ट्रांवर झालेला परिणाम, किंबहुना अन्य देश व अखिल जगत् यांजवर तज्जन्य घडलेले संस्कार, याविषयींचें वर्णन असतें. आणि ह्यणूनच इतिहासावलोकनानें तत्संबंधी चांगलें ज्ञान प्राप्त होतें. आणि राष्ट्रांचे आचार, विचार, व रीति-भाति, त्यांचे संप्रदाय व त्यांच्या संस्था, त्यांचे परा-

क्रम व त्यांचे मनोव्यापार, त्यांचे नीतिविचार व त्यांची तत्त्वान्वेषणपरायणता, इत्यादि गोष्टींची संपूर्ण माहिती ज्यांत मिळते, त्यालाच इतिहास हें नांव देण्यास तत्वदृष्ट्या कोणतीही हरकत नाही.

ह्या दृष्टीने पाहिले ह्मणजे ऋग्वेद हा आर्योन्नतीचा,

व अखिल मानवी सृष्टीच्या मूल-
 स्थितीच्या मूलपीठिकाचा, केवळ मूर्तिमंत इतिहासच
 होय. ऋग्वेदाच्या साधन अवलोकना-
 ने असे खात्रीपूर्वक कळून येत
 की, आमचे आर्य हे जगत्तांबरील आदिकुटुंब असून
 त्यांच्याच शाखा सर्वत्र पसरल्या होत्या. वेदाध्ययना-
 वरून आर्यहिंदूंचे स्थित्यंतर कसकसे झाले, व त्यांनी
 कशा पराक्रमाने कोणते देश जिंकिले, याविषयी देखील
 उत्तम प्रकारची माहिती मिळते. फार तर काय, पण आर्य
 राष्ट्राच्या बाल्यावस्थेतील आणि उन्नतावस्थेतील मनाची
 स्थिति, त्यांचे यच्चावत् आचारविचार, त्यांचे विशाल बुद्धिवै-
 भव, आणि त्यांचे प्रत्यक्ष उद्गार देखील, जसेच्या तसेच
 व अगदी हुबहु कळून येण्यास केवळ ऋग्वेदच
 खरे साधन होय.

असो. ऋग्वेदानंतर छान्दोग्योपनिषद् हें ऐति-

हासिक माहितीचे दुसरे साधन आहे.
 इतिहासाची अन्य साधने.
 या उपनिषदाच्या पांचव्या अध्या-

यांत इतिहास व पुराणें यांचा नामनिर्देश दिसून येतो. वृहदारण्यकांत अनेक ऋषींच्या कुलगोत्रांची वंशावली दृष्टीस पडत असून, रामायण व महाभारतांत नाना विध गाथा, ऐतिहासिक कथानकें, आणि घडून आलेल्या गोष्टींचें मोहक वृत्तान्त आढळून येतात. गार्गीसंहितेंतील युगपुराणांत, हिंदुस्थानाशीं यवनांच्या व्यवहाराच्या संबंधानें दिग्दर्शन आहे. बाणकृत हर्षचरितांत तत्कालीन व उपयुक्त अशी चांगली माहिती असल्याचें दिसून येतें. विल्हणकृत विक्रमांक चरितांत ऐतिहासिक माहितीचें प्राचुर्य आहे. ह्या कवीनें सर्व हिंदुस्थानभर दीर्घ पर्यटन केलें असून, त्यानें आपल्या जन्मभूमीची, व पाहिलेल्या अनेक नगरांची, तसेंच चालुक्य वंशाची, सप्रमाण आणि तथ्य अशी हकीकत दिली आहे. नीलमत नांवाचा इ० स० च्या ६।७ व्या शतकांतील एक ग्रंथ हल्लींच उपलब्ध झाला असून, त्याच्या आधारानेंच कल्हण कवीनें राजतरंगिणी नांवाचा इतिहास केला असल्याविषयीं हल्लीं नवीन शोध लागला आहे. त्याप्रमाणेंच क्षेमेन्द्र व हेलाराजकृत तरंगिणीची हकीकत आहे. कल्हणकृत राजतरंगिणी तर सुप्रसिद्धच आहे. कल्हण हा बाराव्या शतकांत (इ० स० ११४८—९७ च्या सुमारास) झाला असून, त्यानें

काश्मीरच्या राजांचा इतिहास लिहिला आहे. त्यालाच राजतरंगिणी असें ह्मणतात.

या प्रमाणें, ह्या व अन्य ग्रंथांत आणि विशेषतः पुराणांत, ऐतिहासिक माहिती इतस्ततः पसरलेली असून, शिवाय शिलालेख व ताम्रपत्रें यांत तर तत्संबंधी वृत्तांताची केवळ समृद्धीच दिसून येते. तथापि, शास्त्रीय ऐतिहासिक विवेचनपद्धतीची आमच्या भरतखंडांत खरोखर आजपर्यंत मोठी उणीव असून, राष्ट्राच्या इतिहासाच्या संबंधानें आमचे हिंदुलोक फार मागसलेले आहेत असें सद्यःस्थितीवरून तरी कबूल करणें भाग पडतें.

आमच्या भरतखंडाचा साद्यंत इतिहास शास्त्रीय पद्धतीवर आमच्या भारतीयांपैकी कोणी तरी यापूर्वीच लिहून ठेविला असता तर, त्यापासून अनंत फायदे झाले असते. पराक्रमी, साहसी, आणि नीतितत्त्वविशारद, अशा भाग्यशाली प्राचीन इतिहास आजपर्यंत कोणी लिहून ठेविलेला नसल्यामुळे त्यापासून ओढवलेला परिणाम.

पुरुषांचें हुबेहुब चरित्र आमच्या डोळ्यांसमोर रात्रंदिवस उभें राहिलें असतें, आणि त्या योगानें आमचा, स्वदेशाभिमान निरंतर जागृत राहिला असता. इतकेंच नाही तर, आमचें अमूल्य स्वातंत्र्य व तत्संबंधी स्पृहणीय वैभव, ह्यांस आम्ही बहुतकरून कधींच आंचवले

नसतो. कारण, गत गोष्ठीच्या अनुभवानें व तज्जन्य ज्ञानानें आम्ही आपलें पाऊल खाड्यांत नटाकितां, विचारानेंच टेंकिलें असतें. व आयच्यांत जे जे पराक्रमी पुरुष होऊन गेले, त्यांस अशा प्रकारच्या इतिहासाचें अवलोकन करण्याचा संस्कार असतां तर ते फारच दूरदर्शी निपजले असते, यांत संशय नाही. अमक्या गोष्ठीनें अमका परिणाम झाला किंवा होतो, असें ज्ञान इतिहासाचें अवलोकन केल्यानें प्राप्त होतें. आणि तें झालें ह्मणजे वर्ज्यावर्ज्य वस्तूविषयीं चांगला विचार सुचतो. हिंदुस्थानींत एक ह्मण आहे कीं, “बावन ठेंच खाय तो बावन बीर होय.” त्याप्रमाणें अनेक वेळां चुका होऊन, त्यांच्या परिणामाचे शतशः बाव सोसावे, तेव्हांच सोलीव ज्ञान प्राप्त होतें; व तेणेंकरून आपल्या देशाचें व देशबांधवांचें कल्याण झाल्यादांजून कधींही राहत नाहीं.

इतिहास ह्मणजे अनुभवजन्य ज्ञानाचा एक अक्षय्य निझरच असल्यामुळे, त्यांत गतगोष्ठीचें इंगित व मर्म हीं दर्पणाप्रमाणें तात्काळ दृष्टिगोचर होतात. आणि या कारणानेंच ज्या ज्या देशांत इतिहासमर्मवेत्ते व राजर्ष्य धुरंधर असे पुरुष उदयास येतात, तेथें तेथें, स्वतंत्रदेवतेचे अपूर्व विलास, व तिचे परमकृपाकटाक्ष, सर्वत्र पटीत पडतात.

इतिहासाचें मूलतत्त्व व तज्जन्य लाभ ह्यांस आमचे

प्राचीन भारतीयांची इतिहासासंबंधी समज. पूर्वज पराङ्मुख होते, किंवा तत्संबंधी त्यांस बिलकुल ज्ञान नव्हतें, अथवा त्या विषयांत त्यांची अनास्था होती, असा कांहींच प्रकार नसून, वास्तविक पाहिलें तर सुमारे साडे चार हजार वर्षांपूर्वीच इतिहासापासून उद्भवणारे फायदे आमच्या भारतीयांस पूर्णपणें अवगत असल्याचें चांगलें दिसून येतें.

इतिहासोत्तमादस्माज्जायन्ते कविवुद्धयः ।

पंचेभ्यःइव भूतेभ्यो लोकसंविधयस्त्रयः ॥

इतिहास प्रदीपेन मोहावरण घातिना ।

लोकगर्भगृहं कृत्स्नं यथावत् संप्रकाशितम् ॥

(महाभारत.)

सदरहू श्लोक महाभारतांतील असल्यामुळे, त्यांचें प्राचीनत्व सहज लक्षांत येईल. प्राचीन व अर्वाचीन इतिहास लेखनपद्धतींत अंतर. उत्तम प्रकारच्या इतिहासाचें चांगलें अवलोकन झाल्यानें, बुद्धीस तीव्रता व परिपक्वता येते. इतकेंच नाहीं तर, त्यापासून सर्व प्रकारच्या मोहाचें निरसन होऊन यच्चावत् गोष्टी प्रकाशमय भासूं लागतात, म्हणून जी हल्लीं आपली समज आहे, तीच हजारों वर्षांपूर्वी आमच्या पूर्वजांच्या देखील हृत्पटिकेवर पूर्णपणें खिळलेली होती, असें कोणाव्याही लक्षांत आल्यावांचून राहणार नाहीं. परंतु, इतिहास

लिहिण्याची त्यावेळची पद्धति हल्लींच्या पद्धतीहून पुष्कळच भिन्न होती. त्यांत पुष्कळच फेरफार होण्याची अवश्यकता होती; आणि कल्पनाविषयास अजिबात टाळा देऊन, प्रत्येक घडलेल्या गोष्टीचा कालनिर्देश करणें अगदीं जरूरीचें होतें. शास्त्रीय विषयांत अशा प्रकारचा जो फेरबदल व्हावयाचा तो, अनुभवजन्य असल्यामुळे, एकदम कधींही होत नाहीं. तो कालांतरानेंच होत असतो. पाश्चात्यांच्या

इतिहास लेखनपद्धतींत हल्लीं जी परिपक्वता दृष्टीस पडते, ती आज-
 पाश्चात्यांची इति-
 हास परिपक्वता. कालच्या श्रमानें आलेली नव्हे. त्या

कामांत त्यांचें सतत परिश्रम व दीर्घोद्योग असून, अनेक शतकें लोटल्यावर सांप्रतची परिपक्वता त्यास प्राप्त झाली आहे. आतां, ही इतिहासपरिपक्वता संस्कृत ग्रंथसमूहास

आम्हां पौरस्त्यांची देखील प्राप्त झाली असती. परंतु
 तत्संबंधी उणावि, व ज्या वेळेस आर्यबुद्धिमत्ता विका-
 तिचीं कारणें. साच्या शिखराप्रत जाऊन पोहोंचली

होती, त्या वेळेस आर्यांच्या इतकें सुधारलेलें राष्ट्र व तत्-
 सम बुद्धिवैभव असें पृथ्वीच्या पाठीवर अन्यत्र कोठेंही नसल्यामुळे, इतर राष्ट्रे त्यांस केवळ पामराप्रमाणें मासूं लागलीं. आणि त्या कारणानें त्यांच्यापासून आपणाला

1. "It may, however, be doubted, whether this
 (पुढें चालू.)

ग्रहण करण्यासारिखें कांहींच नाहीं असें त्यांस वाटूं लागलें. त्यामुळे, परस्पर दळणवळणाचा प्रचार कमी होत चालला; व पृथ्वीपर्यटनाच्या योगानें जी भर ज्ञानांत पडावयाची ती न पडून, इतिहासाची शास्त्रीय विवेचन-पद्धति जेथल्या तेथें, व जशीच्या तशीच, कुंठित होऊन राहिली. तदनंतर कालवशात यावनिक व म्लेच्छ स्वाभ्यांची हिंदुस्थानावर एकामागून एक अशी गर्दी होऊन, भारतीयांच्या ज्ञानोदधीस पूर्ण ओहोटी लागली, ती अजूनपर्यंतही चांगलीशी फिरली नाहीं; इतकेंच नाहीं तर, त्या ज्हासावतीत ज्यार्यसिंहशावक अगदींच हतवीर्य व नष्टवैभव होऊन गेले आहेत.

असो. तात्पर्य इतकेंच कीं, शास्त्रीय इतिहासाचा प्रवाह

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

early and independent civilization was not a misfortune to the Hindus; for, seeing themselves superior to all the tribes of whom they had knowledge, they learned to dispise the institutions of foreigners, and to revere their own, until they became incapable of receiving improvement from without, and averse to novelties even amongst themselves. ”

(Elphinston's History of India P. 95.)

संस्कृतशिवाय इ- रुद्ध हाण्यास सदरहू गोष्टी कारणी-
 तर भाषेपील ऐतिहा- भूत होऊन, ह्या देशाची गुरुतर हानि
 सिक बीजें, व इतिहास. झाली. तथापि, पूर्वी दर्शविल्याप्रमाणें
 ऐतिहासिक सामग्रीची इकडे बिलकुल उणीव नाहीं.
 संस्कृतांत तर तत्संबंधी अमूल्य भांडारच दृष्टीस पडतें.
 आणि श्रोद्ध्यावहुत प्रमाणानें फारसी, हिंदुस्थानी,
 मराठी, वगैरे इतर भाषांतही तिची समृद्धि आहे. मह-
 मद काशीम फेरिस्ता नामक इतिहासकारानें हिंदु-
 स्थानांतील महमदीय राजसत्तेचा इतिहास लिहून ठेविला
 असून, ऐनी अकबरींत अकबर बादशाहाच्या कारकी-
 र्दीतील इतिवृत्तांत आहे. तसेंच आमच्या मराठी
 बखरींत मराठी साम्राज्याचा इतिहास अथवासून इतिपर्यंत
 लिहिलेला दृष्टीस पडत असून, त्या बखरी इतक्या मोठ्या
 आहेत कीं त्यांपैकीं प्रत्येक बखर ग्रॅंटडफच्या मराठ्यां-
 च्या इतिहासाएवढी होईल. श्रीशिवछत्रपतींचें नामां-
 कित चरित्र कोणीएक कृष्णाजी अनंत सभासद या नांवा-
 च्या ब्राह्मणानें थोरले राजाराम नृपति यांच्या कारकी-
 र्दींत लिहिलें असून, तो खुद्द शिवाजीमहाराज छत्रपति

1. "Upwards of one hundred of these manus-
 cripts, some of them histories at least as voluminous
 as my whole work, were translated purposely for it."

(Grant Duff's. H. of the Marathas.)

यांच्याच पदरचा कारकून असल्यामुळे, त्याने लिहिलेली हकीकत फारच विश्वसनीय आहे. चित्रगुप्तकृत बखर देखील फार जुनाट असून, त्याशिवाय आणखीही शिवाजी महाराजांच्या अनेक बखरी आहेत. पानिपतच्या कल्पान्तप्राय लढाईच्या देखील दोन बखरी आहेत. श्रीमंत भाऊसाहेब पेशवे यांची बखर तर प्रत्यक्ष त्यांच्याबरोबर लढाईत असणारानेच लिहिलेली असल्यामुळे, तिचे ऐतिहासिक महत्व विशेष आहे. रघुनाथ यादवाची बखर देखील एका समानकालीनानेच लिहून ठेविलेली आहे. श्रीशिवाजीछत्रपति, संभाजी, राजाराम, शाहू, रामराजा आणि धाकटा शाहू, इत्यादिकांचीं चरित्रे कोणीएक सातारकर चिटणीसांनी लिहून ठेविलीं असून, ग्रंथ संख्येच्या संबंधाने ज्याप्रमाणे मोरोपंताची कविगणांत ख्याति आहे, त्याप्रमाणेच बखरकारांत चिटणीस मजकूर यांची कीर्ति आहे; व त्यांत त्यांचा हात धरणारा दुसरा कोणीही नाही. होळकर व नागपूरकर भोंसले यांच्या इतिहासाविषयीं देखील निरनिराळ्या कैफीयती आहेत. पेशव्यांची बखर तर अमूल्यच ग्रंथ आहे. हींत पेशवाईच्या अव्वलीपासून अगदीं अखेरीपर्यंत साद्यन्त हकीकत दिलेली आहे. म्हणजे श्रीमंत बाळाजी विश्वनाथ भट पहिले पेशवे हे श्रीवर्धन येथून निघाल्यापासून तों तहत इंग्रज पुण्यांत येऊन ते शन-

वारच्या वाड्यावर आपला बावटा चढवीपर्यंतची हीत हकीकत आहे.

आतां, श्रीशिवाजी छत्रपतीने मोठ्या पराक्रमाने व अतिसाहसाने हिंदुसाम्राज्य स्थापन केल्यानंतर, ज्या विक्रमशील पेशव्यांनी सर्व हिंदुस्थानभर ते शुक्ल चंद्रा-प्रमाणे वृद्धीप्रत पोहोचविले, आणि ज्यांनी थोडक्या मुद-तींत मराठ्यांचा (महाराष्ट्रीयानांचा) भगवा झेंडा हिमालयापासून तों तहत कन्याकुमारीपर्यंत मोठ्या बहादुरीने फडकाविला, त्यांच्या बखरीच्या मूल पीठिकेवि-षयी जिज्ञासा व कुतूहल होणे अगदी साहजीक आहे. सबब तत्संबंधी दोन शब्द लिहितों. ही बखर वैज-नाथ गांवीं रा. रा. कृष्णाजी विनायक सोहनी यांनी स्वमुखानेच निवेदन केली असून, त्यांनी तोंडीं सांगितलेली हकीकत तेथील लोकांपैकींच कांहींजणांनी लिहून घेतली, व तिचा आदरपूर्वक संग्रह केला. कृष्णाजीपंत हे पेशवा-ईत सुभेदारीच्या कामावर असून, ते मूळचे रत्नागिरी-नजीक सोमेश्वर गांवचे राहणारे होत. परंतु कालेकरून त्यांच्यावरही कालचक्राने आपला पगडा बसवून त्यांच्या ऐश्वर्याची धूळधाण केली. तदनंतर त्यांनी सर्व संसार सोडला, व आपल्या आयुष्याचा उत्तरार्ध वैजनाथ येथे नदीतीरीं, शिवाच्या देवालयांत ईश्वरोपासनेत घालविला. पुढे त्यांचा काल त्यांच्या वयाच्या सत्तराव्या

वर्षी, इ० स० १८९४।९९ साली, त्याच देवालयांत झाला.

असो. एकंदरीत प्रस्तुत प्रसंगी, जीं जीं साधनें ह्मणून आपणांस उपलब्ध आहेत, त्या सर्वांचा यथोचित उपयोग करून घेणें अगदीं अवश्य आहे.

आतां, ऋग्वेद हा अखिल पृथ्वीवरील अतिपुराण ऐतिहासिक ग्रंथ असल्याविषयी, पौरस्त्य तथा पाश्चात्य सुजाण राष्ट्रे कबूल करतात. सबब वेदकालापासून पुढें कोठपर्यंत आपणांस ऐतिहासिक परंपरा मिळूं शकेल, तें पाहण्याविषयी यत्न करूं.

आर्यांचा वसतिप्रदेश.

कुभा नदीपासून तों थेट यमुना नदीपर्यंत, आणि तिच्याही पलीकडे गंगा नदीपावेतों, तसेंच उत्तरेकडील हिमालय पर्वतापासून तों तहत पश्चिमसमुद्रापर्यंत तच्या प्रदेशांत आर्यांचें अधिनिवासस्थान असल्याचें ऋग्वेदांतील ऋचांवरून चांगलें व्यक्त होते. म्हणजे उत्तर-

१ तृष्टामया प्रथमं यात वेसजूः सुसर्त्वा रसयाश्चेत्यात्या ।
त्वं सिंधो कुभया गोमतीं क्रुमुं मेहन्त्वा सरथं याभिरीयसे ॥

(ऋ. अ. ३ व ७ मं. १० अ. ६ सू. ७५)

(पुढें चालू.)

हिंदुस्थानच्या वायव्य कोंपन्यांत आमच्या वेदकालीन आर्यांची वस्ती असून, त्यांच्या वसतिप्रदेशाची मर्यादा वर दाखल

(मागील पृष्ठावरून पुढे चालू.)

तात्पर्यार्थः—

हे सिंधु नदि, तूं प्रथम तृष्णामा नदीला मिळून, तदनंतर सुसर्त, रसा, श्वेती, काबुलांतील कूर्मा नदी, गोमती, मेहन्तु, आणि क्रुमुं, यांच्या सहवर्तमान प्रवास करतेस.

इमंमे' गंगे यमुने सरस्वति शुतुद्रिस्तोमं सचता परुण्या ।

असिक्र्या मरुद्वृधे वितस्तयार्जी' काये शृणुह्यासुपोमया ॥

(ऋ. अ. ३ व. ७ मं. १० अ. ६ सू. ७५)

तात्पर्यार्थः—

अहो गंगा, यमुना, सरस्वति, शुतुद्रि नद्यांनो, तुह्मी परुष्णी, असिक्री, मरुद्वृधा, वितस्ता, आर्जीकीयां, आणि सुषोमां, इत्यादि नद्यां सहित, माझ्या स्तुतिपाठाचा अंगिकार करा.

यस्येमे हिमंवंतो' महित्वा यस्य समुद्ररसया सहाहुः ।

यस्येमाः प्रदिशो यस्य बाहू कस्मै' देवाय हविषा विधेम ॥

(ऋ. अ. ७ व. ४ मं. १० अ. १० सू. १२१)

२ काबूल नदी. ३ गोमल नदी. ४ कुरुम, ५ सतलज, ६ इरावती, म्हणजे रावी. ७ चीनाब, किंवा चंद्रभागा. ८ झेलम. ९ विपासा, किंवा बियाज. १० सिंधु, ११ हिमालयपर्वत.

केल्याप्रमाणें होती. कारण, जितका प्रदेश त्यांच्या पाहण्यांत किंवा अमलाखाली होता, तितक्याच प्रांतांतील नद्या, पर्वत, आणि समुद्र यांचा त्यांनी उल्लेख केलेला असल्याचें दिसतें. त्यांच्या पश्चिमेस कूभा व सिंधुनदी, आणि पश्चिम समुद्र होता. त्यांच्या उत्तरेस हिमालय पर्वत होता. आणि पूर्वेस गंगा नदी होती.

आर्यांचें मूल.

सर्व मनुष्यजातीचा आदिपुरुष मनु असल्याविषयी, आमचे वेदकालीन आर्य देखील आदिपुरुष मनु. मानीत असत. आणि तत्संबंधीं उल्लेख वेदांत वारंवार येत असल्याचें दिसून येतें. ऋग्वेदाच्या एका ऋचेत असें ह्मटलें आहे कीं, 'हे अग्नि, तूं मनुसाठीं आकाशांतून गर्जना करविता झालास.' तसेंच, दुसऱ्या एके ठिकाणीं अशी प्रार्थना

१ मनुष्वदंमे अंगिरस्वदंगिरो ययातिवत्सदने पूर्ववच्छुचे ।

अच्छयाद्या ब्रह्मदैव्यं जनमा सादय बर्हिषि यक्षि च प्रियम् ॥ १७ ॥

(अ. १. अ. २. व ३५. मं १. अ ७. सू. ३१).

२ त्वमग्ने मनवे द्यामवाशयः पुरुवरसे सुकृते सुकृत्तरः ।

श्वात्रेण यत्पित्रोर्मुच्यसे पर्यात्वा पूर्व मन यन्नापरं पुनः ॥ ४ ॥

(अ० १. अ० २. व ३२. मं० १. अ० ७. सू. ३१).

केली आहे कीं, ' हे अग्नि, तूं मनुच्या घरीं येत होतास तसा, आमच्या घरीं ये, आणि सगळ्या देवांस प्रिय हवि अर्पण कर, ' इत्यादि.

आदिमनु हा जसा मूळ पुरुष आर्यांचा, तसा आदम हा मूळ पुरुष यहूदि, ख्रिस्ती, आणि मुसलमान लोकांचा होय. निःसंशय " आदिमनु " ह्याचाच " आदम " हा अपभ्रंश आहे. आणि आर्येतरजनानीं आदिमनुचा आदम असा अपभ्रंश केला.

असो. ह्या मनुषासून जीं अनेक कुटुंबे झालीं, त्या सर्वांत अतिप्राचीन म्हटलीं म्हणजे मनुषासून झालेलीं अंगिरस, नवग्व, अथर्वण, आणि कुटुंबे. भृगु, हीं होत. ऋग्वेदाच्या एका मंत्रांत असें म्हटलें आहे कीं, ' आमचे जे पितर प्राचीन पूर्वज, त्यांचा प्रसाद आम्हांवर असो. ' आणि ह्याच मंत्रांत सदरहू पूर्वजांचीं नांवें दाखल केलीं आहेत.

अंगिरस कुळांतील मूळ पुरुष अग्नि असून, प्राचीन मानवी कुटुंबांचें धूरीणत्व त्याजकडेसच असल्यानें दिसतें. कारण, प्राणिमात्तांवर सत्ता चालवून त्याजवर अम्मल करण्यासाठीं, प्रथमतः अग्निलाच राजा बनविला असल्याचें

अंगिरस कुळांतील हिरण्यस्तूप ऋषी हर्षणतो. त्यावरून, मानवी स्थितीची सामाजिक व्यवस्था लावण्यासाठी, तत्कालीन ऋषींनी अग्नीलाच प्रभुत्व दिलें होतें, असें अनुमान करण्याला बलवत्तर कारण मिळतें.

आतां, अग्नि हा अंगिरस कुळाचा आदिपुरुष कसा होईल, असा प्रश्न उत्पन्न होण्याचा संभव आहे. परंतु, हरिश्चंद्र, रामचंद्र, इत्यादि असंख्य क्षत्रियांच्या वंशाचा जसा आदिपुरुष सूर्य; किंवा पुरूरवा, युधिष्ठिर, इत्यादि अनेक क्षत्रियांचा मूळ पुरुष जसा चंद्र; त्याचप्रमाणें अग्नि हा अंगिरसांचा मूळपुरुष होय. कदाचित्, सूर्य, चंद्र, व अग्नि, ह्या नांवाचे विलक्षण, अद्वितीय, आणि तेजस्वी नरपुंगव त्या त्या कुळांत उदयास आल्यावरून तीं तीं प्रकाशव्यंजक, व अतएव अन्वर्थ नांवें त्यांच्या वंशजांस पडलीं असावीं असें वाटतें.

आमच्या ज्या प्राचीन ऋषिवर्यांनी ऋग्वेद संहितेचे

१ त्वामग्ने प्रथममायुमायवे देवा अकृष्वन्नहुषस्य विशपतिम् ।

इळामकृष्वन्मनुषस्य शासनीं पितुर्यत्पुत्रो ममकस्य जायते ११

(अ. १. अ. २. व ३४ मं १. अ. ७. सू. ३१).

भावार्थ:-

‘ हे अग्नि, जेव्हां माझ्या बापाला तूं पुत्र झालास, तेव्हां तुला देवांनीं मनुष्यरूपी मनुष्यांचा पहिलाच राजा बनविला, आणि इळेला त्यांची धर्मोपदेशकर्त्री केली. ’

मंत्र रचिले व गाइले, त्यांचीं नांवे सर्वानुक्रमणिकेंत दिलीं आहेत, त्यावरून तत्संबंधी तपशील ध्यानांत येईल.

वेदकालीन समाजस्थिति.

वेदकालीं पृथक् पृथक् समाजाचे पृथक् पृथक् अधि-

१ वेदार्थयत्न, पुस्तक तिसरे, अंक १७, मासिक भाग १७, फेब्रुवारी सन १८८० पहा, (पान १ ते २२).

२ हीं नांवे खाली लिहिल्याप्रमाणे आहेत:--

१ विश्वामित्राच्या कुळांतील मधुच्छंद. २ मधुच्छंदाचा पुत्र जेता. ३ कण्व कुलोत्पन्न मेधातिथि. ४ अर्जीगर्ताचा मुलगा श्रुतःशेष, ह्यालाच विश्वामित्रानें दत्तक घेऊन देवरात हें त्याचें नांव ठेविलें. ५ अंगिरसकुळांतील हिरण्यस्तुप. ६ घोराचा पुत्र कण्व. ७ कण्वाचा पुत्र प्रस्कण्व. ८ अंगिरा ऋषीचा पुत्र संव्य. ९ गोतमकुलोत्पन्न नोधा. १० शक्तीचा पुत्र पराशर. ११ रहूगणनामक पुरुषाचा पुत्र गोतम. १२ अंगिरसकुळांतील कुत्स. १३ मरीची ऋषीचा पुत्र कश्यप. वृषांगिरा राजाचे पुत्र १४ ऋम्नाश्व, १५ अंबरीष, १६ सहदेव, १७ भयमान, आणि १८ मुराधम्. १९ आप्त्य या उपनांवाचा त्रित नामक पुरुष अथवा कुत्स (आंगिरस). २० कक्षीवान्. २१ अंगदेशाच्या राजाच्या राणीची दासी उशिष्ठ हिच्या पोटी दीर्घतमसुषामून झालेला कक्षीवान्. २२ भावयन्व राजा. २३ (ह्या राजाची ब्रह्मवादिनी स्त्री) रोमशा. २४ दिवोदासाचा पुत्र परुच्छेप. २५ उचथ्याचा पुत्र दीर्घतमा. २६ इंद्र. २७ मरुतु. २८ अगस्त्य. २९ लोपामुद्रा. इत्यादि

वेदकालीन समाज-
स्थिति.

पति असून, त्यांच्यांत प्रसंगानुसार लढाया देखील होत असत. क्वचित् प्रसंगी हे प्रभु बलवान असल्यामुळे ते इतर मांडलिकांवर आपले प्रभुत्व गाजवीत, व त्या का-
ग्यानिं त्यांस सहर्जीच राजपद प्राप्त होऊन त्यांचा अम्मल अनेक लोकांवर बसे.

त्यावेळीं आर्य लोक आपणांस अतिश्रेष्ठ मानीत असत.

इतकेंच नाही तर, त्यांस आपणा-
आर्य व अनार्य. पेक्षां जे लोक अडाणी किंवा कर्महीन

मामत. ते अनार्य समजून त्याजला ते दस्यु ह्मणत. आणि आपणांस व त्यांस एकसारिखें न मानितां, त्यांत कांहीं भेद राखण्याविषयी, ते देवतांची देखील प्रार्थना करीत.

१. ऋग्वेद. मं १. अ. १०. सू. ५३. मंत्र ९.

२. त्वमाविथ सुश्रवसं तवोति भिस्तव त्रामभिरिन्द्र तूर्वायाणम् ।

त्वमस्मै कुत्सं मतिथिग्वमायुं महे राज्ञे युने अरन्धनायः ॥ १० ॥

(अ १ अ. ४ व. १६. मं १ अ. १० सू. ५३).

भावार्थ -

हे इन्द्र, तू सुश्रवसास आणि तूर्वायाणास रक्षून, कुत्स, अतिथिग्व,
३. आयु, यें त्या मोठ्या तरुण राजाच्या हस्तगत कळन दिलें.

३. त्रिजानी ह्यार्यान्येच दस्यवो बर्हिष्मते रथया शासद् व्रतान् ।

(पुढें चालू)

दस्यु ह्यणजे अव्रत किंवा कर्महीन लोक होत. हे भीळ खोंड, कोळी, कातकरी, महार, वगैरे रानटी जातीचे व धर्मरहित असून, ते आमच्या पूर्वज आर्यांस नेहेमीं श्रास देत, आणि त्यांच्या यज्ञयागादि धर्मकृत्यांत वारंवार अडथळा करीत.

आर्य हे मुळपासूनच धार्मिक वृत्तीचे असून, ते प्रत्य-
ही यज्ञ करीत. सबब त्यांस बर्हिष्मत्, सुन्वत्, देवयु,
यज्वन, अशीं नांवें, ह्यणजे यज्ञ करणारे, सोम काढणारे,
देवांची वांछा करणारे, यजन करणारे, इत्यादि विशेषणें
दिलेलीं आढळतात.

वेदकालीं हल्लीप्रमाणेंच ब्राह्मण, क्षत्रियादि वर्ण-
व्यवस्था असावी असें अनुमान होतें.
वेदकालीं ब्राह्मण क्षत्रियादि वर्णांची रचना.
कारण, एका मंत्रांत पहिल्या दोन्ही
वर्णांचा उल्लेख केला असून, दुसऱ्या
एका मंत्रांत पंचजनांचे कथन आहे.

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

शाकी भव यजमानस्य चोदिता विश्वेत्तात्ते सधमादेऽबुचाकन ॥८॥

(मं १. अ १०. सू ५१).

भावार्थ:-

हे इंद्रा, आर्य कोण आणि दस्यु कोण यांत तूं भेद कर, आणि कर्म-

(पुढें चालू.) (§ १ पुढील पृष्ठावर पहा.)

आतां, कदाचित् ब्रह्मकर्म जाणणारे, किंवा ईश्वरोपासना करणारे, अथवा वेद मंत्र रचणारे ते ब्राह्मण; किंबहुना पारमार्थिक विषयांत जे निपुण ते ब्राम्हण, आणि राजकारणांत जे कुशल ते क्षत्रिय किंवा राजे, अशा अर्थानेंच सदहू दोन्ही शब्दांची योजना झाली असावी.

विद्वन्मणि. राव बहादुर शंकर पांडुरंग पंडित यांचें

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू)

हीन दस्यूंचें शासन करून, तूं त्यांजला ईश्वरपरायण भार्याच्या हस्तगत कर.

§ यदिन्द्राग्नी मदथः स्वे दुरोणे यद्ब्रह्मणि राजनी वा यजत्रा ।

अतः परि वृषणा वा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥७॥

(अ. १. अ. ७ व २७. मं १ अ. १६. सू. १०८).

भावार्थ:-

हे इन्द्राग्नीहो, तुम्ही जरी आपल्या घरीं आनंद करीत असला, किंवा ब्राह्मणाच्या अथवा राजाच्या येथें आनंदांत असला, तथापि तिकटून या आणि हा सिद्ध केलेला सोमरस प्या.

† अदितिर्द्यौरदि' तिरंतरि' क्षमदितिर्माता सपिता सपुत्रः ।

विश्वे' देवा अदितिः पंचजना अदितिर्जातमदितिर्जनिवम् १०

(अ. १. अ. ६. व १६. मं १. अ. १४ सू. ८९).

भावार्थ:-

हे अदिती तुम्हीच युलोक, अंतरिक्ष, माता, पिता पुत्र, विश्वदेव, पंचजन, जात पदार्थ आणि भविष्य पदार्थ आहांत.

असें मते आहे कीं, केवळ ब्राह्मण कुलांत जन्म घेतल्यानेच ब्राह्मण, किंवा राजकुलांत जन्म घेतल्यानेच राजा (क्षत्रिय), (मग तो खरोखर ब्रह्मकर्म जाणीत असो, किंवा राज्य करीत असो, वा नसो), असा अर्थ ब्रह्मा (ब्राह्मण) आणि राजा (क्षत्रिय) ह्या शब्दांचा वेदांत होत नाही. जो खरोखर राज्य करीत नसेल, तो राजकुलांत जन्मला असला तथापि त्याला राजा ही संज्ञा प्राप्त होत नाही.

पंचजनाचा शब्दशः अर्थ म्हणजे पांच प्रकारचे लोक, असा होतो. आणि ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, इत्यादि चार वर्ण, व निषाद म्हणजे पारधी, कोळी, इत्यादिकांचा पांचवा वर्ण, मिळून पांच प्रकारचे लोक, ते पंचजन असें सायणाचार्य म्हणतात.

१ वेदार्थयत्न. पुस्तक २ रे, अंक १२ वा, मासिक भाग २६ पहा (मे १८७८. पा. ७२५.)

२ क्र. १. १७६. ३ याच्या भाष्यावर लिहीत असतां, पंचजनाचा अर्थ देव, मनुष्य, पितर, पशु, आणि पक्षी इत्यादि होत असल्या-विषयी, सायणाचार्य म्हणतात. परंतु अन्वय आणि अर्थसंदर्भ यांस अनुसरून, केव्हां केव्हां पांच प्रकारचे मनुष्य लोक, झणजे पांच जातींचे अथवा वर्णांचे लोक असा, आणि केव्हां केव्हां देव, गंधर्व, पितर, असुर, व राक्षस, किंवा इतर देवगणांपैकीं पांच प्रकारचे लोक, असा अर्थ मानून निर्वहा केला पाहिजे, असें रा. ब. शं. पां. पंडित यांचें म्हणणें आहे. (वेदार्थयत्न. पु २. अं. ७ पा. ४०८.)

तथापि, पुरुषसूक्तांत तर ह्या वर्णव्यवस्थेविषयी, स्पष्टच उल्लेख आहे. कारण, त्यांत एके ठिकाणीं असें म्हटले आहे कीं,

ब्राह्मणोऽस्य मुखं मासीद्

बाहू राजन्यः कृतः ।

ऊरू तदस्य यद्वैश्यः

पद्भ्यां शूद्रोऽञ्जायत ॥

(ऋ. अ. ८ मं. १० अ. ७)

विधात्याचे ब्राह्मण हे मुख असून, क्षत्रिय हे त्याचे बाहू होत. तसेंच, वैश्य त्याच्या मांड्या असून, शूद्र त्याच्या पायांपासून जन्मले आहेत. आतां, हे ऋग्वेदांतिलेख सूक्त असल्यामुळे त्याच्या पौराणत्वाविषयीं जास्त सांगावयास नलगे. ह्या ऋचेवरून पूर्वीपासूनच वर्णव्यवस्था सुरू असल्याचे दिसते.

आतां, ही वर्णव्यवस्था केवळ धंदेवारीच्या संबंधानेंच झाली असल्याचे दिसते. आणि वर्ण व्यवस्थेचे इंगित. ब्रम्हकर्म जाणणारे, अथवा पारमार्थिक विषयांत जे निपुण, ते ब्राम्हण; क्षत्रिय धर्म पाळणारे, किंवा राजकारणांत जे कुशल, ते क्षत्रिय; व्यापार, शेतीभाती, व गुरेढोरे, इत्यादि कर्मांत

जे दक्ष, ते वैश्य; आणि ज्यांस सदरहूपैकीं एका गो-
ष्टीचेंही ज्ञान नसून, जे केवळ सेवा करण्यास मात योग्य,
ते शूद्र; याप्रमाणें, सामाजिक व्यवस्थेच्या सोईसाठींच हें
समाजबंधन लावून दिलें असावें, असें वाटतें. व ह्याच
कारणामुळे, त्यावेळीं आपापसांत रोटीव्यवहाराची आणि
बेटीव्यवहाराची कांहींच हरकत नव्हती. आणि अन्य-
वर्णांतील धंदा अथवा उद्योग करण्याचें ज्यांच्यांत सामर्थ्य
येई, ते मुखेनैव त्या त्या वर्णांत जात.

आपापल्या गुणप्रभावानें व तेजानें, वैश्य हे क्षत्रिय होत,
वर्णांतर, व आपा- आणि क्षत्रिय हे ब्राम्हण बनत. इत-
पसांत रोटी आणि केंच नाहीं तर, वेदकाळीं एकमेकांचा
बेटी व्यवहार. अन्यवर्णांशीं हमखास लग्नव्यवहार
होई, आणि अन्नव्यवहारही चाले. याविषयीं सविस्तर विवे-
चन मागे केलें आहे, आणि तत्संबंधीं तपशिलवार उदाहरणें
देखील अकराव्या भागांत ४९।९० पानांवर सांगितली आहेत.

आत्मोन्नति

व

सन्मार्गाविषयीं आर्यांची प्रवृत्ति.

नीतिमार्ग, ईशसेवा, व अध्यात्मविद्या, यांविषयीं

आमचे पूर्वज प्रथम पासूनच फार
 आयांची नीति व दक्ष असल्याचें दिसतें. सन्मार्ग
 आत्मोन्नति. दाखवून असन्मार्गापासून निवृत्त
 होण्याविषयीं देवांचें स्तवन, त्यांनीं एका मंत्रांत केलें
 आहे. तसेंच, आपण आपल्या उत्कर्षाच्या वेळीं, किंवा
 ऐश्वर्याच्या भरांत निमग्न होऊन देवांस न विसरतां,
 सुखाच्या वेळीं सुद्धां त्यांची सेवा करण्याची आपणांस
 इच्छा राहो, अशी दुसऱ्या एका मंत्रांत त्यांनीं प्रार्थना
 केली आहे. अशा प्रकारची लालसा होणें ह्मणजे धर्म-
 ज्ञानाचा खरोखर कळस होय, असें कोणत्याही विचारी
 पुरुषास वाटल्यावांचून राहणार नाहीं.

१ ऋजुनीतीनो वरुणो मित्रो नयतु विद्वान् ।

अर्यमा देवैः संजोषाः ॥ १ ॥

(अ. १. अ. ६. व १७. मं १. अ. १४ सू. १० ॥

भावार्थः—

सर्वज्ञ असे जे वरुण व मित्र आणि अर्यमा, हे इतर देवांसहित
 आम्हाला सरळ नीतीचा मार्ग दाखवात.

२ यउदचीन्द्र देवगोपाः सखायस्ते शिवतमा असांम ।

त्वां स्तोषामत्वया सुवीरा द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः ११ । १६

(अ. १ अ. ४ व १६. मं. १ अ १० सू. ५३).

भावार्थः—

हे इंद्रा, यज्ञसमाप्तीपर्यंत आझास साहाय्य देऊन देवांनीं आमचे
 रक्षण केलें.

आतां वेदकालीं, समाजाच्या बाब्यावस्थेत, धर्माची प्रथमची पर्याप्ति कोठपावेतों होती याविषयी ऋग्वेदांचेच सूक्ष्मावलोकन केलें तर असें दिसून येईल कीं, त्यावेळीं एकादा बैल शिजवून तो देवाला अर्पण करणें, यालाच धर्म ह्मणत. तदनंतर सोम अर्पण करणें, किंवा स्तोत्रे म्हणणें, इत्यादि धर्म मागाहून प्रचारांत आले.

तथापि, धर्म विषयांत आमच्या आर्यांचें पाऊल नित्यशः पुढेंच पडत गेलें. कारण, त्या बाबतींत त्यांनीं सर्व प्रकारें फार दूरवर, व गहन, विचार केला होता. त्यामुळे त्यांच्या मनाची प्रगल्भता होऊन, त्यायोगें पूर्ण रीतीनें साह-जीकच चित्तविकास झाला.

ऋग्वेदांतील १६४वें सूक्त फारच महत्वाचें व मोठें चमत्कारिक आहे. ह्या सूक्तांत स्तवनाचा अंश अगदीं थोडा असून, त्यांत ज्ञान, मोक्ष, आणि ब्रह्म, यांची

१ शकमयं धूममारादपश्यं विप्रवता पर एतावरेण ।

उक्षाणं पृश्निमपचंत निरास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ॥ ४३ ॥

(अ. २ अ. ३ व १२. मं. १ अ. २२ सु. १६४)

भावार्थः—

मी गोंवरीचा धूर दुखून पाहिला. त्यांत आग्नि असून, त्यायोगें चित्र-विचित्र बैलाला शर पुरुष शिजवीत असत. आणि त्याचा हविर्भाग देवांस अर्पण करीत, हाच प्रथमावस्थेतील धर्म होय.

प्रशंसा आहे. ह्या सूक्तांतील मंत्रांचा अर्थ फारच गूढ आहे, व तो बहुतकरून अध्यात्मपर आहे. एका ऋचेत पृथिवीची शेवट सीमा कोणती, जगाचे मध्य कोणते, आणि वाचेचे अत्युच्च स्थान कोठे आहे, ते विचारिले आहे. दुसऱ्या एका ऋचेत असे म्हटले आहे की, आत्मा हा सर्वास ठाऊक आहे तरी त्याचे खरे स्वरूप कोणीही जाणत नाही. आत्मा स्वतः अमर असतांही तो नष्ट होणाऱ्या देहांत वास करतो. तो स्वतः दृष्टीस पडत नसतांही केवळ शरीर हालचाल करतें, क्षणून भासमान होतो. आत्म्याचा केव्हां केव्हां उत्कर्ष व अपकर्ष होत असतो. देहाचा व आत्म्याचा संबंध नित्य आहे. तथापि, पहिला अनित्य व दुसरा नित्य असून, देह दृष्टिगोचर आहे व आत्मा अदृष्ट आहे. जो

१ पृच्छामित्वा परमंतं पृथिव्याः पृच्छामि यत्र भुवनस्य नाभिः ।

पृच्छामित्वा वृष्णो अश्वस्यरेतः पृच्छामि वाचः परमं व्योम ३४

(अ. २. अ. ३. व २०. मं. १. अ. २२. सू. १६४).

२ न विजानामि इत्यादि. ॥ ३७ ॥ सदर.

३ अपाङ् प्रोढेति स्वधया गृभीतोऽमर्त्यो मर्त्येना सयोनिः ।

ताशश्वता विपूचीना वियन्तायन्यं चिक्पुर्न नि चिक्पुर्न्यम् ३८

(अ. २. अ. ३. व २१. मं १ अ० २२. सू. १६४).

स्वतः अस्थिमांसाशिवाय असतांही अस्थिमांसाचे प्राणी उत्पन्न करितो. तोच ईश्वर असून, पृथिवीवरील सर्व सृष्ट पदार्थ त्यानेच उत्पन्न केले आहेत. आणि सृष्टपदार्थांचा प्राण, रक्त, आणि आत्मा, इत्यादि त्यावेळीं कांठे होते, हें फक्त त्यासच माहीत आहे, वगैरे नानाविध महान विषयांचें विवेचन ह्या सूक्तांतच केलेंलें आढळतें.

वेदांत, ह्मणजे ऋग्वेद संहितेत, अनेक देवांची भाक्ति व स्तुति केली असल्याचें दृष्टीस पडतें. तथापि, हें जें विचित्र आणि प्रचंड विराट् स्वरूप भासमान होतें, तें त्या एकच परमेश्वराची विभुति आहे, असें आमचे जगद्वंद्य पूर्वज पूर्णपणें जाणून होते. व प्रसंगानुसार ते भिन्न भिन्न विभुतीचें स्मरण करून, निजला ते भिन्न भिन्न नांवें देत; आणि तीच पृथक् पृथक् कार्याची पृथक् पृथक् देवता समजून, त्या प्रत्येक देवतेचा ते निरनिराळा स्तुतिपाठ गात.

एका मंत्रांत असें म्हटलें आहे कीं, ह्या त्रैलोक्यांतील चालक वस्तु एकच असून, तिलाच कोणी इंद्र, कोणी मरुत, कोणी मित्र, कोणी वरुण, कोणी अग्नि, व कोणी बुलोकीचा पक्षी असें म्हणतात. आणि कांहीं कांहीं

१ कोददर्श प्रथमं जायमानमस्थन्वतं यदनस्था विनर्ति ।

भूम्या असुर सृगात्मा क्वस्विको विद्वांसमुप गात्रप्रभुमेतत् ॥४॥

(अ २. अ ३. व १२. मं १ अ. २२. सू. १६४).

ऋषी त्याच वस्तूला यम, मातरिश्वा, इत्यादि अनेक नावे देतात. ह्यावरून इतकें कोणाच्याही लक्षांत येईल कीं, हिंदुलोक जरी अनेक देवास भजतात, तरी ह्या जगाचा नियंता एकच असून, त्याचीच हीं नानाविध रूपें, व भिन्न भिन्न नामधेयें आहेत, असें ते पक्केपणीं समजून आहेत. आणि ह्या दृष्टीनें पाहिलें म्हणजे ऋग्वेदांतील प्रस्तुतचा मंत्र फारच महत्वाचा आहे.

आतां, ऋग्वेदाचा काल पूर्वी मांगितलाच आहे, सबब तत्संबंधी पुनरुक्ति न करितां, पुढील विषयाकडे वळूं. ह्या भरतखंडांत पराक्रमी आणि बलवान राजांची जी परंपरा होऊन गेली, ती सूर्य व चंद्र या नांवानें सुप्रसिद्ध आहे. एकींतील राजांस सूर्यवंशीय असा किताब असून, दुसरीस चंद्रवंशीय ह्मणतात. त्या प्रत्येकींत अनेक बलाढ्य व सद्गुणी राजे होऊन गेले, व त्यांची कीर्ति देखील अजरामर राहिली.

१ इंद्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ॥
एकं सद्विप्रा बहुधा वदत्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥४६॥२२॥

(अ. २. अ. ३. व २२. मं २२. सू. १६४).

२ इ. स. पूर्वी आठ दहा हजार वर्षे. भाग १३ वा, पान ८६ पासून ९० पर्यंत पहा.

भाग १७ वा.

उत्तर हिंदुस्थानांतील.

प्राचीन

नृपावलि.

सूर्यवंशी राजे.

सूर्यवंशांतील राजांची रामचंद्रापर्यंतची नामावलि
सूर्यवंशी राजे. वाल्मीकि रामायणांत दिली आहे,
तिजवरून त्यांची मूलपीठिका सहर्षी
लक्षांत येण्यासारखी आहे. करनल टाँड्ने देखील सूर्य-
वंशी राजांची वंशावलि दिली आहे. पण तींत आणि हींत

१ सर्व सलिलमेवामीत् पृथिवी तत्र निर्मिता ।

ततः समभवद्ब्रह्मास्वयंभृदैवतैः सह ॥ ३ ॥

सदराहस्ततो भूत्वा प्रोज्जहारवसुंधराम् ।

असृजच्च जगत् सर्वं सहपृथ्वैः कुनात्मभिः ॥ ४ ॥

आकाश प्रभवोब्रह्मा साश्वतो निय अजयः ।

(पुढे चालू)

केत्येक ठिकाणीं फरक दिसतो. शास्त्रीय ऐतिहासिक ग्रंथांनीं इकडे मूळपामूनच उणीव अमल्या कारणानें, पौरा-

(मागील पृष्ठावरून पुढे चालू)

तस्मान्मरीचिः संजज्ञे मरीचिः कश्यपः सुतः ॥ ५ ॥

विवस्वान् कश्यपाज्जज्ञे मनुर्वैवस्वतः स्वयम् ।

त्वयांसतु प्रजापतिः पूर्वमिक्ष्वाकुस्तुमनोः सुतः ॥ ६ ॥

यस्येयं प्रथमं दत्ताममृद्धा मनुनामही ।

तमिक्ष्वाकुमयोध्यायां राजानं विद्विपूर्वकम् ॥ ७ ॥

इक्ष्वाकोस्तु सुतः श्रीमान् कुक्षिरित्येव विश्रुतः ।

कुक्षरथात्मजोवीर विकुक्षिरुपपद्यत ॥ ८ ॥

विकुक्षेस्तु महातेजा वाणः पुत्रः प्रतापवान् ।

वाणस्य च महाबाहु रत्नरथ्या महातपाः ॥ ९ ॥

नानावृष्टिर्वम्बास्मिन्न दुर्भिक्षः सतांवरे ।

अनरण्ये महाराजे तस्करोवापि कश्चन ॥ १० ॥

अनरण्यान्महाराज पृथुराजा बभूवह ।

तस्मात्पृथोर्महातेजा त्रिशंकु रुदपद्यत ॥ ११ ॥

समत्यवचनाद्वीरः सशरीरो दिवंगतः ।

त्रिशंकोर्भवत्मृनुर्धुमारो महायशाः ॥ १२ ॥

धुमागन्महातेजा युवानाश्वोव्यजायत ।

वचनाश्च सुतः श्रीमान्मांधाता समपद्यत ॥ १३ ॥

मांधातुस्तु महानेजाः सुसंधिरुप पद्यत ।

सुसंधेरपि पुत्रौद्वौ ध्रुवसंधिः प्रनेनजित् ॥ १४ ॥

यजम्वी ध्रुवसंधेस्तु भरतो रिपुसूदनः ।

भरतात्तु महाबाहो रसितोनाम जायत ॥ १५ ॥

रस्यैते प्रतिराजान उदपद्यंत शत्रवः ।

दह्यास्तालजंघाश्च शूराश्च शशबिन्दवः ॥ १६ ॥

(पुढें चालू)

णिक व इतर अर्धैतिहासिक ग्रंथांत थोडावहुत फरक
असण्याचा विशेष संभव आहे. सव्व मिळण्यासारखी

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू)

तान्स्तुसर्वान्प्रति व्यश्व युद्धेराजा प्रवासितः ।

सचशैलवरे रम्ये बभूवाभिरतो मुनिः ॥ १७ ॥

द्वेचास्य भार्येर्गर्भाभ्यौ बभूवतु रितिश्रुतिः ।

तत्रर्चकामहाभागा भार्गवं देववर्चसम् ॥ १८ ॥

ववदे पद्मपत्राक्षी काक्षिणी पुत्रमुत्तमम् ।

एकागर्भं विनाशाय सपत्न्यै गरलंददी ॥ १९ ॥

× × × ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

सपत्न्यातुगरस्तस्य दत्तोर्गर्भं जिघ्रांसया ।

गरेण सहतेनैव तस्मात्स सगरोभवत् ॥ २४ ॥ × ॥ २५ ॥

असमंजस्तु पुत्रोभूत्सगरस्येतिनः श्रुतम् ।

जावचेव सपित्रातु निरस्तः पापकर्मकृत् ॥ २६ ॥

अंशुमानपि पुत्रोभूदसमंजस्य वीर्यवान् ।

दिलीपंशुमतः पुत्रो दिलीपस्य भगीरथः ॥ २७ ॥

भगीरथात्कुक्कुत्स्यश्च काकुत्स्थायेतुस्मृताः ।

काकुत्स्थस्यतु पुत्रोभूद् रघुर्येतनुगधवा ॥ २८ ॥

रघोस्तु पुत्रस्तेजस्वीप्रवृद्धः पुरुपादकः ।

कल्माषपादः सौदामन्येवं प्रथितो भुवि ॥ २९ ॥

कल्माषपादपुत्रोभूच्छंखवणस्त्रितिनः श्रुतम् ।

यस्तुतर्ह्यार्यमासाद्य सहनैन्यो व्यनीनशत् ॥ ३० ॥

शखणस्य तु पुत्रोभूच्छूरः श्रीमान् सुदर्शनः ।

सुदर्शनम्याग्निवर्णं अग्निवर्णस्य शीघ्रगः ॥ ३१ ॥

शीघ्रगस्य मरुः पुत्रो मरोः पुत्रः प्रशश्रुवः ।

प्रशश्रुवस्य पुत्रोभू दंवरपो महामतिः ॥ ३२ ॥

(पुढें चालू)

उपयुक्त तेवढीच माहिती मिळवून, ती वाचकांपुढें मादर करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

रामायणावरून पाहतां, मनुष्यासून रामचंद्रापर्यंत पस्तीस राजे होऊन गेल्याचें समजतें. परंतु करनल टाईन जी वंशावलि दिली आहे, तिजवरून पाहतां ह्या राजांचा संख्या एकुणसाठ असल्याचें दिसतें.

लव हा रामाचा ज्येष्ठ पुत्र असून, सुमित्र हा पुराणांतरीं वर्णन केलेला सूर्यवंशांतील शेवटला राजा होय. आतां, लवापासून सुमित्रापर्यंत षपन्न राजे होऊन गेले. आणि प्रसिद्ध विक्रमादित्य उदयास येण्यापूर्वी कांहीं काल सदरहू सुमित्राची कारकीर्द असावी, असें करनल टाई लिहितात. सुमित्रा नंतरचे जे त्याचे वंशज, तेच अर्वाचीन काळचे रजपूत राजे होत.

सदरीं लिहिलेल्या प्राचीन काळच्या प्रत्येक राजाच्या

(मार्गाल पृष्ठावरून पुढें चालू)

अवरीपस्य पुत्रोभून्नहुषः सत्यविक्रमः ।

नहुषस्यच नाभागः पुत्रः परमधार्मिकः ॥ ३३ ॥

अजश्च सुव्रतश्चैव नाभागस्य सुतावुभौ ।

अजस्यचैव धर्मात्मा राजादशरथः सुतः ॥ ३४ ॥

तन्यज्येष्ठोसिदायादो रामइत्यभि विश्रुतः ।

तद्गृहाणस्वकं राज्यमवेक्षस्व जगन्नृप ॥ ३५ ॥

(वाल्मीकि रामायण. अयोध्याकांड. २.)

(सर्ग ११०. पोथी पान १७९-१८०.)

१ ह्या चक्रवर्ती राजाचा शक, इ. स. पूर्वी ५६ वर्षे होय.

त्यांचा काल.

कारकीर्दीचा काल ठरविण्याचें काम फारच अवघड आणि जोखिमीचें आहे. कारण, तो निर्वेधपणें निश्चित करण्याचें खात्रीपूर्वक मावनविलकुल उपलब्ध नाही. तेव्हां, अशा स्थितींत कांहीं तरी कल्पना करून प्रत्येक कारकीर्दीला वर्षांची मनमोक्त फाळणी करून देणें अगदीं अविचाराचें होईल, असें जाणून तें काम हातीं धरलें नाही. तथापि, त्यांच्या राजधानीचें ठिकाण, आणि त्यांचा आनुमानिक काल देणें अगदीं अवश्य असल्यामुळे, तो येथें देतो.

सूर्यवंशी राजे अयोध्या नगरीं राज्य करीत असून, त्यांचा काल इसवी सनापूर्वी ३५०० वर्षे, किंवाहना चार हजार वर्षेही असावा, असें कांहीं पुराव्यावरून व प्रमाणांवरून कळून येतें. आतां, हा काल जरी अगदीं अवाधित किंवा निश्चित नाही, तथापि त्यावरून जवळजवळचें असें खात्रीपूर्वक अनुमान करण्यास कांहीं प्रत्यवाय दिसत नाही.

सांप्रतचीं रजपूत राजवराणीं आपली कुलपरंपरा रामचंद्राचे जे पुत्रद्वय लव आणि कुश यांजपासूनच आली असल्याचें सांगतात. मेवाड, जयपूर, मारवाड, बिकानेर, इत्यादि प्रांतांचे रजपूतराजे सूर्यवंशीय होत. रामाचा वडील मुल्गा

1. These lists, according to Sir W. Jones would carry us back to 3500 years before Christ."

(Elphinstone's India). P 265.

लव, याजपासून मेवाडचे राणे आपली कुलोत्पत्ति असल्याचें दर्शवितात; आणि त्याचा धाकटा भाऊ जो कुश त्याजपासून मारवाड, निरवाड, अंबर, वगैरे देशांतलीं राजवराणीं उद्भवलीं असल्याचें कळतें. भगवत् पुष्पाणांत जें सूर्यवंशीय राजांचें वर्णन आहे त्यांत सुमित्र हा शेवटला असून, तो लवाच्या पिढीपैकी आहे. व ह्या सुमित्रापासूनच सांप्रतच्या मेवाडच्या राजांचा वंश सुरू झाला.

चंद्रवंशी राजे.

हे राजे गंगा आणि यमुना या नद्यांच्या दरम्यानच्या प्रदेशांत राज्य करीत असून, त्यांची राजधानी इंद्रप्रस्थ व हस्तिनापुर येथें असे. युधिष्ठिराची राजधानी इंद्रप्रस्थ किंवा दिल्ली येथें होती, व दुर्योधनाची हस्तिनापुरास होती.

१ इंद्रप्रस्थ येथें असलेला, पांडवांच्या दिग्विजयाचा लोहस्तंभ किती सोल आहे, हें पाहण्यासाठीं एका पाषंडानें तो हालवून “डिला” केला. त्यामुळें ती जागा “डिली” झाली. आणि झणूनच त्या दिल्या झालेल्या जागेस दिल्ली असें नांव पडल्याचें सांगतात.

(टॉडकृत राजस्थानचा इतिहास.)

पान २९ पहा.

बुद्धापासून युधिष्ठिरापर्यंत शेचाळीस राजे होऊन
 गेले असून, युधिष्ठिरापासून पृथि-
 त्यांचा काल. वीराजापर्यंत शंभर राजे झाले;

व हा पृथ्वी राजा संवत १२१५ साली, क्षणजे इ० स०
 ११५९ त जन्मला होता. युधिष्ठिरामागे त्याचा नातू,
 क्षणजे अर्जुनाचा मुलगा जो अभिमन्यु त्याचा पुत्र
 परिक्षित्, हा गादीवर बसला; आणि तदनंतर राजपाल-
 पर्यंत सहासष्ट राजे होऊन गेले. ह्याच राजपाल राजास
 विक्रमादित्याने पदच्युत करून, दिल्ली शहर त्याने
 आपल्या हस्तगत केलें, व पुढें बादशाही राजधानीचें
 ठिकाण त्याने तेथून मोडून ते अवंतीसच नेलें. ह्या
 दिग्विजयी विक्रमादित्याचा शक, इ० पूर्वी ५६ व्या वर्षी
 सुरू झाला.

राजपाल पदभ्रष्ट झाल्याकारणानें इंद्रप्रस्थ येथील
 राजधानीचें ठिकाण जें एकदां मोडलें, तें त्या गतवैभव-
 स्थितींत सुमारे आठशें वर्षे राहिलें. तदनंतर पांडव
 घराण्यांपैकीं तुवार जातींतील अनंगपाल राजानें पुनश्च
 त्या ठिकाणीं आपली राजधानी स्थापन केली. आणि तेव्हां-
 पासून त्या राजधानीचें पूर्वीचें इंद्रप्रस्थ हें नांव जाऊन,
 दिल्ली असें नूतन नांव पडलें. अनंगपालानंतर पृथिवी-
 राज हा दिल्लीच्या गादीवर बसला. परंतु गृहकलहामुळे

१ हा गौतम बुद्ध नव्हे.

रण माजून शाहाबुद्दीन गिझनीबरोबर लढत असतां तो पकडला गेला आणि पदच्युत झाला. (इ० स० ११९४.)

चंद्रवंशांतील कांहीं राजांचा काल बाह्य पुराव्यावरून आपणांस अगदीं खात्रीपूर्वक कळून येतो. त्यामुळे ऐतिहासिक अशा मजबूत पायावर आपला प्रवेश होऊन, सर्व गोष्टींची सुसंगति, व योग्य व्यवस्था, आणि चांगला मेळ लागतो.

आतां, युद्धिष्ठिराचा काल कोणता हें थोडक्यांत सांगून, तदनंतरच्या ज्या ज्या राजांच्या कालाचा बाह्य पुराव्याशीं मुकाबिला मिळतो, त्या विषयींचें यथावकाश दिग्दर्शन करूं.

महाभारत युद्ध इसवी सनापूर्वी २८९६ वर्षे झालें असल्याचें, राजतरंगिणीवरून कळून येतें. कारण, तीत असें लिहिलें आहे कीं, युद्धिष्ठिर आपल्या राज्यांत पुनश्च स्वस्थानापन्न झाल्यावर त्यानें आपल्या नांवाचा नवीन शक सुरू केला, आणि अर्जुनाचा नातू जो परिक्षित् याजला सिंहासनारूढ करून, कृष्ण आणि बलदेवसह आपण द्वारिकेस गेला. सदरहू युद्ध व हा (राजतरंगिणींतला) लेख यांच्या दरम्यान ४६३६ वर्षे गेला आहेत.

युद्धिष्ठिर राजा सार्वभौम असून, त्यानें आपल्या बंधूंच्या साहाय्यानें सर्व राजांस व राष्ट्रांस पादाक्रांत

१ राजतरंगिणीचा लेखनकाल, इसवी सनाचें १७४० वें वर्ष होय.

करून, त्यांस करभार द्यावयास लाविलें, आणि ह्मणूनच त्यानें आपल्या नांवाचा नूतन शक स्थापित केला.

महाभारत युद्ध कधीं झालें, याविषयीं बराच मतभेद असल्याचें दिसतें. इवल्ली येथें मिळालेल्या शिलार्पित लेखावरून, तें इ० स० पूर्वी ३५०० वर्षांपलीकडील कालांत होऊन गेल्याचें होतें. राजतरंगिणीवरून तें इ० स० पूर्वी २८०० वर्षां पलीकडील कालांत झाल्याचें दिसतें. एलफिन्स्टन् इतिहासकाराचें असें ह्मणणें आहे कीं, तें इ० स० पूर्वी १४९० व्या वर्षीं, अथवा ग्रीस देशांतील सुप्रसिद्ध ट्रोजन्-युद्ध होण्यापूर्वीं दोनशें वर्षे, झालें असावें. डाक्टर हंटरचा असा अभिप्राय आहे कीं, तें इ० स० पूर्वी १२ व्या शतकांत होऊन गेलें असावें. आणि करनल् टाँड् असें लिहितात कीं, तें इ० स० पूर्वी ११७९ वर्षांच्या सुमारास झालें असावें. हा इतका फरक पडण्याचें कारण असें दिसतें कीं, युरोपस्थ इतिहासकार प्रत्येक राजाच्या कारकीर्दीचा काल सरासरीच्या मानानें फक्त एकोणीस पासून बावीस वर्षेपर्यंत धरून, त्यावरून

1. "On the division of the Pandu sovereignty, the new kingdom of Indraprastha eclipsed that of Hastināpur. The brothers reduced to obedience the surrounding nations, and compelled their princes to sign tributary engagements (paenamah.)"

(Tod's Rājasthan. P. 46.)

महाभारत युद्धाचा काल निश्चित करितात. आणि भारतीय इतिहासकार व पुराणें इत्यादि प्रत्येक कारकीर्द सरासरीच्या मानानें तीस किंवा एकतीस वर्षांची धरून, त्यावरून सदरहू युद्धाचा काल सिद्ध करितात. शिवाय, कित्येक राजांची कारकीर्द व वंशवेल हीं उपलब्ध होत नाहींत. त्यामुळे प्रत्येकाच्या हकीकतींत विसंगता प्राप्त होते, आणि तेणेंकरून कालाचा खात्रीपूर्वक निश्चय करण्यास अनेक अडचणी येतात.

तशांत, भारतीयांचें जेवढें कांहीं प्राचीन झणून आहे, तेवढें सर्वच अर्वाचीन कालांत आणण्याकडे, बहुतेक युरो-पस्थांच्या मनाचा स्वाभाविक कल असतो. तेव्हां अशा प्रकारच्या मनाच्या ओघांत, बहुतेक पाश्चात्य कालाच्या व कारकीर्दीच्या मूलस्थितींत, निष्कारण छिन्नभिन्नता, आणि

1. * * * " But Col. Ellis does not seem to consider them to be weighty, and in the view he has put forth he but represents, in a somewhat exaggerated form, the tendency of most European scholars and antiquarians to modernize every thing Hindu. "

(Consideration of the Date of Mahā Bharata

by Dr. Bhandarkar. J. R. A. S. N. 28. vol. x

P. 82)

निराधार फेरफार, व ओढाताण करितात, यांत फारसें नवल नाही.

असो. अयोध्या व इंद्रप्रस्थ येथील राजांप्रमाणेंच मगधदेशांतिली नृपावलि सुप्रसिद्ध असून, त्यांची कारकीर्द फार महत्वाची आहे. सबब त्यांविषयी थोडे दिग्दर्शन करितों.

मगधदेश ह्मणजे सांप्रतचा बहार प्रांत होय. ह्याची गणना प्राची देशांत होत असून, मगध देशांतिली राजे, त्याची राजधानी पाटलिपुत्र असे. व त्यांचा काल. ह्यालाच पूर्वी पुष्पपुर किंवा कुसुमपुर ह्मणत, आणि तें गंगा व शोण ह्या दोन नद्यांच्या संगमाजवळ असे. बहार प्रांताची अर्वाचीन राजधानी राजगृही अथवा राजमहाल असून, त्यालाच हल्ली पाटणा असें ह्मणतात.

1. "Mr. Bentley, taking this genealogy from the same authority as Sir William Jones, has *mutilated* it by a *transposition*, for which his reasons are insufficient, and militate against every opinion of the Hindus. Finding the names Vrihadbalu and Vridasura, declared to be princes contemporary with Yudhishtira, he *transposes the whole ten princes* of his list intervening between Takshak and Báhu-man."

(Col. Tod's Rajasthan. P. 44.)

मगधदेशांतील राजे चंद्रवंशीच होत. ह्यांच्या वंशांतील राजा जरासंध व महाभारत युद्ध, हीं समकालीन असून, जरासंधाचा मुलगा सहदेव हा, सदरहू युद्धानंतर, मगधदेशाचा राजा झाला होता. जरासंधानंतरचा तेवीसावा राजा रिपुंजय, आणि पस्तीसावा अजातशत्रु, व एकेचाळीसावा नंद, असे असल्याविषयी कांहीं राजवंशावलीवरून समजते. अजात शत्रूचा काल इ० स० पूर्वी ५५० वर्षे असल्याविषयी, तसेच नंदाचा काल इ० स० पूर्वी ४०० वर्षे असल्याचें एल्फिन्स्टन इतिहासकाराचें ह्मणणें. आहे परंतु सदरहू काल खात्रीपूर्वक निश्चित करण्यास अडचण वाटते. अजातशत्रूनंतर (नंद धरून) सहा राजे झाले असून, त्या सर्वांची कारकीर्द एकंदर दीडशें वर्षांची असल्याचें सदरीं लिहिलेल्या कालनिर्देशावरून उघड होतें. ह्मणजे प्रत्येकाची कारकीर्द सरासरीच्या मानानें पंचवीस वर्षांची होती, असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. आतां, अजातशत्रुपासून पन्नासावा, अथवा नंदापासून (ह्मणजे नंद सोडून), नववा चंद्रगुप्त होय. ह्याची कारकीर्द भिन्न भिन्न ग्रंथकार भिन्नभिन्न कालची सांगतात. तथापि,

१ डाक्टर हन्टर. इ. स. पूर्वी ३२६ वर्षे. विल्फर्ड. इ. स. पूर्वी ३५० वर्षे. विलसन. इ. स. पूर्वी ३१५ वर्षे. महावंश इ. स. पूर्वी ३४० वर्षे.

फाफर्डकृत आव्हावरून इ. स. ३९२ पासून ३७६ पर्यंत त्याची कारकीर्द असल्याचें दिसतें.

त्याची कारकीर्द इ० स० पूर्वी ३५० वर्षे धरण्यास कांहीं हरकत नाही, असे मानिले तर, नंद आणि चंद्रगुप्त यांच्या दरम्यान फक्त पन्नास वर्षांचेच अंतर राहत असून, सदरहू वर्षे केवळ नऊ राजांतच विभागली गेल्या कारणाने, प्रत्येकाच्या वांटणीस सरासरीच्या मानाने पुरीं साडे पांच वर्षे देखील येत नाहीत. अथवा, डाक्टर हंटर इतिहासकारासच प्रमाणीभूत मानून चंद्रगुप्ताचा काल इ० स० पूर्वी ३२६ वर्षे धरला तरी देखील, प्रत्येक राजाची कारकीर्द साडे आठ वर्षापेक्षा जास्त वर्षे भरत नाही. आतां, सतत नऊ राजांची कारकीर्द इतक्या अल्प कालाची असेल असे संभवत नाही. सबब, चंद्रगुप्त राजा पलीकडील नृपावलीच्या कारकीर्दीची कालमर्यादा करण्यास बलवत्तर साधन नसल्यामुळे, तत्संबंधी साहस न करणे बरे दिसते.

तथापि, इतके मात्र खचित सिद्धवत आहे कीं, चंद्रगुप्ताच्या कारकीर्दीपासून आपण अगदीं ऐतिहासिक कालांत आहोंत, असे ह्मणण्यास कांहीं हरकत नाही. इतकेच नाही तर, अंतर्बाह्य प्रमाणांवरून ह्याच्या वेळेचा मुकाबिला समकालीन अशा अनेक गतगोष्टींशीं मिळत असून, द्वीपांतरीच्या ज्या राजांशीं ह्याचा व्यवहारसंबंध घडून आला होता, त्यांचे लेख, आणि तत्कालीन गृहस्थांचे दाखले, आपणांस चांगल्या प्रकारें उपलब्ध आहेत. व ते विश्वसनीय असल्या कारणाने त्यांवरून, आणि इक-

डील प्रमाणावरून, चंद्रगुप्त राजाचा काल निश्चित करण्यास यत्किंचितही अडचण पडत नाही.

हिंदुस्थानावर शिकंदराची स्वारी इसवी सनापूर्वी

३२७ व्या वर्षी झाली असून,

चंद्रगुप्त.

त्यावेळींच चंद्रगुप्त होता यांत विल-

कुल संशय नाही. आणि त्यानें सदरहू स्वारीच्या धामधुमी नंतर योग्य संधी पाहून, नंदराजकुलाच्या क्षीण वैभवावरच आपल्या ऐश्वर्याचा पाया रचण्याचें योजिलें. तदनंतर मगध देशाची (बहार प्रांताची) राजधानी पाटलीपुत्र, इजवर स्वारी करून त्यानें ती आपल्या हस्तगत केली; व आपल्या दराच्यानें पंजाबांतील एतद्देशीय आणि ग्रीक मांडलिकांस, व इतर राजेरजवाड्यांस काबीज करून, त्यानें त्या सर्वांस आपलें प्रभुत्व कबूल करण्यास लाविलें. (इ० स० पू० ३१६). पुढें सेल्यूकस् नामक ग्रीक राजानें सरहद्दीवरील आपल्या ताब्यांतून गेलेले प्रांत पुनश्च काबीज करण्याचें योजिलें. परंतु चंद्रगुप्ताच्या पराक्रमापुढें त्याचें कांहींएक चालेनासें होऊन, त्याच्याशीं सलोख्यानें तह करणें त्यास अगदीं भाग पडलें; व पंजाबांतील सर्व प्रांत आणि काबूल खिंड यांजवरील आपला हक्क सोडून, शेवटीं सेल्यूकस्नें आपली कन्या देखील पाणिग्रहणार्थ चंद्रगुप्त राजास दिली, आणि मिग्यास्थि-

नीज् नामक आपला वकील त्याच्या दरबारी ठेविला.
(इ० स० पू० ३०६-२९८).

चंद्रगुप्तानंतर त्याचा नातू जो सुप्रसिद्ध अशोक
यानें आपल्या दिग्विजयाच्या पताका
अशोक.
चोहोंकडे फडकावून, अखिल भरतखंड-

भर आपलें साम्राज्य स्थापन केलें. अशोकाचा काल
अजून निश्चित नाहीं. तथापि, इसवी सनापूर्वीच्या तिस-
ऱ्या शतकाच्या मध्यंतरी तो उदयास आला असावा,
असें अगदीं नूतन शोधावरून समजतें. तो इ० स० पू.
२६० व्या वर्षीं सिंहासनारूढ झाला, व त्यानंतर तीन
वर्षांनीं त्यानें बौद्ध धर्म स्वीकारला. (इ० स० पू. २९७)
पुढें, त्यानें त्या धर्माचीं मूलतत्वे सर्व भरतखंडभर, व
इतर ठिकाणीं, प्रसिद्ध केलीं, आणि तदर्थ त्यानें ८४,०००
स्तूप उभारले. ह्याशिवाय, आणखी देखील तत्संबंधीं
नानाविध चिरस्थायी कृत्यें त्यानें केलीं असून, त्यांपैकीं
११ न्यस्ताक्षरस्तंभ, १४ शिलालेख, आणि १७ विवर लेख
हल्लीं उपलब्ध आहेत. ह्या स्तंभावर चक्रवर्ती अशोक
राजाच्या चौदा आज्ञा दाखल करण्यांत आल्या होत्या.

१ जनरल कनिंगहाम्कृत “ कॉर्पस इन्स्क्रिप्शनम् इन्डिकेरम् ”
नामक पुस्तक पहा.

२ ह्या १४ आज्ञा खाली लिहिल्याप्रमाणें होतः—
(पुढें चालू)

अशोक बादशहाचें राज्य फार विस्तृत होतें. अफ-

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

- १ यज्ञाकरितां, किंवा उपजीविकेकरितां, प्राणिहत्या न करणें.
- २ मनुष्यें आणि इतर प्राणी ह्यांच्याकरितां औषधोपचाराची तज्ज्ञ-
वीज करणें, व रस्त्यावर विहिरी आणि बागा करणें.
- ३ दमनसंबंधीं नियम, व बौद्ध धर्मातील महानीतितत्त्वे, यांची दर
पांच वर्षांनीं पुनश्च प्रसिद्धि.
- ४ पूर्वीच्या राजांच्या कारकीर्दीची व अशोक राजाच्या अमलां-
तील सुखकर स्थितीची तुलना.
- ५ लोकांना बुद्ध धर्माची दीक्षा देण्याकरितां, भरतखंडांत व देशां-
तरीं, धर्मोपदेशकांची योजना करून, स्वसंतोषानें धर्मातराचा
प्रयत्न करणें.
- ६ नीतीचें संरक्षण व्हावें एतदर्थ, तपासनीस व कामगारांची योजना.
- ७ धर्म नियम एकसारखे करणें, व सर्वांची योग्यता एकसारखी
आहे, असें दाखविणें.
- ८ पूर्वीच्या राजांचा विषयानंद, व अशोक राजाचा सदाचार सं-
भोग, यांतील तुलना.
- ९ ज्या सद्गुणांपासून स्वर्गसुखाची प्राप्ति होते त्याचा महिमा
लोकांच्या मनावर बिंबविणें.
- १० क्षणभंगुर व निरर्थक असें ऐहिकवैभव, आणि पारलौकिक
फलप्राप्तीसाठीं अशोक राजाचे प्रयत्न, यांची तुलना.
- ११ धर्मप्रसार अथवा नीतिशिक्षण हेंच उत्तम औदार्य, असें
लोकांच्या मनांत ठसविणें.
- १२ पाखंडी लोकांस उपदेश.
- १३ (ही आज्ञा अपूर्ण असल्यामुळे, तिचें तात्पर्य लक्षांत येत
नाहीं.)
- १४ हीत, वरील सर्व आज्ञा तात्पर्यानें एकवट केल्या आहेत.

गाणिस्थानापासून तों थेट पूर्वेकडील कर्लिंग देशापर्यंत, आणि हिमालयापासून तों दक्षिण समुद्रापर्यंत, त्याच्या साम्राज्याच्या विजयध्वजा फडकत असत. ह्या ठिकाणीं अजून देखील, त्याच्या कारकीर्दीत उभारलेले शिलास्तंभ सांपडतात, व ह्यांजवरच बौद्ध धर्मातील प्रसिद्ध चौदा आज्ञा खोदलेल्या आढळतात.

अशोक बादशहाने आपल्या प्रजेच्या कल्याणार्थ

१ उत्तर सरकार प्रांत.

2. Such edicts are still found graven deep upon pillars, caves, and rocks, from the Yusufzai valley beyond Peshawar on the North-Western frontier, through the heart of Hindustan and the Central-Provinces, to Kathiawar in the west, and Orrisa in the east coast of India. Tradition states that Asoka set up 84,000 memorial columns or topes. The Chinese pilgrims come upon them in the inner Himalayas. Forty-two inscriptions still surviving show how widely these royal sermons were spread over India itself."

(Indian Empire P. 145.)

"Since this was written the discoveries of Mr. Compbell and Pandit Bhagwanlal at Suparà were announced. It would appear from the fragment of the eighth edict found at the place that Asoka's power extended down the coast up to Suparà but the statement in the text about Maharashtra, or Dekkan remains true."

(Dr. Bhandarkar's History of the Dekkan.)

नानाप्रकारच्या तजविजी केल्या. लोकांस पाणी पिण्यासाठी ठिकठिकाणीं विहिरी खोदल्या. छायेसाठीं रस्त्यावरून झाडे लाविलीं. अनेक जागीं धर्मशाळा बांधिल्या. रोगशमनार्थ वैद्यशाला स्थापिल्या. आणि लोकांस औषध देण्याकरितां आपल्या राज्यांत जागजागीं दवाखाने बांधिले. एकंदरीनें पाहतां, सांप्रतच्या एकोणीसाव्या शतकांत विशेष सुधारलेलीं राष्ट्रे लोककल्याणार्थ जे जे उपाय करितात, अथवा प्रजेच्या सोईसाठीं किंवा तिच्या दुःख शमनार्थ ज्याज्या तजविजी अमलांत आणितात, त्या त्या सर्व अशोक राजानें दोन हजार वर्षांपलीकडील कालात योजिल्या असल्याचें दिसतें.

कांहीं कांहीं पाश्चात्य दर्पानें, अज्ञानानें, व उच्छृंखलपणानें, अशी वलगना करितात कीं, पोरस्त्य लोकांत राज्यपद्धति नाहीं. त्यांचे राजे प्रजेच्या कल्याणार्थ अगदीं देखील पर्वा करीत नाहींत. लोककल्याण, आणि सार्वजनिक सोय, हीं त्यांच्या स्वप्नीं देखील नाहींत. दुःखशमनार्थ जरूर त्या तजविजी करण्याचें त्यांच्या गांवींही नाहीं. ते केवळ मूढ, स्वेच्छाचारी, आणि पशुतुल्य आहेत. त्यांच्यांत ज्ञान नाहीं, शास्त्र नाहीं, कला नाहीं, व विद्याभिरुचि देखील नाहीं; आणि ह्मणूनच, पाश्चात्याप्रमाणें, ते सुधारलेल्या राष्ट्रांत मोडतही नाहींत.

आतां, ऐतिहासिक गोष्टींचें दूरवर आणि निःपक्षपातानें

अवलोकन केलें, आणि भारतीयांची ग्रंथसंपत्ति, त्यांचा विस्तीर्ण शास्त्रोदधि, त्यांचा कलासमुदाय, त्यांची धर्म-संस्था, स्वराज्यसंस्था, शिक्षणसंस्था, व लोककल्याणार्थ त्यांनीं उभारलेल्या असंख्य संस्था, याविषयीं चांगला विचार केला, तर सदरीं लिहिलेले उद्गार निव्वळ खोटे ठरतात. इतकेंच नाहीं तर, ते केवळ निरर्थक आहेत, असें अशोकासारख्या नामांकीत बादशाहाचा व इतर राजांचा ज्यांनीं ह्मणून इतिहास वाचला आहे, त्यांच्या लक्षांत आल्यावांचून खचित् राहणारें नाहीं.

असा. अशोक बादशाहाचें धर्माकडे विशेषलक्ष्य होतें. आणि तो बौद्ध धर्मानुयायी असल्यामुळें त्या धर्माचा फैलाव भरतखंडांत व इतर देशांत व्हावा, ह्मणून त्यानें अश्रांत श्रम घेतले, आणि त्याला सर्व प्रकारें चांगला आश्रयही दिला.

याप्रमाणें, बौद्ध धर्मीला चांगलाच राजाश्रय मिळाल्या कारणानें तो फार बळावला, आणि इतका फैलावला कीं, भरतखंडाबाहेरील प्रदेशांत देखील त्यानें आपलें डोकें वर केले, व कायमचें वर्चस्व स्थापिलें. त्यामुळें अफगाणिस्थानापासून तों तहत चीन समुद्रापर्यंत, आणि मध्य आशियापासून तों तहत सिंहलद्वीपापर्यंत सर्व लोक बौद्ध मतानुयायी झाले. याप्रमाणें देशहित, व लोककल्याणासाठीं नानाविध प्रयत्न करून, अशोके बादशहा इ. स. पूर्वी २२३ व्या वर्षीं मरण पावला.

अशोक हा मौर्य कुलांतला होय. मौर्य कुलाची गादी चेद्रगुप्ताने स्थापन केली, व मगध देशांत मौर्यांचे एकंदर राज्य दहा पिढ्यांपर्यंत चालले. मौर्यांचा अंत इसवी सना-

शुंग राजे. पूर्वी १८५ व्या वर्षी होऊन, त्यांचे उन्मूलन करणारे जे शुंगराजे, ते त्यां-

च्यानंतर सिंहासनाखूड झाले. शुंग राजांच्या दहा पिढ्या होऊन गेल्या, व त्यांनीं एकंदर ११२ वर्षे राज्य केले. तथापि, सदरहू मुदतींत सुमारे पंचेचाळीस वर्षे, ह्यणजे इ० स० पू. ११८ पासून तो इ० स० पू. ७३ वर्षांपर्यंत, काण्व अथवा काण्वायन यांचेच वर्चस्व होते. काण्वायन

काण्व नांवाचे ब्राह्मण राजे. हे ब्राम्हण असून ते प्रथमतः शुंगराजांच्या पदरचे नोकर होते असें दिसते. परंतु, शुंग राजे बलहीन झाल्यावर काण्वांनीं आपली सत्ता शनैः शनैः पूर्णपणे स्थापिली, आणि आपल्या पराक्रमाने त्यांनीं आपले प्रभुत्व सर्वास कबूल करण्यास लाविले. तथापि, “समूलंच विनश्यति,” असें त्यांनीं केले नव्हते. किंवा कुन्हाडीचा दांडा गातास काल, असें वर्तन करण्याचेही त्यांनीं मनांत आणिले नव्हते.

ब्राह्मणांच्या हातीं अशा प्रकारची राजकीय सत्ता किंवा प्रभुत्व येते, तेव्हां ते फारच कृतज्ञतेने वागतात, आणि आपल्या मूळच्या यजमानांचे सौभाग्य राखतात.

१ चत्वारः शुंगभृत्यास्ते नृपाः काण्वायनद्विजाः । वायुपुराण.

ह्याचा दाखला जसा प्राचीनकाळीं इसवी सनापूर्वी दुसऱ्या शतकांत दृष्टिगोचर होतो, तसा सांप्रतकाळीं देखील इसवी सनाच्या अठराव्या शतकांत दृष्टीस पडतो. पेशवे हे केवळ ब्राह्मण राजेच होत. त्यांनीं अखिल भरतखंडभर आपला विजयध्वज फडकविला होता; त्यामुळे त्यांची सर्वत्र छाप बसली असून, त्यांचें प्रभुत्व सर्वमान्य झालें असतांही, ते सातारच्या गादीस विसरले नव्हते. आणि शेवटपर्यंत त्यांनीं सातारच्या राजांचें सौभाग्य कायम राखिलें होतें.

काण्वायनांचें प्रभुत्व पंचेचाळीस वर्षे चाललें, आणि त्या मुदतींत गुंग हे केवळ नांवाचेच
अंध्रभृत्य. राजे बनले होते. त्यांच्यानंतर अंध्र-

भृत्य राजे बलवान झाले, व त्यांनीं गुंग आणि काण्व यां दोहोंचेंही उन्मूलन केलें. ह्यांनीं इसवी सनापूर्वी ७३ वर्षांपासून तों इसवी सनानंतर २१८ वर्षांपर्यंत राज्य केलें. ह्याच राजांस शातवाहन अशीही संज्ञा आहे. ह्यांनीं आपला अम्मल दक्षिणेंतही बसविला होता.

अंध्रभृत्य उर्फ शातवाहन या राजांनीं दक्षिणेंतही सुमारे तीनशें वर्षे राज्य केलें, (इ० स० पू० ७३ सालापासून तों इ० स० २१८ वर्षेपर्यंत). तदनंतर दक्षिणापथांत कोणी कोणी राज्य केलें, याविषयीं पुढील भागांत सविस्तर हकीगत लिहूं.

असो. अंध्रानंतर कोणकोणते राजे मगध देशांत होऊन
 गुप्त राजे. गेले, याविषयी सुसंगतवार हकीकत
 मिळत नाही. तथापि, इसवी सनाच्या
 चौथ्या किंवा पांचव्या शतकापासून तो सातव्या अथवा
 आठव्या शतकांपर्यंत, गुप्त नामक राजांनी तेथे आपला
 अम्मल बसविला असावा, असें अनेक नाणीं आणि नाना-
 विध शिलालेख, यांवरून निर्विवाद सिद्ध होतें. हे गुप्त-
 राजे कनोजचे होत.

मगध देशानंतर वंग देशाची (ज्यास हल्लीं बंगाल
 बंगाल देशचे राजे. ह्मणतात त्याची) उपलब्ध असलेली
 व त्यांचा काल. माहिती देणे अगदीं अवश्य आहे. महा-
 भारत युद्धाच्या कालीं, वंग देशाचा
 राजा मगध राजाचा दोस्त व सहायकारी असल्यावि-
 षयीं वर्णन आहे. त्याच्यापासून तो महमदीय दिग्विज-
 यापर्यंत पांच पिढ्यांचा वृत्तांत अयेन-ई-अकबरींत दिख
 आहे. त्यांतच पाल नांवाच्या राजांविषयीं वर्णन असून,
 त्यांनीं इसवी सनाच्या नवव्या शतकापासून तो अक-
 राव्या शतकापर्यंत राज्य केलें असल्याचें दिसतें.

ह्या सर्व राजांत देवपालदेव हा बलाढ्य व चक्रवर्ती
 असल्याचें एका पुराण ताम्रपत्रावरून कळून येतें. तसेंच
 बंगालच्या पाल नामक राजांविषयीं देखील अनेक शिला-
 लेखांवरून असें समजतें कीं, त्यांची सत्ता सर्व हिंदुस्थान-

भर असून, हिमालयापासून कन्याकुमारी टोंकापर्यंत, व ब्रह्मपुत्रा नदीपासून तों सिंधुनदीपर्यंत, सर्व मुलूख त्यांच्या ताब्यांत असे. शिवाय, ह्या वंगराजांनी तिबेट आणि सिंधुनदीच्या पश्चिमेकडील कंबोज देश सुद्धा, आपल्या हस्तगत केले असल्याविषयी वर्णन आहे.

मोंगीर येथे जे एक ताम्रपत्र सांपडलें आहे, त्यावरून ते इसवी सनाच्या नवव्या शतकांत लिहिलेलें असल्याचें दिसतें. त्यांत असे स्पष्ट लिहिलें आहे कीं, ' गंगेच्या उगमापासून तों तहत लंकेपर्यंत, आणि मेगना अथवा ब्रह्मपुत्रा नदीपासून तों थेट पश्चिम समुद्रापर्यंतचा सर्व प्रदेश देवपालदेव राजाच्या ताब्यांत आहे. त्यानें कंबोज देशावर स्वारी केली आहे, आणि बंगाल, तिबेट, व कर्नाटक येथील सर्व प्रजा त्याचें प्रभुत्व कबूल करितात. तसेंच त्यानें ओरिसा, कारोमांडल किनाऱ्याचा दक्षिणभाग, आणि गुजराथ प्रांत, हे सर केले असून, हूण लोकांस त्यानें आपल्या ताब्यांत आणिलें आहे. ' इत्यादि.

पाल राजानंतर सेन नांवाचे राजे सिंहासनाखूड झाले, परंतु इ० स० १२०३ च्या सुमारास, इस्लामशाहीच्या सपाट्यांत ते सर्व लयास गेले.

कनोजचें राज्य देखील विशेष महत्वाचें आणि विस्तृत

1. The Rajputs, as well as Mahomedan writers,
(पुढें चालू)

कनोजचें राज्य व
त्याचा काल.

असल्याविषयीं ख्याति आहे. इतकेंच
नाहीं तर, तेथील राजास अनेक
ग्रंथकार चक्रवर्ती असाही किताब
देतात. कनोज किंवा कान्यकुब्ज यालाच पूर्वी पंचाल देश
ह्मणत असत. ह्या राज्याची पश्चिम सरहद्द स्थूलमानानें
ह्मटली ह्मणजे यमुना (कालिंदी) नदी, आणि चंबळ-
नदीच्या पलीकडे अरवलि पर्वतापर्यंत असून, दक्षिणेस
बुंदेलखंडच्या पलीकडे विंध्य पर्वतापर्यंत, व पूर्वेस बनौ-
रस, आणि उत्तरेस नेपाळच्या पलीकडील हिमालय
पर्वतापर्यंत असे.

कालिंदी नदीच्या पश्चिमेकडील टापूंत दिल्लीच्या

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू)

who describe the conquest of India, dwell in terms
of the highest admiration on the extent and magni-
ficence of the capital of this kingdom, the ruins
of which are still to be seen on the Ganges "

(Elphinstone's India. P. 410.)

1. Some Mahomedan writers pay the raja the
usual compliment of supposing him emperor of
India; and Ebn Haukal, a century before Mahmud,
mentions Canouj as the chief city of India.

(Onseley's Ebn Haukal P. 9.)

Elphinstone's History of India. P. 554.

२. (पंचालाः कान्यकुब्जदेशाः) । मनुस्मृति. अ २. श्लो. १९.

३. काशी.

दिल्लीचें राज्य, व
पृथिवीपति. प्रभूची सत्ता असून, ह्या राज्याची
मर्यादा म्हणजे उत्तरेस हिमा-
चल, पूर्वेस यमुना नदी, दक्षिणेस
अरवलि पर्वत, आणि पश्चिमेस सिंधु नदी व तिच्या
विसृत शाखा होत.

इ० स० ११९३, ह्यणजे संवत् १२४९ सालीं, क-
नोजचा राजा जयचंद असून, दिल्लीचा प्रभु पृथ्वीराजा
होता. आपल्या कन्येचा स्वयंवर करण्याच्या निमित्तानें
जयचंदानें यच्चावत् सर्व मांडलिक आणि राजेरजवाड्यांस
निमंत्रण करून, आपलें चक्रवर्तित्व स्थापन करण्याचें
मनांत आणिलें, व त्याप्रमाणें सर्व देशाचे राजे आणि
मांडलिक प्रभु त्याच्या दरबारीं हजरही झाले. परंतु
दिल्लीचा पृथ्वी राजा, व मेवाडचा राजपुत्र समर, ह्यांस
ती गोष्ट न रुचून ते त्याच्या दरबारीं गेले नाहींत. त्या
कारणानें जयचंद राजानें त्यांच्या नांवाचे सोन्याचे पुतळे
बनवून, अति नीच कामावर त्यांची योजना केली. तदनंतर
स्वयंवराचा सर्व थाट जयचंद राजाच्या दरबारीं मांड-
लिक प्रभूंच्या नजरेखालीं यथास्थितपणें चालत असतां,
पृथ्वीराजानें जयचंदाची एकुलती एक कन्या अचानक
पळवून नेली. त्यामुळें, लग्नाची सर्व तयारी जागच्याजागीं
राहून, पृथ्वीराजाचा जयचंदानें पाटलाग केला, आणि
तो हातीं न सांपडल्या कारणानें त्यानें घोरचा राजा जो

शाहाबुद्दीन याची मदत मागितली. असें करण्यांत त्यानें बिलकुल दूरदृष्टि पोहोचविली नाहीं. इतकेंच नाहीं तर, त्यानें त्या कामांत फारच महत्वाची चूक आणि राजकीय प्रमाद केला. त्यामुळे, हिंदूंचे अनादि स्वातंत्र्य नष्ट होण्यास कारण झालें, व मुसलमानांचा शिरकाव झाला. दोघांचा तंट्या आणि तिसऱ्याचा लाभ, अशी दुर्लभ संधी शाहाबुद्दीनानें पाहून, तो जयचंदाच्या मदतीस आला; आणि पृथ्वीराजास पदच्युत करून, शेवटीं जयचंदाच्या-ही हातावर त्यानें तुरी दिल्या, व त्याच्या राजधानीवर हल्ला करून ती घेतली. पुढें जयचंद गंगा नदींत बुडून मरण पावला. ह्याप्रमाणें कनोजच्या गादीचा शेवट झाला, आणि इसलामशाही जोरावली. (इ. स. ११९३.)

विक्रमादित्यानें आपली गादी मालवा प्रांतांत उज्जनी येथें स्थापिली, आणि आप-
मालव देशचे राजे, ह्या नांवाचा शक इसवी सनापूर्वी
व त्यांचा काल.

९६ व्या वर्षीं सुरू केला. हा फार पराक्रमी आणि बलवान् राजा असून, विद्येचा मोठा पोषिदा असे. त्यामुळे त्याच्या विस्तीर्ण राज्यांत हरएक शास्त्राची व कलेची अभिवृद्धि होऊन, त्याची प्रजा फार सुखी, नीतिमान, आणि विद्याविशारद झाली. हा राजा चक्रवर्ती असून, त्याच्या अमलाखालीं पूष्कळ मुखूख होता.

विक्रमादित्यानंतर अनेक राजे होऊन गेल्यावर

भोजराजा झाला. हा इसवी सनाच्या अकराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात उदयास आला असून, त्याने पुष्कळ वर्षे राज्य केले. हा हिंदुस्थानच्या नामांकित राजांपैकी एक राजा होय. माळव्याचे स्वातंत्र्य भोजराजाच्या नातवाच्या कारकीर्दीत नष्ट झाले होते. कारण, गुजराथच्या राजाने तो प्रांत काबीज करून त्या राजासही कैद केले. तथापि, दुसऱ्या कारकीर्दीत ते गतवैभव फिरून प्राप्त होऊन, सरते शेवटी ते इ० स० १२३१ व्या वर्षी इसलामशाहीत पुनश्च नष्ट झाले.

गुजराथ द्वीपकल्प हे अनेक शतके, स्वतंत्र आणि एकाच अधिपतीच्या अमलाखाली गुजराथचे राजे, व असावे, असे वाटते. श्रीकृष्णाने त्यांचा काल. आपली राजधानी याच द्वीपकल्पांत द्वारिका नगरी स्थापिली असून, त्याची सत्ता पुष्कळ फैलावलेली होती. हा चंद्रवंशीय राजा होता, आणि भारत युद्धांत तो पांडवांकडोळ पक्षाचा असल्याचे सुप्रसिद्ध आहे.

ह्याच्यानंतर अनेक राजे होऊन गेल्यावर, इसवी सनाच्या दुसऱ्या शतकाच्या मध्यंतरी, सूर्य वंशातील कनकसेन नामक राजपुत्राने आपली गादी याच द्वीपकल्पांत बल्लवी येथे स्थापिली. पुढे सेन वंशातील राजांनी येथे सुमारे

चारशें वर्षें राज्य केलें, (इ० स० १४४ पासून १२४ पर्यंत), आणि तदनंतर त्यांस यवनांनीं (पारसीकांनीं) तेथून हांकून लाविलें. हा पारसीक नुशीरवान राजा असून, त्यानें इ० स० १३१ पासून १७९ पर्यंत राज्य केलें.

सेन राजांनंतर चौर नामक राजांनीं ह्या द्वीपकल्पांत राज्य केलें, आणि इ० स० ७४६ व्या वर्षीं, त्यांनीं आपली गादी अनहलवाडच्यास नेऊन, तेथेंच आपल्या राजधानीचें ठिकाण कायम केलें. हिलाच हल्लीं पट्टण असें ह्मणतात. ह्या घराण्यांतील शेवटला राजा इ० स० ९३१ त मरण पावल्यावर, त्याला औरस पुत्र नसल्यामुळे, चालुक्य (सालोंक) घराण्यांतील राजपुत्र जो त्याचा जामात, तोच त्याच्या गादीवर बसला. ह्या राजांनीं इ० स० १२२८ पर्यंत आपली गादी संभाळली. तदनंतर दुसऱ्या एका राजानें त्यांस पदच्युत केलें, आणि शेवटीं त्याची-ही इसलामी अमलांत वाताहात झाली. (इ० स० १२९७).

याप्रमाणें उत्तरहिंदुस्थानांतील नृपावलीची हकीकत झाली. आतां, दक्षिण हिंदुस्थान किंवा दक्षिण येथील इतिहासाकडे वळूं, आणि ह्या सुप्रसिद्ध द्वीपकल्पांत कोठकोठें, व केव्हां पासूनचें आमच्या आर्यांचें दळण-वळण होतें, याविषयीं कांहीं ऐतिहासिक प्रमाण मिळालें तर पाहूं.

भाग १८ वा.

दक्षिण हिंदुस्थानांतील

प्राचीन

नृपावलि.

दक्षिण हिंदुस्थान

अथवा

दक्षिणापथ.

प्राचीनकाळीं विंध्याद्रीच्या पलीकडील दक्षिण बाजूच्या प्रांताला दक्षिणापथ किंवा दक्षिण दक्षिणा पथ, व ह्मणत असत. आणि वास्तविक पा- त्याची मर्यादा. हिलें तर उत्तर हिंदुस्थान व दक्षिण हिंदुस्थान यांच्या दरम्यानची स्थूल मर्यादा विंध्याचलच होय. तथापि, प्रचारांत नर्मदा नदीच्या दक्षिणेकडील प्रांताला दक्षिण ह्मणतात. मात्र ही नर्मदा आणि दमणगंगा (बाण गंगा), व सत्ताद्रि आणि समुद्र कांठ, यांच्या दरम्यानचा मुलूख गुजराथेंत मोडतो.

सबब तो खेरीज करून, बाकीचा प्रदेश दक्षिणापथ किंवा दक्षिण समजण्याचा.

विंध्याद्रीच्या पलीकडे दक्षिणेस, अगस्त्य ऋषींन पहिलाच आश्रम बांधिला, आणि तदनंतर हळूहळू ह्या बाजूने जास्त दळणवळण पडत चाललें असावें. इकडील बाजूला आर्य दिग्विजयी लोकांनी काबीज केलेला पहिला प्रांत वैदर्भ असावा असें वाटतें. कारण, रावणांन सीतेला नेल्यानंतर, तिच्या शोधार्थ सुग्रीवांन जेव्हां आपल्या अनुयायिजनांस ठिकठिकाणीं पाठविलें, तेव्हां विदर्भ, ऋषीक, महिषक, दंडकारण्य, गोदावरी, इत्यादि प्रदेशांत तिचा तपास करण्याविषयी त्यांस सांगितलें होतें. त्यावरून, त्या काळीं सदरहू प्रांतांची थोडीबहुत माहिती होती, यांत संशय नाही.

आतां रामायण आणि महाभारत या दोन्ही महाकाव्यांत महाराष्ट्र देशाचा बिलकूल नामनिर्देश नाही. सबब तो प्रांत कोणता, व त्याला पूर्वी काय ह्मणत असत, अथवा तो कोणत्या नांवानें ओळखिला जात असे, याविषयी थोडेसें दिग्दर्शन केलें पाहिजे.

आमचे हिंदु लोक जीं नित्य नैमित्तिक कर्मे करितात,

१ डाक्टर भांडारकरकृत दक्षिणचा इतिहास.

२ वऱ्हाड प्रांत.

३ रामायण. (४-४१).

महाराष्ट्र व त्याची
मर्यादा.

तीं करिते वेळेस ज्या ज्या देशांत
आणि कालांत तीं करण्यांत येतात, त्या
त्या देशांचा व कालाचा उल्लेख त्यांत
अवश्य झाला पाहिजे, असा आमच्या धर्मशास्त्राचा नियम
आहे. त्याप्रमाणें, आम्ही महाराष्ट्रीयजन जेव्हां जेव्हां
हीं कर्मे करितों, तेव्हां तेव्हां खालीं लिहिलेला मंत्र म्हणून,
आम्हीं आपलीं नित्यनैमित्तिक कर्मे करण्यास सुरुवात करितों:

“ भरतवर्षे, भरतखंडे, जंबूद्वीपे, दंडकारण्यदेशे
गोदावर्याः दक्षिणेतीरे, कृष्णावेण्यायाः उत्तरेतीरे,
शाल्मिवाहन शके, बौद्धावतारे, कलियुगे ” इत्यादि.

सदरहू मंत्रांत दंडकारण्य देशाची मर्यादा सांगि-
तली आहे; व त्यावरून दंडकारण्य देश म्हणजे गोदा-
वरी आणि कृष्णा या दोन नद्यांच्या दरम्यानचा प्रांत होय.
परंतु महाराष्ट्र देशाची देखील हीच मर्यादा होती.
म्हणून दंडकारण्य आणि महाराष्ट्र हे प्रांत एकच व
समाविस्तृत असून, त्याचें पहिलें म्हणजे दंडकारण्य हें
प्राचीन, व दुसरें म्हणजे महाराष्ट्र देश हें अर्वाचीन
नांव होय.

याप्रमाणें दंडकारण्य किंवा महाराष्ट्र याचा दक्षि-
णेंत समावेश होत असून, चोल अथवा सांप्रतचें तंजावर,
पाण्ड्य अथवा मदुरा, आणि केरळ अथवा मलबार,

थांचा देखील त्यांतच अंतर्भाव होत होता, असें मार्कंडेय, मत्स्य, आणि वायु पुराणांवरून कळून येते:

“तेषां परे जनपदा दक्षिणाः पथवासिनः ।

पांड्याश्च केरलाश्चैव चोलाः कुल्यास्तथैवच ॥”

सहदेवाने पांड्य, द्रविड, उद्र, केरल, आणि अंध्रदेश जिकिले असल्याविषयी महाभारतांत वर्णन आहे. तसेंच तो किर्षिक, करहाटक, शूर्पारक, व दंडक, येथेही गेला असल्याविषयी सांगितले आहे. त्यावरून त्या काळीं हा दक्षिणदिशेकडील मुख्य स्वचित् माहित असावा असें वाटते.

इसवी सनापूर्वी अनेक शतके, दक्षिणपथांत कोण-कोण राजे होऊन गेले, व त्यांनीं कोठकोठे किती वर्षे राज्य केले, याविषयीची साद्यंत हकीकत किंवा सुसंगत-

1. Bibliothica Indica. Edn. (Chapter 57. V. 45).

२ पुणे छापील प्रत. ११२ (४६).

3. Bibliothica Indica Edn. (45. V. 124).

४ सभापर्व. अध्याय ३१.

५ हा देश हंपी (पंपा सरोवरा) जवळ असून, येथेच सुग्रीवाला राम भेटला होता. (डाक्टर रा. गो. भांडारकरकृत दक्षिणचा इतिहास.)

६ हर्षाचिं कन्हाड (कृष्णा नदीवरील.).

७ हर्षाचिं सुपारा (वसई नजीक).

८ दंडकारण्य.

वार इतिहास उपलब्ध नाही. मात्र, पुराणांतरीं याविषयींची थोडीबहुत माहिती दिली आहे, परंतु तिजवरून अवश्य ती हकीकत खात्रीपूर्वक कळून येत नाही.

सांप्रत, ही उणीव, सर्वांशीं नाही तरी बहुतेक, भरून आल्यासारखी आहे. त्याबद्दलचें सर्व श्रेय विद्वन्माणि डाक्टर रा. गो. भांडारकर यांकडे आहे; आणि तें त्यांच्या परिश्रमशीलतेचें व दीर्घ उद्योगाचेंच सर्व फल होय. ह्या बहुश्रुत पंडितांनीं स्तूप आणि स्तंभलेख, विवर व शिलालेख, पुराणें आणि कथानकें, इत्यादिकांच्या साहाय्यानें दक्षिणचा इतिहास लिहिला आहे. व ज्या ज्या ठिकाणीं पुराणांत विसंगता दृष्टीस पडते, तेथें तेथें त्यांनीं योग्य कारणासह सुसंगतवार मेळ लावून दिले आहे.

महाराष्ट्र.

उत्तरहिंदुस्थानांत जे अंध्रभृत्य राजे होऊन गेले,
आणि ज्यांनीं गुंग नांवाच्या नृपतींचे
महाराष्ट्रांतील राजे, व काण्व नामक बलाढ्य ब्राह्मण
व त्यांचा काल. राजांचें उन्मूलन केलें, त्यांनींच दक्षि-

१ ह्या अत्युपयुक्त ग्रंथांतील माहितीचा, मी ठिकठिकाणीं, कृतज्ञतापूर्वक उपयोग केला आहे. (ग्रंथकर्ता).

णेत राज्य केलें असून, इकडे (दक्षिणापथांत) त्यांच्या राजधानीचें ठिकाण महाराष्ट्र आणि तैलंगण या दोन देशांत असे. महाराष्ट्रांत त्यांची गादी प्रतिष्ठान नगरीं असे, आणि तैलंगणांत धनकटक येथें असे. ह्यानांच अंध किंवा शातवाहन अथवा शालिवाहन म्हणत असून,

ह्यांनीं इसवी सनापूर्वी ७१ व्या वर्षी-
शातवाहन राजे.

पासून, तो इसवी सनानंतर २१८ वर्षेपर्यंत राज्य केलें. ह्यांपैकीं ज्येष्ठ राजपुत्र हे धनकटक येथें राज्य करीत, आणि कनिष्ठ पैठण येथें राज्य चालवीत; व ती मोठी गादी खाली झाली ह्मणजे येथलेच राजे त्या गादीला पात्र असल्यामुळे, हेच तिकडील गादीवर जाऊन बसत.

अंध राजे.

अंधांचा पहिला राजा सिमुक होता. व त्यानें इ०

स० पू० ७१ पासून इ० स० पू०

अंध राजे. ६० वर्षेपर्यंत दक्षिणेंत राज्य केलें.

तदनंतर दक्षिणाधिपति कृष्ण नामक राजा झाला, व तो इ० स० पू० ४० व्या वर्षी मरण पावला. त्याच्या पा-

१ सांप्रतचें पैठण शहर.

२ मद्रास इलाख्यांत गंटूर जिल्यांत धरणिक्कोट ह्मणून जें गांव आहे, ते आणि धनकटक एकच असवें असे म्हणतात.

ठीमागून शातकर्णि हा गादीवर बसला, व त्यानें इ० स० मंतर १६ वर्षे राज्य केलें. पुढें सुमारे एक शतकपर्यंत क्षहारात किंवा क्षत्रप नामक परकीयांचा या देशावर अम्मल होता. परंतु तो गोतमीपुत्रांनें लवकरच झुगारून देऊन, त्या क्षत्रपांस त्यानें दक्षिणेंतून हांकून लाविलें, आणि आपण राजा झाला. गोतमीपुत्रांनें इ० स० १३३ पासून १५४ पर्यंत दक्षिणेंत राज्य केलें. ह्याच्या मुलांचें नांव पुलुमायि असून, तोही आपल्या बापाप्रमाणेंच मोठा शूर होता. ह्याचा बाप तैलंगणांत धनकटक येथें राज्य करीत असतां, हा स्वतः महाराष्ट्रांत पैठण नगरींत आपलें प्रभुत्व चालवीत होता. ह्मणून, हे दोघेजण ह्या दोन भिन्न देशाचे समकालीनच राजे होते, असें ह्मणण्यास कांहीं प्रत्यवाय नाही.

आता, महाराष्ट्रांत आणि तैलंगणांत कोणी किती वर्षे राज्य केलें, याविषयींचे थोडे दिग्दर्शन करितों, त्यावरून चांगलें ध्यानांत येईल.

महाराष्ट्र.

पुलुमायि.	इ० स० १३०—१५४.
पद्मश्री.	इ० स० १५४—१७२.
धरीपुत्र.	इ० स० १७२—१८०.

१ इराणी “सेट्रप” शब्दाचा हा संस्कृत अपभ्रंश होय.

२ हा शातवाहन किंवा अंध होय.

तैलंगण.

पुलुमायि. इ० स० १९४—१९८.

ह्यानैच इ० स० १३०

पासून १९४ पर्यंत महा-

राष्ट्रांत राज्य केलें, आणि

त्याचा बाप गोतमीपुत्र

मरण पावल्यावर आपण

येथील गादीवर बसला.

शिवश्री. इ० स० १९८—१६९.

शिवस्कंद. इ० स० १६९—१७२.

यज्ञश्री. इ० स० १७२—२०२.

विजय. इ० स० २०२—२०८.

चंद्रश्री. इ० स० २०८—२११.

पुलोमवी. इ० स० २११—२१८.

अंध्रभृत्य अथवा ज्यास शातवाहन किंवा शालिवाहन

शातवाहन राजां- ह्मणतात, त्यांची कारकीर्द पुष्कळ
च्या कारकीर्दीताल भरभराटीची होती, यांत संशय नाही.
वैभव, कारण, त्या कारकीर्दीत देशवैभव,

व्यापार, विद्याभिरुचि, आणि धर्मजिज्ञासा, हीं सर्व बऱ्याच
चढत्या कलेप्रत पावलीं होती.

मांडलिक राजे आपणांस महाभोज, व मोठमोठे
वीर आपणांस महारथी ह्मणवीत, आणि आपल्या नांवा-

प्रमाणेंच ते अलौकिक पराक्रमही करीत. शौर्याप्रमाणेंच व्यापाराची देखील त्यावेळेस चांगली तेजी होती, आणि कलेच्या अभिवृद्धीकडे राजांचें व प्रजेचें विशेष लक्ष्य असे. शहरांत मोठमोठे व्यापारी आणि सावकार असत. धान्याच्या प्रचंड वखारी ठिकठिकाणीं असून, त्याचा फार दूरदेशीं व्यापार चाले. सुतार काम, सोनार काम, विणकर काम, रंगाचें काम, वगैरे फारच मासलेदार होई. सुगंधी-तेलें, अत्तरे, अर्गजा, कस्तुरी, इत्यादि नाना प्रकारचे पदार्थ, व परिमल द्रव्यें, जिकडे तिकडे मिळत. गांध्यांचीं दुकानें इतस्ततः मांडलेलीं दृष्टीस पडत. आणि हरएक प्रकारचे लोक आपापल्या योग्यतेनुरूप नाना प्रकारचे विलास व आयेषआराम भोगीत.

पश्चिम समुद्रांतील फार दूरदूरचीं गलबेतें इकडे व्यापार करण्यासाठीं येत असत, व त्यांचा विशेषतः भडोच शहराशींच संबंध असे; आणि येथूनच आंतील प्रदेशांतील अन्य देशांत माल जाई. इकडचा माल देखील विशेष सुबक असल्यामुळें, त्याजवर सर्वांच्या उड्या पडत, व तो देशांतरीं फार दूर दूर ठिकाणीं धाडीत असत.

त्या वेळीं दक्षिणेंतील अति प्रसिद्ध शहर झटलें

१ हें प्राचीनचें भृगु क्षेत्र होय. पेरिप्लस् नामक ग्रंथांत, ह्याच शहराला बरुगन्ना, किंवा भरुकच्छ, असें झटलें आहे.

ह्मणजे पैठण होय. हें भरूचपासून वीस दिवसांच्या वाटेवर दक्षिण दिशेला असल्या प्राचीन प्रख्यात शहरें. विषयी पेरिप्लस् नामक ग्रंथांत वर्णन आहे. तसेंच, तेथून दहा दिवसांच्या वाटेवर पूर्वेस तर्गर शहर असल्याचें त्यांत सांगितलें आहे. ह्या शहरांतून मौल्यवान खडे, उत्तम प्रकारचे कापड, मलमल, आणि कापूस, रवाना होत असे, व तो जलमार्गानें फार दूरदूर देशीं जाई.

सदरहू ग्रंथांत सूरपार, कलीणै, सेमुल्ल, मंदगोर, पलाईपटमाई, मेलीझैगर, बुझांशर्न, इत्यादि बंदरांचाही उल्लेख आहे.

1 Indian Antiquary. vol. VIII.

तगर हेंच जुन्नर असल्याविषयीं कित्येकांचें म्हणणें असून कांहींच्या मताप्रमाणें तें देवगिरि असावें. डाक्टर रा. गो. भांडारकर यांच्या मते तें निजाम संस्थानांतील धारूर होय;

२ हें सांप्रतचे सुपारें गांव होय. ह्यालाच पुराणांतरीं शूर्पारक ह्मणत असत. हें वर्सईनजीक आहे.

३ हल्लीचें कल्याण.

४ हें चेंबूर किंवा चौल असावें.

५ हें सांप्रतचे मांदांड होय. ह्याचें मूळचें नांव मंदगड असून, तें आजपुरी खाडीवर कुड्यानजीक आहे. कुडें येथें प्राचीन काळचीं श्मशानां आहेत.

६ हें माहाडानजीकचें पालें गांव होय.

७ सांप्रतचें जयगड.

८ हें विजयदुर्ग असावें असें वाटतें.

त्यावेळीं व्यापार आणि उदीम पुष्कळ चाले, व तेणें-
करून देशांत समृद्धि असे. पुष्कळ लोक सधन व श्रीमान
असत. शेटसावकार धर्मप्रीत्यर्थ लाखो रुपये खर्च करीत,
आणि प्रवासी व उतारू लोकांकरितां राहण्यासाठीं, रह-
दारीच्या ठिकाणीं, मोठमोठालीं विवरे, गुहा, व विहिरी
खोदून काढीत. कार्ली, कान्हेरी, कुडें, इत्यादि ठिका-
णच्या गुहा, अशाच कामाकरितां तयार केलेल्या होत.

स्थानिक स्वराज्य, ज्याचा चालू एकोणिसाव्या शत-
कांत मोठा बडिजाव वाटत आहे तें
स्वराज्य संस्था, तर, हिंदु समाजांत आणि राजकीय
पद्धतींत अगदीं खिळलेलेंच दिसतें. वणिक् समाज, ज्याला
श्रेणी असें म्हणत ते, तसेंच कोष्टी व साळी, गांधी आणि
तेली, इत्यादि आपापले कारभार मोठ्या दक्षतेनें आणि
व्यवस्थितपणें चालवीत.

1. Their organization seems to be complete and effective, since, as already mentioned they received permanent deposits of money and paid interest on them from generation to generation. Self-Government by means of such guilds and village communities has always formed an important factor of the political administration of the country."

(Early History of the Dekkan).

हल्लीप्रमाणें त्यावेळेस ही सुधराई खातें होतें, असें
सुधराई खातें. आतां स्पष्टपणें कळून येतें. कारण,

उष्वदात नामक राजाच्या शिलाले-
खावर निगमसेभेचा उल्लेख केला आहे. त्यावरून स्था-
निक स्वराज्याची अमूल्य संस्था त्या प्राचीन काळीं
देखील होती, यांत संशय नाहीं. ज्या संस्था आमच्या
भरतखंडांत अनादिसिद्ध व प्राचीन काळापासून चालत
आल्या आहेत, त्यांचा उदय आतांशा कोठें पाश्चात्य
राष्ट्रांत होऊं लागला आहे. सबब एतत्संबंधीं वृथागर्व,
किंवा अन्यथा दर्प, अथवा पोकळ अभिमान वाहण्याचें,
पाश्चात्य गौरकायास यत्किंचित् देखील कारण नाहीं.

असो. अंध्रभृत्यांच्या कारकीर्दींत दक्षिणेंत चांगली
शांतता व स्थैर्य असल्याचें दिसतें. कारण, देशांत स्वस्थता
असली म्हणजे जीं जीं लक्षणे दृष्टीस पडतात, किंवा जे जे
गरिणाम घडून येतात, ते ते सर्व ह्या कारकीर्दींत दृष्टिगो-
वर होत होते.

१ दळण वळणाचीं साधनें, २ व्यापाराची उन्नति,
३ विद्याप्रसार, ४ स्थानिक स्वराज्य संस्था, ५ राज्याची
ठळकटी, ६ अर्थ आणि जीविताचें संरक्षण, ७ परधर्म-
हिण्णुता, इत्यादि सर्व, प्रत्येक राष्ट्राच्या व देशाच्या

१ ज्याला हल्ली इंग्रजीत म्युनिसिपालिटी म्हणतात तें.

2. Town-corporation.

भरभराटीचीं द्योतकं होत. आणि ह्या सर्व गोष्टी ज्या ज्या ठिकाणीं नांदतात, त्या त्या ठिकाणची राज्यव्यवस्था स्पृहणीय व अभिनंदनीय होय, यांत संशय नाही.

वैजयंती (दक्षिण कोंकण), सुपारें व कल्याण (उत्तर कोंकण), नासिक, कऱ्हाड, दळणवळणाचीं सा- आणि जुन्नर (घांटावरील प्रांत), धनें. भडोच (गुजराथ प्रांत), जबल-पूर व अलाहाबाद (उत्तरहिंदुस्थान), आणि दाता-मित्री (सिंधप्रांत), ह्या सर्व ठिकाणीं एकमेकांत परस्पर पुष्कळ दळणवळण असल्याचें दिसतें. कारण, एका प्रांताच्या लोकांनीं अन्य प्रांतांतील धर्मसंस्थेस नेमणूक करून दिल्याचें, स्तूप आणि शिलालेखावरून स्पष्टपणें कळून येतें. आणि जर त्याकाळीं दळणवळणाचीं चांगलीं साधनें उपलब्ध नसतीं तर, अशा धर्मकृत्याच्या देणग्या ठिकठिकाणीं देण्यांत आल्याच नसत्या.

त्या वेळचे लोक व्यापाराच्या तेजमुळें पुष्कळ श्रीमंत झाले होते, आणि त्यामुळें ते धर्मकृत्यांविषयि. त्यांत अमूष पैसा देत.

उपलब्ध असलेल्या साधनांवरून तर असें कळून येतें कीं, ह्यावेळीं विद्येचाही फैलाव पुष्कळ असे. पैशाची बृहत्कथानामक सुरस व मनोरंजक ग्रंथ अंध्रभृत्य किंवा शालिवाहनांच्या कारकीर्दीतच उदयास आला. ह्याविष-

र्यांची अशी हकीगत आहे की, शातवाहन राजाचा गुणाढ्य नामक सुप्रसिद्ध मंत्री होता. त्याला कणभूति नामक पिशाचाने कित्येक मनोवैधक आणि रमणीय गोष्टी सांगितल्या असल्यामुळे, त्या रक्ताक्षराने लिहून गुणाढ्यानं त्यांचीं सात पुस्तके रचिलीं होती. त्यांतील कथा चित्ताकर्षक आणि फारच तृदयद्रावक असल्या कारणाने, गुणाढ्यानं तीं सातही पुस्तके आपल्या राजास नजर केलीं. परंतु तीं पैशाची भाषेत आणि रक्ताने लिहिलेलीं असल्यामुळे राजाने ती स्वीकारण्याचें नाकारलें. त्या गोष्टीचा गुणाढ्यास विषाद वाटून, त्याने त्यांपैकी पहिलीं सहा पुस्तके नाकून टाकिलीं. पुढे कांहीं काळाने सदरहू कथा रसभरित असल्याविषयीं शातवाहन राजास कळल्यावरून, त्याने तीं पुस्तके गुणाढ्याच्या घरीं जाऊन मागितलीं. परंतु यांपैकी शेवटले सातवें पुस्तकच राहिलें असल्यामुळे, राजाने तें त्याच्या शिष्यमंडळीपासून, त्याच्याच परवर्तगीनें मागून घेतलें.

सप्तशती नांवाचें काव्य देखील ह्याच कारकीर्दीतील होय. हें महाराष्ट्री भाषेत असून, बहुतेक शृंगारपर आहे; व तें आर्यावृत्तांत लिहिलेलें आहे. ह्याचा कर्ता जाल असल्याविषयीं त्याच काव्याच्या तिसऱ्या श्लोकांत निर्णय आहे, आणि ह्यालाच शालिवाहन असेंही ह्मण-

तात. ह्या काव्याचें गौरव बाणासारख्या कविपुंगवानें देखील विशेष रीतीन केलें आहे.

सांप्रतच्या म्युनिसिपालिटीसारखी स्थानिक स्वराज्याची अमूल्य संस्था देखील त्यावेळीं होती. तें केलून राजा व प्रजा यांच्यांत परस्पर प्रेमबंधन राहून, सर्वत्र शांतता असे. हेंच राज्याच्या बळकटीचें मूळ कारण होय. राज्याच्या बळकटीमुळे, प्रत्येकाच्या जीविताचें व मालमत्तेचें उत्तम प्रकारें संरक्षण होई, आणि त्या कारणानें अखिल प्रजाजन संतुष्ट राही. ह्यावरून त्यावेळीं राज्याचा बंदोबस्त चांगला होत होता असें दिसते.

परधर्म सहिष्णुतेविषयीं तर हिंदूंची अनादि काला-

1. A Nigamasabhà or town-corporation is also mentioned in one of ushwadatà's Nâsik inscriptions, which shows that something like Municipal institutions existed in those early days."

(History of the Dekkan).

2. If the rate of interest depends on the degree of security and bears an inverse ratio to the efficiency of Government, it appears that the country was well governed notwithstanding political revolutions.

(History of the Dekkan).

आणि परधर्म स-
हिष्णुता.

पासूनच ख्याति आहे. त्याप्रमाणे
अंध्रभृत्यांच्या कारकीर्दीत, ब्राह्मण
धर्माप्रमाणेच बौद्ध धर्म देखील चां-
गला भरभराटीच्या स्थितीत होता; आणि राजेरजवाड्यांचा
दोन्ही धर्मास उत्तम प्रकारचा आश्रय असे. गोतमीपुत्र
राजाचा अशा प्रकारचा दोहोसही आश्रा असल्याविषयी,
तत्कालीन शिलालेखावरून कळून येते.

आभीर व राष्ट्रकूट राजे.

अंध्रभृत्यांनंतर सुमारे तीनशे वर्षपर्यंतची जशी
हवी तशी कच्ची हंकीकत आपणांस अजूनही उपलब्ध
होत नाही. तथापि, मत्स्य आणि वायु पुराणांवरून
असे कळून येते की, सदरहु राजांनंतर त्याच राजांच्या
कुलांतील दुसऱ्या एका शाखेकडे दक्षिणचे प्रभुत्व सात
पिढ्यापर्यंत, (ह्मणजे इ० स० २१८ पासून तो इ० स०

३०२ पर्यंत) होते. तदनंतर आभीर
आभीर, व राष्ट्र-
कूट राजे. नामक राजांनी दहा पिढ्यांपर्यंत राज्य

केले, व ह्यांच्याच कारकीर्दीत राष्ट्र-
कूट राजांची सत्ता फैलावली असून, ती इ० सनाच्या पांचव्या
शतकाच्या अखेरपर्यंत होती, असे ह्मणण्यास हरकत नाही.

प्रथमचे चालुक्य राजे.

राष्ट्रकूटानंतरचे दक्षिणचे राजे चालुक्य होत.

पहिले चालुक्य ह्यांच्या उत्पत्तीची पौराणिक आख्यायिका जरा मनोवेधक असल्यामुळे ती बिल्हण कवीने दिली आहे. ती

अशी कीं, एके दिवशीं ब्रह्मदेव आपल्या प्रातर्विधींत निमग्न असतां त्याला इंद्रानें कळविलें कीं, पृथ्वीवरील मनुष्ये फार पापी व अगदीं कर्मभ्रष्ट झाल्याकारणानें, देवतादिकांस आपापले हविर्भाग मिळत नाहींत. त्यावेळीं अर्घ्यासाठीं केलेल्या हाताच्या चुळक्यांत ब्रम्हदेवानें पाहिलें. तदनंतर त्यांतून एक मोठा वीर पुरुष निघाला असून, त्यालाच चालुक्य कुलाचा आदिपुरुष समजतात. कारण, हा चुलुक ह्मणजे चुळक्यापासून उत्पन्न झालेला होय. पुढें कांहीं कालानें त्याच घराण्यांत हारीत आणि मानव्य नांवाचे नामांकित योद्धे जन्मले, व त्यांनीं आपलें कुल मोठ्या नांवारूपास आणिलें.

हे मूळचे अयोध्येतील असून, ह्यांच्याच वंशांतले कांहींजण दक्षिण द्वीपकल्पांत गेले, व तेथें त्यांनीं स्वपराक्रमानें आपलें राज्य स्थापन केलें. ह्यांपैकी पहिला व अति प्रसिद्ध जयसिंह होय. ह्यानें भोंवतालच्या सर्व मांडलिकांस पादाक्रांत करून, दक्षिणेंत आपली गादी स्था-

पिली, आणि तो सर्व देश आपल्या कबज्यांत आणिला. त्याच्यामागून रणराग हा गादीवर बसला असून, तोही मोठा शूर व धिप्पाड पुरुष होता. ह्याच्या पश्चात् ह्याचा मुलगा पुलकेशि हा सिंहासनारूढ झाला. व त्याने आपले आयुष्य ऐहिक आणि पारमार्थिक हित संपादन करण्यांत घालविले. त्याने आपली राजधानी वार्तापिपुर येथे स्थापिली, व मोठ्या समारंभाने अश्वमेध केला. ह्याच्यामागे ह्याचा मुलगा कीर्तिवर्मा गादीवर बसला, व त्याने इ० स० १६७ पासून तो इ० स० १९१ पर्यंत राज्य केले. ह्याने नल नामक राजांस, तसेच मौर्य आणि कंदंब राजांस जिंकिले होते.

कीर्तिवर्मा वारला, तेव्हां त्याचे मुलगे फारच लहान असल्या कारणाने, त्याचा भाऊ मंगलीश गादीवर बसला. त्याने कलंचुरि नामक राजांस जिंकून, आपला विजयध्वज पूर्व पश्चिम समुद्रापर्यंत फडकाविला. परंतु त्याच्या कारकीर्दीच्या उत्तरार्धात त्याची दानत आणि नीति बिघडली जाऊन, आपल्या पुतण्यांस गादी न मिळतां आपल्या पुत्रासच

१ हे कलदगी जिल्ह्यांतील बादामी गांव होय.

२ हे उत्तरकोंकणांतील मांडलिक राजे असावेत.

३ हे उत्तर कान-गांतील बनवासी येथील राजे होत.

४ हे राजे चेदि देशावर राज्य करीत असून, त्यांच्या राजधानीचे नगर तेव्हा किंवा त्रिपुर होते. हे जयलपुरानजीक असल्याचे कळून येते.

ती मिळावी, एतद्विषयी तो विलक्षण कृष्ण कारस्थाने करून लागला. तथापि, कीर्तीवर्म्याचा पुत्र जो पुलकेशि ह्याच्या शौर्याने व दूरदृष्टीने, तीं सर्व निष्फळ होऊन, शेवटीं तीं मंगलीशाच्या राज्यहानीस आणि जेवितनाशास मात्र कारणीभूत झालीं. ह्याने इ० स० ५९१ पासून इ० स० ६११ पर्यंत राज्य केलें.

ह्याच्यामागून पुलकेशि गादीवर बसला. हा पहिल्या पुलकेशीचा नातू होय. हा बहुत शूर व पराक्रमी होता. हा गादीवर बसला, तेव्हा तो अल्पवयी आहे अशी संधी पाहून, त्याच्या शत्रूंनी व मांडलीक राजांनी त्याच्यावर चोहोंबाजूनीं एकदम गर्दी केली. परंतु स्वतंत्र होण्याचा हा त्यांचा प्रयत्न विलकुल सिद्धीस गेला नाहीं. कारण, ह्या दुसऱ्या पुलकेशीने आपल्या निवडक फौजेनिशीं सर्वांवर हल्ला करून त्या सर्वांची खोड मोडली. प्रथम राष्ट्रकूट राजाचा समाचार घेऊन, त्याने आपला मोर्चा कदंब राजाकडे फिरविला, आणि त्याच्या राजधानीचें शहर बनवासी सर केलें. तदनंतर चैरी व अल्लूप देशांचे राजे त्याच्याशीं मित्रत्वाने वागू लागले. पुढे, कोंकणच्या मौर्य राजावर त्याने स्वारी केली, आणि त्यास पादाक्रांत करून पश्चिमसमुद्रांतील त्याचेच पुरीनामक सुप्रसिद्ध शहर

१ हा सांप्रतचा हैसूर प्रांत असावा.

२ ह्याच्या ताब्यांत मलबार प्रांत होता.

घेतलें. ह्यालाच पश्चिमसागरांतील लक्ष्मी अशी संज्ञा होती. त्यावरून तें त्याकाळीं पश्चिम समुद्राचें नाकें होतें, यांत संशय नाही. तदनंतर पुलकेशीनें लाट, माळवा, आणि गुर्जर देशांतील राजांवर हल्ला करून, त्यांस त्यानें आपलें मांडलिक बनविलें. आणि आपला दरारा सर्वत्र बसविला.

ह्याच वेळीं, उत्तरहिंदुस्थानांत हर्षवर्धन नामक एक बलाढ्य राजा राज्य करित होता. ह्याची गादी कनोज येथें असून, तो त्या देशाचा चक्रवर्तीच होता. नर्मदा नदीच्या दक्षिणेस आपली सत्ता असावी असें त्याच्या मनांत येऊन, ती वाढविण्यासाठीं त्यानें बहुत यत्न केले. परंतु पुलकेशीनें त्याचें यत्किंचित्ही चालूं दिलें नाही, आणि त्याच्या सैन्याचा पराभव केला. पुढें, ह्यानें आपल्यास परमेश्वर ह्मणजे चक्रवर्ती असा किताब घेतला.

पुलकेशि हा अतिशय शूर आणि राजकार्य धुरंधर होता. त्यामुळें सर्व राजेरजवाडे त्यास भिऊन असत. कोसल आणि कलिंग देशाचे राजे तर त्याच्या तापा मुळें संतस्त होऊन, त्यांस शरणही गेले. तदनंतर त्यानें कांचीपुरावर मोठ्या सैन्यानिशीं हल्ला केला, आणि

१ हा देश विंध्याचलानजीक होता.

२ हा सांप्रतचा उत्तरसरकार नांवाचा प्रांत होय.

३ हल्लीचें कांजीवरम्.

तें शहर घेतलें. पुढें कावेरी नदी उतरून त्यानें पांढ्य, चोल, आणि केरळ देशावर हल्ला केला. परंतु तेथील राजे त्यासं शरण गेल्या कारणानें तो त्यांच्याशीं मित्रत्वानें वागूं लागला.

अशा प्रकारें पुलकेशीच्या कीर्तीचा परिमल चोंहोकडे पसरला, आणि भरतखंडांत व अन्य देशांतही त्याची बहुत तारीफ होऊं लागली. चीन देशांतील प्रसिद्ध बुद्ध मुशाफर ह्वेनसांग हा ह्या राजाच्या कारकीर्दीतच हिंदु-स्थानांत आला असून तो पुलकेशीच्या शौर्याचें आणि बलाचें फार वर्णन करितो. एका आरबी ग्रंथांत असें लिहिलें आहे कीं इराणचा राजा जो दुसरा खुसरू ह्याच्या दरबारीं पुलकेशीचा वकील असून, पुलकेशीच्या दरबारीं देखील खुसरूचा वकील होता. याप्रमाणें चालुक्य घराण्यांतील राजांपैकी, ह्या दुसऱ्या पुलकेशीचा अम्मल, राज्यविस्तार, आणि कीर्ति विशेष फैलावलेली होती. ह्यानें इ० स० ६११ पासून इ० स० ६३४ पर्यंत राज्य केलें.

पुलकेशीला १ चंद्रादित्य, २ विक्रमादित्य, ३ जयसिंह-वर्मा, आणि ४ आदित्यवर्मा, असे चार मुलगे होते. त्यांपैकी, दुसरा मुलगा लाडका (प्रियतमय) असल्यामुळे, तो

१ हा इ० स० ६३९ सालीं महाराष्ट्र देशांत आला होता.

२ ह्यानें इ० स० ५९१ पासून इ० स० ६२८ पर्यंत राज्य केलें.

३ हा वकील इ० स० ६२६।२७ सालीं इराणांत गेला असावा.

त्याच्यामागून गादीवर बसला. ह्याच्या कारकीर्दीत कांची चोल, पांड्य, आणि केरल, इत्यादि देशांच्या राजानें जरासा पुंडावा करून आपली डोई वर केली होती. परंतु विक्रमादित्याने त्या सर्वांस चीत् करून, त्यांचा वृथा दर्प नाहीसा केला. ह्याने इ० स० ६३४ पासून इ० स० ६८० पर्यंत राज्य केले.

विक्रमादित्याचे दुसरे तिथे बंधु राजप्रतिनिधि या नात्याने, निरानिराळ्या प्रांतांत राज्य करीत होते. चंद्रादित्याच्या ताब्यांत सावंतवाडी प्रांत होता. आदित्यवर्म्याच्या हस्तगत कृष्णा आणि तुंगभद्रा या नद्यांच्या संगमाजवळचा प्रांत होता. व जयसिंहवर्मा हा लाट प्रांतावर आपला अम्मल चालवीत असे. लाट देश ह्यणजे सांप्रतचा गुजराथ प्रांत असून, विक्रमादित्याच्या कारकीर्दीत, चालुक्य-घराण्यांतील एक शाखा येथेच स्थापन झाली होती.

विक्रमादित्यानंतर त्याचा मुलगा विनयादित्य गादीवर बसला. हा मोठा शूर, पराक्रमी, व मुत्सदी असे. ह्याने आपल्या बापाच्या कारकीर्दीत शत्रूंचे निर्मूलन करण्यांत व देशाची शांतता राखण्यांत, अतिशय मेहेनत घेतली असून, त्याने आपल्या पित्याची मर्जी संपादन केली होती. त्यामुळेच पुढे पल्लव, कळभ्र, केरल, हैहय, विल, मालव, चोल, पांड्य, इत्यादि देशांच्या राजांस

त्यानें आपले दोस्त केले, आणि कावेर, पारसीक, व सिंहल, इत्यादि राजांस त्यानें आपले मांडलीक बनविले. (इ० स० ६९२ व इ० स० ६९५).

विजयादित्यानें इ० स० ६८० पासून इ० स० ६९६ पर्यंत राज्य केलें, आणि उत्तरहिंदुस्थांतील चक्रवर्ती राजाचा पराभव करून, सार्वभौम पदाचीं सर्व चिन्हे त्यानें धारण केलीं.

तदनंतर त्याचा पुत्र विजयादित्य गादीवर बसला, व त्यानें इ० स० ६९७ पासून इ० स० ७३३ पर्यंत राज्य केलें. ह्याच्यामागून त्याचा मुलगा जो दुसरा विक्रमादित्य, तो सिंहासनारूढ झाला, व त्यानें लागलींच आपला मोर्चा पल्लव, चोल, पांड्य, केरल, कलभ्र, इत्यादि प्रांतांच्या राजांकडे फिरवून, त्यांस जमीनदोस्त केलें. पुढें, त्याच्या राणीनें ह्या जयघोषप्रीत्यर्थ, व कांचीच्या राजाचा पराभव झाला एतदर्थ, कलादगी जिल्ह्यांत पट्टकल येथें स्मारक म्हणून एक देवालय बांधिलें. ह्या राजानें चौदा वर्षे, म्हणजे इ० स० ७४७ पर्यंत राज्य केलें.

१ हे मलबार किनाऱ्यावर वसलेले सिरिअन् लोक असावेत.

१ हों चिन्हें म्हटलीं म्हणजे पालिध्वज नांवाचा जरीपटका, व ढक्का नांवाची नौबत, इत्यादि होत.

राष्ट्रकूट राजे.

दुसऱ्या विक्रमादित्यानंतर त्याचा मुलगा जो दुसरा
 कीर्तिवर्मा हा राज्य करूं लागला.
 राष्ट्रकूट राजे व ह्याच्या कारकीर्दीत चालुक्यांचे
 त्यांचा काल. महाराष्ट्र देशांतील प्रभुत्व नष्ट हो-
 उन, दक्षिणापथांतील सत्ता त्यांच्याकडून राष्ट्रकूटांच्या
 हातीं गेली. ही महाराष्ट्रांतील चालुक्यांची सत्ता इ०
 स० ७५३ च्या पूर्वी लयास गेली, व ती राष्ट्रकूट
 कुलांतील राजांपैकी प्रथम दंतिदुर्ग राजानें छिनावून
 घेतली, आणि तदनंतर तिचा शेवट कृष्ण नामक राजानें
 केला. हें दक्षिणचें सार्वभौमत्व राष्ट्रकूट कुलांत इ० स०
 ७५३ पासून इ० स० ९७२ पर्यंत, म्हणजे सुमारे २१९
 वर्षे राहिल्यावर, चालुक्य घराण्यांतील राजे पुनश्च
 स्वस्थानापन्न झाले.

राष्ट्रकूट राजांची पिढी दंतिवर्म्यापासून सुरू होते.
 ह्याचा पुत्र इंद्रराज असून, इंद्राचा पुत्र गोविंद, व गो-
 विंदाचा पुत्र कर्क होय. कर्क राजानें वैदिक धर्मास
 पुष्कळच आश्रय दिला होता. त्यामुळे सर्व ब्राम्हण
 यज्ञयागादि क्रिया पुष्कळ करीत. कर्काचा मुलगा दंतिदुर्ग
 असून, त्यानें थोडक्या फौजेनिशीं कर्नाटक घेतलें, व

कांची, कलिंग, कोसल, श्रीशैल, मालव, लाट, आणि टंक, या देशांच्या राजांस पराजित केलें. तदनंतर त्यानें उज्जयिनीस जाऊन, सोने व जवाहीर हें उमाप धर्मार्थ वाटलें.

दंतिदुर्गानंतर त्यांचा चुलता कृष्ण हा गादीवर बसला. ह्यालाच शुभतुंग अशी संज्ञा होती. ह्यानें चालुक्यांचें अजिबात निर्दलन करून, दक्षिणचें सार्वभौमपद मिळविलें. (इ० स० ७९३). एलापूर येथील नामांकित खोदीव कामें, आणि पर्वतांतील अप्रतीम शिलामंदिरें, हीं कृष्णराजाच्या कलाभिरुचीचींच फलें होत.

कैलास नांवाचें सर्वोत्तम देवालय कृष्णराजानेंच बांधलें असून, त्यानें इ० स० ७९३ पासून ७७९ पर्यंत राज्य केलें.

१ हें मद्रास इलाख्यातील कर्नूल जिल्ह्यांतलें ठिकाण असून, येथें मल्लिकार्जुनाचें स्थान आहे.

२ एलापूरचाच एलूर हा अपभ्रंश असून, त्याचें सांप्रत वेरूळ हें रूप झालें आहे. ह्या स्थलाच्या संबंधानें वटोदर ताम्रपत्रांत असा उल्लेख आहे कीं, 'एलापुरच्या पर्वतावर कृष्णराजानें अद्भुत सौंदर्यानें मंडित, आणि अनेक चमत्कृतींनीं विभूषित, असें एक मनोहर देवालय निर्माण केलें आहे. जेव्हां विमानांत बसून देवगण नभोमंडळांत संचार करीत, तेव्हां हें देवालय पाहून त्यांस अत्याश्चर्य वाटे; आणि ते आपल्याच (पुढें चालू)

कृष्ण राजानंतर त्याचा मुलगा दुसरा गोविंद गादीवर बसला, आणि त्याच्यामागून गोविंदाचा धाकटा भाऊ ध्रुव ह्यास राज्याभिषेक झाला. हा राजा फार शूर असे, व त्यामुळे त्याला निरुपम, कलिवल्लभ, आणि धारावर्ष, अशीं नावे असत. ह्याने कांचीच्या पल्लव राजास जमीनदोस्त करून, त्याला खंडणी द्यावयास लाविले. तसेंच, गंग कुलांतील जे राजे चेरा देशावर राज्य करीत होते, त्यांसही त्याने कैद केले. तदनंतर, त्याने आपला विजयध्वज उत्तर हिंदुस्थानांत फडकावीत नेऊन, वर्त्सदेशाच्या राजास मारवाडांत पळ काढावयास लाविले,

(मागील पृष्ठावरून पुढे चालू)

मनाशीं विचार करित कीं, हें श्रीशंकराचें स्वयंभूच स्थान आहे. कारण, इतकी रमणीयता मानवीकलेत कधीही दृष्टिगोचर होत नाही. ज्या शिल्पकाराने त्या देवाल्याची रचना केली, त्याला देखील सदरहू मंदिराच्या चमत्कृतीविषयी आश्चर्य आणि नवल वाटे. व अशी अपूर्वकृति पुनश्च उठविण्यांत आपले प्रयत्न विफल झालेले पाहून, तो शिल्पकार तत्संबंधी साशंक होई. गंगाप्रवाह, शशांक, व हलाहल, इत्यादि अलंकारांनी त्या देवाल्यांतील शंकर स्वयमेव विभूषित असावा, अशी कृष्णराजाने त्याला सुवर्णाने, मरकतमण्यांनी, आणि इतर अमूल्य रत्नांनीं मंडित केला होता. १

१ ह्याची राजधानी कौशांबी असावी असे वाटते. प्रयागानजीकचे सांप्रतचे जें कोसमगांव, तेंच हें होय.

आणि गौडदेशाच्या राजास जिंकून जीं राजछत्रें त्याज-
पासून त्यानें छिनावून घेतलीं होतीं, तींच ध्रुवराजानें वत्स-
देशाच्या राजापासून उपटून आणिलीं.

ध्रुवनिरुपमानंतर त्याचा मुलगा जो तिसरा गोविंद
तो गादीवर बसला. ह्यालाच पहिला जगत्तुंग असें ह्मणत.
हा फारच शूर व पराक्रमी असल्यामुळे, ह्याच्या कारकी-
र्दीत राष्ट्रकूट कुलांतील राजे अगदीं अजिंक्य झाले होते.
हा गादीवर बसल्यावर अजूबाजूच्या लहान मोठ्या एकं-
दर बारा राजांनीं एकसंप करून, ह्याची सत्ता अजिबात
नाहीशी कण्याचें योजिलें. परंतु जगत्तुंगानें त्या सर्वांचा
चांगला खरपूस समाचार घेतला, आणि त्यांजला दांतीं
तृण धरावयास लाविलें. तदनंतर त्यानें उत्तरहिंदुस्थानांत,
व दक्षिणेंत रामेश्वरपर्यंत स्वारी करून, आपलें सार्व-
भौमत्व स्थापिलें, आणि सर्व राजांस खंडणी द्यावयास ला-
विलें. (शके ७२६ म्हणजे इ० स० ८०४). हा इतका
बलिष्ठ झाला होता कीं, तो हवा त्यास राजा बनवी, आणि
पाहिजे त्यास पदच्युत करी.

जगत्तुंगानंतर, पहिला अमोघवर्ष गादीवर बसला.
ह्याचें खरें नांव म्हटलें ह्मणजे शर्व होय. ह्याच्या राज्याची

१ डा. भांडारकर कृत दक्षिणचा इतिहास पहा.

“ Govinda III, as stated in the Baroda grant,
made and unmade kings ”.

राजधानी मान्यखेत असून, तेच सांप्रतचे मालखेड नांवाचे गांव होय. हें निजामच्या राज्यांत आहे.

तदनंतर दुसरा कृष्ण (अकालवर्ष), दुसरा जगत्तुंग, तिसरा इंद्र, दुसरा अमोघवर्ष, चवथा गोविंद, बहिंग किंवा तिसरा अमोघवर्ष, तिसरा कृष्ण (अकालवर्ष), खोटिक, आणि ककल (दुसरा कर्क किंवा ज्याला चवथा अमोघवर्ष म्हणतात तो), असे अनुक्रमे गादीवर बसले. ह्या राष्ट्रकूट घराण्यांतील शेवटला राजा ककल मोठा शूर होता; तथापि, चालुक्य घराण्यांतील तैलप नामक वीराने एका लढाईत त्याचा पराभव केल्यामुळे, दक्षिणचे साम्राज्य पुनश्च चालुक्यांच्या हातीं गेलें. (शके ८९९, इ० स० ९७३). याप्रमाणें, दक्षिणचीं राज्यसूत्रें राष्ट्रकूट राजांच्या हातीं, सुमारे सव्वा दोनशें वर्षे होती. (इ० स० ७४८ ते इ० स० ९७३). हे राजे फार धर्मानिष्ठ व विद्येचे पोषिदे होते.

नंतरचे चालुक्य राजे.

ककलाचा पराभव केल्यावर तैलपाने आपला मोर्चा दक्षिणहिंदुस्थान व उत्तरहिंदु-
 नंतरचे चालुक्य स्थानाकडे फिरवून, चेदी आणि
 राजे. मालव देशांच्या राजांस जिंकिले.
 ह्याने शके ८९९ पासून शके ९१९ पर्यंत राज्य केलें.

त्याच्या पाठीमागून त्याचा मुलगा सत्याश्रय गादीवर बसला, आणि तदनंतर पहिला विक्रमादित्य व जयसिंह हे अनुक्रमे सिंहासनाखूड झाले. जयसिंह हा मोठा पराक्रमी असे. त्याने चोल, चेर, मालव, सप्त कोंकण, इत्यादि प्रदेश काबीज केले होते. हा शके ९३० साली गादीवर बसला, आणि शके ९६२ त मरण पावला.

जयसिंहानंतर त्याचा मुलगा पहिला सोमेश्वर गादीवर बसला, व त्याने आहवमल्ल आणि त्रैलोक्यमल्ल असा किताब धारण केला. ह्याने उत्तर हिंदुस्थानांत आणि दक्षिण हिंदुस्थानांत स्वाभ्या करून, कान्यकुब्ज (कनोज), मालव (माळवा), चोल (द्रविड), या देशांतील राजांस जिंकून, त्यांस अरण्याची वाट पकडावयास लाविले. कल्याण शहर यानेच वसविले, व तेथे त्याने आपली राजधानी केली.

आहवमल्लाला तीन पुत्र होते. पहिल्याचे नांव सोमेश्वर, दुसऱ्याचे विक्रमादित्य, आणि तिसऱ्याचे जयसिंह. ह्या सर्वांत विक्रमादित्य हा विशेष प्रतापी व शूर असल्यामुळे, त्यालाच युवराज बनवून आपल्या गादीचा मालक करण्याचे आहवमल्लाने योजिले होते. परंतु विक्रमादित्याने आपल्या मनाचा मोठेपणा दाखवून, ती गोष्ट त्याने नाकारली. तथापि, राज्याचे सर्व धूरीणत्व त्याच्याचकडे असे, आणि युद्धांत किंवा संग्रामांत उभे

राहून लढण्याचें काम, तोच आपल्या शिरावर घेऊन क-
रीत असे. त्यानें चोल देशाच्या राजास हाकून लाविलें.
माळव्याच्या राजाचे जे शत्रू होते त्यांस जिंकून दातीं
तृण धरावयास लाविलें, आणि त्या राजास पुनश्च गादीवर
बसविलें. त्यानें गौड (बंगाल) व कामरूप (आसाम),
या दोन्ही देशांवर स्वारी करून, तेथें त्यानें आपला विज-
यध्वज फडकाविला. तदनंतर त्यानें आपला मोर्चा दक्षिणे-
कडे फिरविला, आणि केरल, चोल, व सिंहल देश सर
करून, त्या देशांच्या राजांचा पाडाव केला, आणि गंग-
कुंड, कांची, वेंगी, व चक्रकोट, हीं शहरे घेतलीं.

याप्रमाणें, एकामागून एक असे अनेक देश काबीज
करण्यांत विक्रमादित्य गुंतला असतां त्याचा बाप आह-
वमल्ल हा एकाएकी विशेष ज्वर येऊन फार आजारी पडला.
त्यावेळेस आपला अंत समीप येऊन ठेपला असें पाहून,
त्यानें अतोनात धर्म केला, आणि तुंगभद्रा नदींत
शिरून जलसमाधि घेतली. (शके ९९१ ख्रि.पू. १०६९).

ह्या राजानें पुष्कळ यज्ञ केले असून, तो मोठा धर्मनिष्ठ
व विद्येचा पोषिदा असे. तो विद्वान लोकांची चांगली
संभावना करी, आणि त्यामुळे गुणीजन त्याचे गुण गात.

१ कृष्णा आणि गोदावरी नद्यांच्या खालच्या प्रवाहाच्या दरम्या-
नचा हा प्रदेश होय.

आहवमल्लानंतर त्याचा वडील मुलगा दुसरा सोमेश्वर गादीवर बसला. ह्याच्या अंगांत कर्तृत्वशक्ति बिलकुल नसून, तो प्रजेचा फार छल करी. त्यामुळे, विक्रमादित्याचे व ह्याचे, अपसांत बनेनासे झाले. सबब, जयसिंहाला घेऊन, विक्रमादित्य मोठ्या सैन्यानिशी त्या राजधानीतून निघाला. परंतु, ही गोष्ट राजा सोमेश्वराला न आवडल्या कारणाने, त्याने आपल्या घाकट्या भावाच्या पाठीवर सैन्य पाठविले. पण त्याची विक्रमादित्याने अगदी कत्तल उडविली, आणि तुंगभद्रेच्या वाटेने त्याने आपला मोर्चा चोल देशाकडे फिरविला. मार्गात कोंकणाचा राजा जयकेशी त्यास शरण आल्यावरून, त्याच्याशी त्याने सख्यत्व ठेविले, आणि कालांतराने, त्याने आपली मल्लमहादेवी नांवाची मुलगी देखील त्याच्या नातवाला पाणिग्रहणार्थ दिली.

कोंकणच्या राजाने आपली प्रणति आणि नम्रता दर्शविल्यावर, विक्रमादित्याने अलुप, केरल, व चोल देशांवर स्वारी केली. परंतु तेथील राजे देखील त्यास शरण आले, आणि चोल देशाच्या राजाने तर आपली

१ जयकेशीची राजधानी गोपकपट्टण, म्हणजे गोवे, येथे होती.

२ हे मलबार किन्याच्यावरील सांप्रतचे अलुप गांव होय.

३ मलबार.

४ द्रविड देश.

कन्याही त्यास पाणिग्रहणार्थ दिली. पुढें चोल देशाचा राजा वारल्यावर, तेथें मोठी गडबड व धामधूम सुरू झाली, आणि अशी संधी पाहून वेंगीचा राजा जो राजिग ह्यानें देखील विक्रमादित्यावर चाल करून येण्यास, त्याचा थोरला भाऊ राजा सोमेश्वर यास फूस दिली, आणि चोलच्या राजास पदच्युत करून आपणच त्याची गादी बळकाविली. परंतु इतकेंही झालें तथापि, विक्रमादित्य डगमगला नाहीं. त्यानें एकदम त्या दोघांवर चाल केली, आणि मोठ्या निकरानें व धैर्यानें लढून, त्यांची अगदीं दाणादाण करून टाकिली. त्यासमयीं राजिग राजा युद्धांतून पळून गेला. आणि सोमेश्वर हस्तगत झाला. तदनंतर विक्रमादित्यानें आपल्या वडील भावास पदच्युत केलें, व आपण सिंहासनारूढ झाला, आणि आपला धाकटा भाऊ जो जयसिंह ह्यास बनवासी प्रांत दिला (शके ९९८. इ. स. १०७६).

पुढें कांहीं वर्षांनीं जयसिंहाला देखील कुब्राद्धे होऊन त्यानें आपला भाऊ जो विक्रमादित्य ह्याच्याशीं निमक-हरामपणा केला, आणि तो त्याच्या राज्यांत फंदफितुरी करावयास लागला. ही गोष्ट विक्रमादित्याला कळतांच त्यानें त्याची पुष्कळ कानउघाडणी केली. परंतु ती सर्व व्यर्थ गेली. इतकेंच नाहीं तर, जयसिंह उलट त्याची अव हेलना करूं लागला, व त्याच्याशी लढण्यासही सिद्ध

झाला. अशा प्रकारें इतकी गोष्ट हातघाईस आल्यावर, विक्रमादित्याने त्याजवर स्वतः चाल केली, व त्याचा पराभव करून त्यास अगदी पळ काढावयास लाविलें. पुढें जयसिंह जंगलांत लपत असतां पकडला गेला, आणि राजाच्या हातीं सांपडला. तथापि विक्रमादित्याने त्यास सर्व अपराधांची क्षमा केली.

विक्रम कारकीर्दीच्या उत्तरार्धांत, त्याच्या राज्यावर यादव कुळांतील होयसळ नामक राजपुत्रांने स्वारी केली. हा राजपुत्र द्वारसमुद्र येथें राज्य करीत होता; व अशा प्रकारें विनाकारण कुरापत काढून स्वारी करण्यांत त्याला पांड्य, गोवें, आणि कोंकण, या देशांच्या राजांची चांगली मदत होती, ह्मणूनच त्यानें असें साहस केलें. तथापि, आलेल्या प्रसंगाला न जुमानतां, विक्रमादित्यानें नेहेमीप्रमाणें धैर्य धरून त्या सर्वांची पीछेहाट करण्यासाठीं, आपला आच नांवाचा दणिस प्रदेशस्थ मांडलिक ह्याला त्याजवर पाठविला. हा फारच शूर आणि रणधुरंधर असल्यामुळें त्यानें होयसळांस दातीं तृण धरावयास लावून गोवें सर केलें; पांड्य राजाचा पाठलाग करून मलपांची धुळधाण उडविली; कोंकणावर छापा घालून तें

१ हें सांप्रतचें हळेबीड असून, तें झैसूर इलाख्यांत आहे.

२ ह्याला आचगि असेंही म्हणत.

३ ह्यालाच पोयसळ अशी देखील संज्ञा होती.

आपल्या ताब्यांत घेतलें; आणि अनेक लढाया मारून कलिंग, वंग, मरु, गुर्जर, मालव, चेर, व चोल, येथील राजांस पादाक्रांत केलें, व त्यास विक्रमादित्याच्या ताब्याखालीं आणिलें.

चोल राजा अति उन्मत्त झाल्यामुळें, खुद्द विक्रमादित्याला देखील, त्याजवर स्वारी करणें भाग पडलें, आणि त्या कारणानेंच, चोल राजाला पुढें पळूनही जावें लागलें.

विक्रमादित्याच्या कारकीर्दीत पुष्कळ शांतता असून, सुरक्षितपणा तर इतका असे कीं, त्याची प्रजा आप-आपल्या घराचीं दारें सदैव उघडीं टाकी, आणि त्यांत चोरांच्या ऐवजीं सीतल अशा चंद्राकिरणांचाच निरंतर प्रवेश होई. तो आपल्या प्रजेचें पालन उत्तम प्रकारें करी, व त्यामुळेंच त्याची प्रजा त्याच्या अमलाखालीं सुखी आणि संतुष्ट असे.

ह्या राजानें आपल्या नांवाचें एक मोठें नगर वसवून, विष्णूचें प्रचंड देवालय बांधिलें, व त्याच्या समोर एक तलाव खंदला. हा विद्येचा मोठा पोषिदा असे, व तो विद्वान लोकांस आणि पंडितांस चांगला आश्रय देई. बिल्हण नामक पंडित केवळ आश्रयासाठींच सर्व भरत-

१ बिल्हणकृत विक्रमार्क चरित.

२ हा काश्मीरचा राहणारा होता.

खंडभर फिरला. तथापि, त्याची कोणीही विचारपूस केली नाही. परंतु विक्रमादित्याच्या दरबारी तो येतांच, त्याचें चांगलें आगतस्वागत होऊन, त्याला विद्यापति ही पदवी मिळाली. विज्ञानेश्वर हा देखील ह्या राजाच्या कारकीर्दीतच उदयास आला होता. एकंदरीत, ह्या राजाची कारकीर्द सुखावह व समृद्धिकारक होती, असें म्हणण्यास बिलकुल हरकत नाही. ह्यानें पन्नास वर्षे राज्य केलें.

दुसऱ्या विक्रमादित्यानंतर, त्याचा पुत्र तिसरा सोमेश्वर हा शके १०४८ (इ० स० ११२७) मध्ये गादीवर बसला. ह्यानें भूलोकमल्ल असा किताब धारण केला होता. हा स्वतः मोठा विद्वान असल्यामुळे पंडितजन

१ हा मिताक्षरेचा कर्ता असून, तो ग्रंथ धर्म व स्मृति विषयांत, बहुतेक अखिल भरतखंडभर, व विशेषतः महाराष्ट्रांत, अगदीं प्रमाण असा मानितात. विज्ञानेश्वर कल्याण मुकामी राहत असे.

2. From this and from the description given by Bilhana, as well as from Vikramaditya's inscriptions, of which we have about two hundred it appears to be an undoubted fact that he was the greatest prince of this later chäluka dynasty, and that during his reign the country enjoyed happiness and prosperity."

(Early History of the Dekkan. By Dr. R. G. Bhandârkar.) P. 67,

त्याची फार स्तुति करीत, व तीस तो पात्रही असे. ह्याच्या विद्वत्तेमुळे ह्याला सर्वज्ञभूष अशी पदवी मिळाली होती. मानसोलहास अथवा अभिलषितार्थ चिंतामणि नांवाचा ग्रंथ, ह्या राजानेंच केलेला होय. ह्या पुस्तकाचें पांच भाग असून, त्यांत अनेक प्रकारच्या विषयांची माहिती दिलेली आढळते. पहिल्या भागांत १ राज्यसंपादनाविषयीचें प्रतिपादन असून, त्यांत मुख्यत्वेकरून असत्याचा त्याग, परपीडानिवृत्ति, दम, औदार्य, मार्दव, ईश्वरोपासना, अपंगांस मदत, बुभुक्षितांस अन्नदान, व इष्टमित्र, आस, आणि स्वकीयजनांस साहाय्य, इत्यादींचा विचार केला आहे. दुसऱ्या भागांत २ राज्यसंरक्षणाविषयीं सांगितलें असून, त्यांत राज्याचीं जीं मुख्य सात अंगें, ह्यांचा विचार केला आहे. हीं सात अंगें म्हटलीं म्हणजे १ सर्वगुणसंपन्न राजा, २ मंत्री, ३ पुरोहित, ४ ज्योतिषी, ५ भांडार (खजिना), ६ तो सदैव भरपूर राखण्याचीं साधनें, आणि ७ सैन्य, हीं होत. तिसऱ्यांत ३ राजक्रीडेचे प्रकार, म्हणजे मनोहर भुवन, अभ्यंग स्नान, तैलादि सुवासिक पदार्थांचा उपभोग, उत्तम वस्त्रें, आणि नानाप्रकारचे शृंगार, वगैरे सांगितले आहेत. चौथ्यांत ४ मनोरंजनाचे मार्ग सांगितले असून, त्यांत युद्धकौशल्य, वाजकिरण, हस्तिचोदनचातुर्य, मल्लयुद्ध (कुस्त्या), कोंबड्यांची लढाई, शिकारीकरितां कुत्रें तयार करणें, काव्य, गीत, वाद्य, नृत्य, इत्यादिकांचा

समावेश केला आहे. पांचव्या भागांत व्यायामाविषयींचे विवेचन आहे, व त्यांत मुख्यवेंकरून उद्यानक्रीडा, शैल-क्रीडा, मैदानांत खेळणे, युवतिजनांच्या साहचर्याची कर-मणूक, इत्यादि प्रकार सांगितले आहेत. हा ग्रंथ शके १०५२ (इ०स० ११३१) साली तयार झाला असावा.

हा राजा शके १०६० (इ० स० ११३८) साली मरण पावल्यावर, त्याचा मुलगा जगदेकमल्ल गादीवर बसला. ह्याने बारा वर्षे राज्य केले, व ह्याच्या मागून ह्याचा भाऊ जो दुसरा तैलप तो गादीवर बसला. (शके १०७२). ह्या दोन्ही राजांच्या कारकीर्दीत चालुक्यांचे बल उत्तरोत्तर क्षीणच होत जाऊन, सरते शेवटी कल-चुरि घराण्यांतील विज्जल नामक साहसी पुरुषाने त्यांचा अ-गदींच पाडाव करून, तैलपाची गादी आपणच बळकाविली.

विज्जल हा तैलप राजाच्या पदरी दंडनायकाच्या हुद्यावर असे. त्याने आपल्या राजाचे दौर्बल्य पाहून, तद्विरुद्ध इतर मांडलिकांचे साहाय्य घेतले, आणि शके १०८४ साली आपल्या प्रभूवर चाल केली. त्यावेळी तैलप हा अन्निगोरि येथे होता. परंतु त्याचे कांहीं एक चालेनासे झाल्यामुळे त्याने बनवासीची वाट धरली, व तदनंतर वि-ज्जलाने आपणांस राजा असा स्वतंत्र किताब धारण केला.

१ ह्यालाच विज्जण असेही ह्यणत.

२ ह्याचे दुसरे नांव नुर्मळितैल किंवा त्रैतोक्यमल्ल असे असे.

शके १०८७ सालीं तैलप राजा मरण पावल्यावर, चालुक्य घराण्याचा अगदीं लोप झाल्यासारिखेंच झालें. परंतु दरम्यान लिंगायत पंथाचें प्राबल्य वाढल्यावर विज्जल हा ठार मारला गेल्यामुळें, कलचुरि शक्तिहीन झाले; आणि त्या वेळेसच तैलपाचा मुलगा जो चवथा सोमेश्वर ह्यानें आपल्या पूर्वजांचें बहुतेक राज्य पुनश्च काबीज केलें, व आपली गादी अन्निकेरि येथें स्थापिली. (शके ११०४).

हें गतवैभव संपादन करण्याच्या कामीं सोमेश्वराला त्याच्याच कुळांतील ब्रह्म (बोम्म) नामक मांडलिकाची उत्तम प्रकारची मदत मिळाली होती. हा मांडलिक मोठा-शूर, बलवान, आणि साहसी असून, त्याची सोमेश्वरावर फारच भक्ति असे. त्यानें शत्रूंशीं अनेक लढाया मारल्या, एका हत्तीच्या योगानें साठ हत्ती जिंकिलें, आणि कलचुरींचा पराभव करून चालुक्यांस पुनश्च स्वस्थानांपन्न केलें.

तथापि, भवितव्यता कांहीं निराळीच असून, चालुक्य घराण्याचा अस्तच होण्याचा समय येऊन ठेपला होता. यादव कुळ दिवसानुदिवस उदयास येत चाललें,

1 "Bomma is represented in an inscription at Annigeri dated Saka 1106 to have destroyed the Kalachuris and restored the Chalukyas to the throne."

आणि त्यांतील तारे मधून मधून चमकू लागले. शेवटीं वीर बल्लाळानें चालुक्यांचा सेनाधिपति जो बोम्म त्याच्याशीं सामना केला. ह्यांत बोम्माचा पाडाव झाला, व चालुक्यांची सत्ता मावळली; आणि शके ११११ नंतर सोमेश्वराचें नाम मात्र अवशिष्ट राहिलें.

चालुक्यांच्या कारकीर्दींत, बौद्ध व जैन धर्माचा प्रसार उत्तरोत्तर कमीच होत गेला; चालुक्यांच्या कारकीर्दींतील धर्मप्रसार, सामाजिक स्थिति, व भिन्न भिन्न स्मृतींचें एकीकरण. आणि त्याच्या ऐवजीं पौराणिक देवांचेंच महत्त्व दिवसानुदिवस वाढत चाललें. मध्यंतरीं बसवानें एक निराळाच पंथ काढिला, व लिंगायत धर्माची स्थापना केली. तथापि तो ब्राह्मणी धर्मासच अनुसरून असल्यामुळे, ब्राह्मणी धर्माची अवहेलना काडीमात्रही झाली नाहीं.

ह्यांच्याच कारकीर्दींत, धारेश्वर, विज्ञानेश्वर, अपरार्क इत्यादि निबंधकार, ह्यणजे धर्मशास्त्रावरील विद्वान् आणि प्रसिद्ध टीकाकार होऊन गेले.

कलचुरि राजे.

कलचुरि अथवा कुलचुरि कुळालाच हें हय अशी

कलचुरि राजे.

संज्ञा होती ह्यांचा चेदि' देशावर अ-
स्मल असे, व ह्यांचा राष्ट्रकूट घरा-
ण्याशी शरीरसंबंध होता. विज्जल हा कलचुरि घरा-
ण्यांतील असून, तो मांडलिक प्रभु असे. हा कालंजर
पुरवराधीश्वर अशी पदवी धारण करी, व त्याच्या राज-
धानीचें ठिकाण कालंजर नामक किल्यांत असे. त्रिपुरास-
ही त्यांचें कधीकधी ठाणें असे. हा केवळ मांडलिक अस-
तांही त्यानें आपला स्वामी जो तैलप ह्यास हुसकावून
लावून, कल्याणची गादी व दक्षिणचें सर्वभौमत्व संपादन
केलें (शके १०८४). परंतु पुढें त्याच्याच अविचारामुळे
तो प्राणास मुकला (शके १०८९).

विज्जल हा जैन धर्मानुयायी असे, व त्याचा मुख्य
प्रधान बसव हा लिंगायत पंथांतला होता. त्यानें हा
पंथ नवीनच स्थापन केला, व तदर्थ त्यानें आपल्या राजा-
च्या खजिन्यांतला अमूष पैसा उधळिला. त्यामुळे, त्या
पंथांतले जंगम नांवाचे धर्माधिकारी व्यसनी होऊन;
जिकडे तिकडे भ्रष्टाकार मातला. ही गोष्ट मंचण्णा
नांवाच्या विज्जल राजाच्या मंत्र्यानें त्यास कळविली, व
तेणेंकरून त्या राजास बहुत क्रोध आला. पुढें राजानें

१ हा जबलपूर नजीकचा प्रांत होय.

२ ह्यणजे अत्युत्तम नगर जें कालंजर, त्याचा स्वामी.

३ सांप्रतचें तेवुर.

हल्लेयग, व मधुवेय्य, या दोन लिंगायत साधूंचे डोळे काढविले, आणि त्या योगानें बसव व त्याचे अनुयायी अगदीं क्षुब्ध होऊन गेले. पुढें कल्याण शहरांत एकच कल्लोळ होऊन मोठी धामधूम उडाली. कोणीही आपल्या जीविताची पर्वा करीतनासा झाला. आपापसांत लढाई सुरू झाली. नगरांत रणकंदन मातलें. बसवानें कोणी एक जगद्देवाकडून विज्जलास ठार मारविलें, आणि कल्याण गांवास शाप देऊन, आपण संगमेश्वरास गेला; व तेथें त्याचें देहावसान झालें. याप्रमाणें कल्याणची राखरांगोळी झाली, तें मातीस मिळालें, आणि बसवांचा शायें खरा झाला.

विज्जलाविषयींचा जैनांनीं दिलेला वृत्तांत अगदीं भिन्न आहे. त्यावरून असें कळून येतें कीं, शिलाहार कुळांतील कोल्हापुरचा मांडलिक जो दुसरा भोज, याला पादाक्रांत करण्याकरितां विज्जलालें त्याजवर स्वारी केली. पुढें तिकडून परत येतांना, तो भीमेच्या तटीं उतरला असतां, जैनांच्या वेशानें एक जंगम विषयुक्त फलासहित बसवानें त्या राजाकडे पाठविला.

१ हे मलप्रभा व कृष्णेच्या संगमावर आहे.

२ हा मादिराज ब्राह्मणाचा मुलगा असून, तो कलादगी जिल्ह्यांत बागेवाडी येथें राहत असे.

३ बसव पुराण पहा.

विज्जल हा स्वतः जैनच असल्या कारणानें त्याच्या मनांत बिलकूल किंतु आला नाही, व त्या जैनानें दिलेलें फल त्यानें ग्रहण केलें. तें हुंगताक्षणीच विज्जल बेशुद्ध पडला, आणि ही वार्ता ऐकतांच त्याचा मुलगा इम्मदि विज्जल हा त्याच्या समाचाराकरितां तात्काळ धाऊन आला. पुढें कांहीं कालानें विज्जल जरासा शुद्धीवर आला आणि हें कृष्णकारस्थान कोणाचें तें पूर्णपणें समजून, त्यानें बसवास ठार मारण्याविषयी आपल्या मुलास आज्ञा केली. त्याप्रमाणें बसवास, आणि जेवढे जंगम सांपडतील तेवढ्यांस, ठार मारण्याविषयी त्यानें हुकम फर्माविला. ही बातमी ऐकून बसव मलबाराकडे पळाला, आणि उलवि गावीं जाऊन राहिला. त्यानंतर उलवीस राजपुत्राच्या आज्ञेनें वेढा पडला, आणि तें पाहून बसवानें विहिरींत उडी टाकून जीव दिला, व त्याच्या बायकोनें विष पिऊन प्राण सोडला. पुढें बसवाचा पुतण्या जो चेन्नाबसव यानें आलेला प्रसंग लक्षांत आणून, आपल्या चुलत्याचीं सर्व मालमिळकत त्या राजपुत्राच्या स्वाधीन केली, आणि आपण त्यास शरण गेला. तदनंतर त्याजवर राजकृपा झाली, व तो यापुढें लिंगायत समाजाचा पुढारी बनला.

शके १०८९ (इ० स० ११६७) मध्ये विज्जल मरण पावल्यावर त्याचा मुलगा सोमेश्वर गादीवर बसला. ह्यानें शके ११०० पर्यंत राज्य केल्यावर त्याचा भाऊ

संकम हा सिंहासनारूढ झाला. त्यानें शके ११०४ पर्यंत राज्य केले. आणि त्याच वर्षीं चालुक्य घराण्यांतील राज-पुत्र जो चवथा सोमेश्वर ह्यानें आपल्या पूर्वजांचें राज्य कलचुरींच्यापासून पुनश्च छिनवून घेतलें, व तदनंतर देवगीरीच्या यादवांकडे दक्षिणें प्रभुत्व आलें.

यादव कुळांतील देवगीरीचे प्रथमचे राजे.

देवगिरि येथें राजधानीची स्थापना करून यादव कुळांतील ज्या राजांनीं राज्य केलें, देवगिरिचे प्रथमचे त्यांची नामावली कालानुक्रमास अनु-राजे. सरून या खालीं दिली आहे. तथापि ती देण्यापूर्वीं, यादव वंशाच्या पूर्वपीठिकेची माहिती निदान संक्षिप्त रीतीनें तरी देणें अगदीं अत्यावश्य आहे असें समजून, ती प्रथम देतो.

यादवांच्याकडे प्रथमतः मथुरेचें राज्य असे. विष्णूचा आठवा अवतार जो सुप्रसिद्ध कृष्ण याच्या वेळेपासूनच ते द्वारवतीचे, किंवा जिला द्वारका म्हणतात तिचे राजे झाले. तदनंतर अनेक शतके लोटल्यावर सुबाहूचा

पुत्र जो दृढप्रहार, याच्या वेळेपासून त्यांच्याकडे दक्षिणें प्रभुत्व येत चाललें.

प्रथमचे यादव राजे.

१ दृढप्रहार.

२ पहिला सेउणचंद्र.

३ पहिला धाडियप्प.

४ भिल्लम. १ ला.

५ राजगि किंवा श्रीराज.

६ वादुगि किंवा वदिग. १ ला.

७ धाडियप्प. २ रा.

१ शेंज १ ते ५ पर्यंतचे राजे, पित्यापाठीमागून पुत्र, अशा परंपरेनें गादीवर बसले आहेत.

६ हा मागल्या राजाचा भाऊ असावा. (डा. भां. कृत दक्षिणचा इतिहास).

७ शेंज ७ ते १२ पर्यंतचे राजे, पित्यानंतर पुत्र, अशा परंपरेनें गादीवर बसले आहेत.

८ भिल्लम. २ रा.

|

९ वेसुगि. १ ला.

|

१० अर्जुन.

|

११ भिल्लम. ३ रा.

|

१२ वादुगि. २ रा.

|

१३ वेसुगि. २ रा.

|

१४ भिल्लम. ४ था.

|

१५ सेऊणचंद्र. २ रा. शके ९९१.

|

(इ. स. १०६९).

१६ परम्म.

|

१७ सिंह.

|

शेज १३ ते १७ ह्यांचे मागल्या राजांशीं कोणत्या प्रकारचे नाते होतें,
तें समजत नाहीं.

१८ मल्लुगि.

१९ अमरगांगेय.	२१ अमरमल्लुगि.	२३ भिल्लम.	५ वा.
			हा शके १११३
२० गोविंदराव.	२२ बल्लाळ.		(इ. स. ११९१)
			मध्ये निवर्तला.
			हाच नंतरच्या
			यादव राजांपैकी,

नंतरचे यादव राजे.

१ पहिला भिल्लम होय.

(शके ११०९-१११३.

इ. स. ११८७-९१).

१८ शेज १८ ते २० पर्यंतचे राजे, पित्यामागून पुत्र, अशा ना-
त्याने गार्हावर बसले आहेत.

२१ हा गोविंदराजाचा चुलता होय.

२२ हा मागील राजा जो अमरमल्लुगि त्याचा पुत्र होय.

२३ हा बल्लाळ राजाचा चुलता होय.

* २ जैत्रपाल किंवा जैतुगि.

(शके १११३ पासून
शके ११३२ पर्यंत. इ.
स. ११९१-१२१०).

३ सिंघण. (शके ११३२-११६९.
इ. स. १२१०-४७).

४ कृष्ण (कन्हार किंवा कंधार. ५ महादेव (शके
(शके ११६९-११८२). ११८२-११९३ इ.
इ. स. १२४७-१२६०. स. १२६०-७१).

६ रामचंद्र किंवा रामदेव. (शके ११९३-१२३१
इ० स० १२७९-१३०९).

७ शंकर. शके १२३१-१२३४. इ. स. १३०९-१३१२).

हरपाल. शके १२३४-१२४०. इ. स. १३१२-१३१८).

यादव कुलांतील जो सतरावा राजा सिंह यानें, लंजी-

* भिल्लमानंतर त्याचा मुलगा जैत्रपाल, व तदनंतर जैत्रपालाचा मुलगा सिंघण हा गादीवर बसला. सिंघणाला जैत्रपाल नांवाचा मुलगा होता. परंतु तो मरण पावल्यामुळे, जैत्रपालाचा मुलगा कृष्ण गादीवर बसला. पुढे कृष्णाचा भाऊ महादेव गादीवर बसला, व त्याच्या मागून त्याचा पुतण्या रामचंद्र सिंहासनारूढ झाला. ह्यानंतर त्याचा मुलगा शंकर गादीवर बसला. ह्याला एका मुसलमान सरदारानें ठार मारिलें, आणि पुढें शंकराचा जावई हरपाल यानें बंड केल्यावरून, तोही प्राणास मुकला.

पुराहून कर्पूरतिलक नांवाचा हत्ती आणिला होता. तदनंतर त्याचा मुलगा मल्लुगि याने पर्णखेट नांवाचे शहर हस्तगत केले, आणि उत्कल राजाच्या ताब्यांतून गजचमू देखील नेली. पांचवा भिल्लम हा सर्वात विशेष पराक्रमी आणि साहसी होता, व त्यानेच यादव राजांचे सार्वभौमत्व स्थापिले, असे पुढील हकीकतीवरून दिसून येईल.

ह्येसूर प्रांतांत हळेबीड गांवीं होयसळ यादव हे

होयसळ यादव.

त्रिभुवनेमल्लाच्या कारकीर्दीपासून दि-
वसानुदिवस बरेच बलवान होत
चालले होते. आणि दक्षिणेचे प्रभुत्व संपादन करण्या-
साठी तत्कालीन विष्णुवर्धन राजाने चालुक्यांच्या
राज्यावर हल्ला करून, कृष्णावेणा नदीतीरीं आपल्या
फौजेचा तळ देखील दिला होता. परंतु चालुक्य राजा
अति पराक्रमी व काबिल असल्यामुळे, त्या वेळीं कोणाचे,
कांहींएक, तिळमात्रही, चालेलें नाहीं. तथापि, आणखी
तीन पिढ्या लोटल्यावर कालवशात्, चालुक्य व कलचुरि
घराणीं अगदीं खालीं बसलीं, आणि ती संधी पाहून विष्णु-
वर्धनाचा नातु जो वीरबल्लाळ याने चालुक्यांशीं साम्ना
केला. त्यांत चालुक्य राजा जो चवथा सोमेश्वर याच्या
तर्फे बोम्म (ब्रह्म) हा सेनाधिपति होता. परंतु त्याला

१ सांप्रतचा ओरिसा प्रांत.

२ दुसरा विक्रमादित्य.

यश आलें नाहीं. आणि पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें वीर-
बल्लाळानें त्या राज्याचे कित्येक प्रांत जिंकून, आपल्या
राज्यांत सामील केले. वीरबल्लाळ हा दक्षिणेकडील जे
होयसळ यादव यांच्या कुळांतील होय.

अशा प्रकारची धामधुमीची वेळ पाहून, उत्तरेकडील

दक्षिणेकडील व ह्मणजे देवगिरीचे यादव स्वस्थ व-
उत्तरेकडील यादवांची सले नव्हते. त्यांनींही आपली सत्ता
झटापट:

व राज्य वाढविण्याचें मनांत आणिलें.
यावेळीं बल्लाळ राजा गादीवर होता, तथापि त्याचा चु-
लता जो भिल्लम याची तरतरी, चलाखी, साहस, व शौर्य,
हीं कांहीं विलक्षण होती. त्यानें अंसल राजापासून श्री-
वर्धन शहर घेतलें; प्रत्यंडक राजाचा लढाईत पराभव केला;
वज्री नांवाचा जो मंगलवेष्टकाचा राजा त्याला ठार
केलें; आणि कल्याणचें सार्वभौमत्वं छिनावून, दक्षिणे-
कडील होयसळ यादवांस खालीं पहावयास लाविलें. तद-
नंतर तो आपण स्वतःच राजा बनला.

१ सांप्रतचें मंगळवेढें. हें श्रीक्षेत्र पंढरपुराजवळ आहे.

२ यः श्रीवर्धनमाससाद नगरं क्षोणीपतेरंसल (त)

यः प्रत्यंडक भूभृतंच समरे दुष्टं त्यज (जिगाय) क्षणात् ।

योवामंगलवेष्टकं क्षितिपतिं श्रीवस्त्रिणं जघ्नवान्

कल्याण श्रियमप्यवाप्य विदधे यो होलसेयं वशे ॥ ३८ ॥

राजप्रशस्तिः ॥

प्रथमच्या यादव राजांची कारकीर्द, ह्यणजे दृढप्र-
 प्रथमच्या यादवांची कारकीर्द. हारपासून तो पांचव्या भिल्लमापर्यंत,
 ४३७ वर्षांची असावी असे वाटते.
 कारण, त्या कारकीर्दीत, सदरहू
 दोघेजण धरून, एकंदर तेवीस राजे होऊन गेले. आणि
 सरासरीच्या मानाने प्रत्येक राज्याची कारकीर्द एकोणीस
 वर्षांची धरली तर, तेवीस राजांनी सुमारे ४३७ वर्षे
 राज्य केल्याचे होतें. त्यावरून ह्या घराण्याची स्थापना
 शके ६७६ (इ० स० ७९४) च्या सुमारास होऊन,
 त्याची समाप्ति शके १११३ (इ० स० ११९१)
 साली झाली, हें उघड आहे.

नंतरचे देवगिरीचे यादव राजे.

याप्रमाणें भिल्लमानें पराक्रम करून कृष्णा नदीच्या
 नंतरचे देवगिरीचे उत्तर बाजूचा सर्व प्रांत आपल्या
 यादव राजे. ताब्यांत आणिल्यावर, त्यानें देव-
 गिरी नगराची प्रतिष्ठापना केली,
 आणि आपणास राज्याभिषेक करून देवगिरीसच आपली
 राजधानी स्थापिली. (शके ११०९).

तदनंतर भिल्लमानें दक्षिणेकडे मोरचा फिरवून, त्या

१८वा] नंतरचे देवगिरीचे यादव राजे. १२७

भिल्लमं.

बाजूला आपल्या राज्याचा विस्तार करण्याचें योजिलें. परंतु तो त्याचा हेतु सिद्धीस जाण्याला प्रथमतः पुष्कळच व्यत्यय आला. कारण, दक्षिणेकडील जे होयसळ यादव त्यांचा प्रभु वीरबल्लाळ असून, तोही उत्तर दिशेला आपलें राज्य विस्तृत करण्याच्या खटपटींत होता. तेव्हां अर्थात्च दोघांचा झगडा होऊन, अनेक लढाया झाल्या. सरतेशेवटीं धारवाड जिल्ह्यांतील लोकिंगुंडि गांवीं त्या उभयपक्षांत एक मोठी निकराची लढाई होऊन, त्यांत भिल्लमाचा जैत्रसिंह नांवाचा मुलगा पराभव पावला, आणि त्यामुळे वीरबल्लाळास जय मिळाला. तदनंतर अखिल कुंतेल प्रांत त्याच्या ताब्यांत आला, व तो पुनश्च जिकून घेण्याचें काम, उत्तरेकडील यादवांस, बरीच वर्षे मागे टाकावें लागलें. (शके १११३).

भिल्लमानंतर त्याचा मुलगा जैत्रपाल (ज्याला जैतुगि ह्मण-

जैत्रपाल.

तात तो) गादीवर बसला. ह्यानें अनेक राजांस पादाक्रांत करून, काकतेय कुलांतील रुद्रदेव नांवाच्या अंध्रांच्या राजाला लढाईत

१ हें सांप्रतचें लकुंडिगांव होय.

२ दक्षिण महाराष्ट्र देश.

३ तैलंग देश.

ठार केलें. ह्याच राजाच्या पदरीं प्रसिद्ध भास्कराचार्याचा पुत्र लक्ष्मीधर असून, तो सर्व वेदांत निष्णात, आणि तर्कशास्त्रांत व मीमांसेत अगदीं पारंगत होता.

जैत्रपालानंतर त्याचा मुलगा सिंघण हा शके ११३२

मध्ये गादीवर बसला. ह्याच्या
सिंघण. कारकीर्दीत उत्तरेकडील यादवांचे

राज्य आणि बल फारच विस्तृत झालें. त्यानें जज्जल राजांचा पराभव केला; ककुल राजास पदच्युत केलें; मालव देशाचा राजा अर्जुन, व मथुरा आणि काशीचे राजे, यांस यमसदनास पाठविलें; भोजे राजास कैद केलें; भंगारिगाच्या राजाला जमीनदोस्त करून टाकिलें; धारा येथील राजाभोंवतीं आपल्या सैन्याचा वेढा दिला; गुर्जर राजास जेरीस आणिलें; आणि वीरबल्लाळाच्या ताब्यांतील सर्व मुख घेतला.

सिंघणानें गुजराथेवर अनेक स्वांच्या केल्या, व त्यांचें आधिपत्य, आणि तत्संबंधीं देखरेख, हीं त्यानें त्यांवेळीं खोलेश्वर नामक ब्रह्मणाकडे सोंपिली. ह्याचें गोत्र मुद्गल असून, तो मोठा शूर व पराक्रमी मांडलिक होता. शेवटल्या स्वारीत लवणप्रसाद नामक महामंडलेश्वराचा अगदीं मोड झाला; व त्यानें सिंघणाशीं तह केला.

१ हे मरतखंडांतील अति प्रसिद्ध गणिती व ज्योतिषी होत.

२ हां कौल्हापुरचा राजा होय. हा शिलाहार वंशांतील होता.

१८वा] नंतरचे देवगिरीचे यादव राजे. १२९

ज्याप्रमाणें खोलेश्वरानें उत्तरेकडे पराक्रम करून कीर्ति संपादन केली, आणि आपल्या यादव प्रभूंचा यशो-
 ध्वज फडकाविला, त्याचप्रमाणें बीचणानेंही दक्षिणेकडे
 चांगला पराक्रम करून यश मिळविलें. ह्याला सिंघणानें
 आपल्या तर्फेचा सुभेदार म्हणून दक्षिणचा राज्यकारभार
 चालविण्याकरितां नेमिला होता. त्यानें सर्व शत्रूंचा पराभव
 केला. रट्ट नांवाचे दक्षिण महाराष्ट्र देशाचे मांडलिक, कोंक-
 णचे म्हणजे गोव्यांचे कदंब राजे, गुप्तोद्भव गुप्त नांवाचे
 दक्षिणेकडील मांडलिक, पांड्ये राजे, होय्सळ राजे, आणि
 इतर मांडलिक प्रभु, या सर्वांचा त्यानें खरपूस समाचार
 घेऊन त्यांस जेरीस आणिलें, व त्या सर्वांस सिंहण चक्र-
 वर्तीचे अंकित केलें. अशा प्रकारें अनेक पराक्रम करून,
 आपल्या प्रभुची धवलकीर्ति चिरकाल रहावी या उद्देशानें,
 बीचण यानें कावेरी नदीच्या तटीं एक जयस्तंभ उभा
 रला. (शके ११६०. इ० स० १२३८.)

याप्रमाणें सिंहणाचें दक्षिणेंत अति विस्तृत व एकछत्री
 राज्य झालें. त्याचा पुत्र जैत्रपाल किंता जैतुगी हा
 देखील मोठा पराक्रमी, शूर, सकलकलांचें माहेरघर, व
 शत्रूंचा केवळ काळच होता. परंतु तो सिंहणाच्या

१ ह्यालाच बीच असेंही नांव होतें. हा चिक्काचा मुलगा व
 मल्लाचा धाकटा भाऊ होय.

२ सिंघण हा सिंहणाचा अपभ्रंश आहे.

अगोदरच मरण पावला. सिंहणाच्या पदरीं चांगदेव नांवा-
चा मुख्य ज्योतिषी होता. हा लक्ष्मीधराचा पुत्र असून,
प्रसिद्ध भास्कराचार्याचा नातू होता. सिंहण शके ११६९
साली, व्हणजे इ० स० १२४७ व्या वर्षी निवर्तला.

सिंहणानंतर त्याचा नातु कृष्ण, म्हणजे त्याचा

स्वतःचा पुत्र जो जैत्रपाल त्याचा

कृष्ण.

मुलगा, गादीवर बसला. (शके

११६९ इ० स० १२४७). हाही आपल्या बापाप्रमाणें
व आज्याप्रमाणेंच मोठा शूर, साहसी, आणि पराक्रमी
होता. त्याचें नांव ऐकून मालव, गुजराथ, आणि कों-
कणच्या राजांचा थरकांप होई. तो इतका तरवारबाहा-
दुर असे की, तो हवें त्यास रावाचा रंक आणि रंकाचा
राव करी; पाहिजे त्यास गादीवर बसवी; आणि मनमानेल
त्यास पदच्युत करी. ह्याला कर्मकांडाची मोठी आवड
असल्यामुळे, त्यानें पुष्कळ यज्ञ केले, व त्या कारणानें
सनातन वेद धर्मास पुष्कळच प्रोत्साहन मिळालें. ह्यानें
शके ११८२, (इ० स० १२६०) पर्यंत राज्य केलें.

कृष्णानंतर त्याचा भाऊ महादेव गादीवर बसला.

महादेव, हा फार पराक्रमी असे, व ह्याला

सर्व राजे थरकांप भीत. ह्यानें तैल-

१ ह्याची प्राकृत नांवें म्हटलीं म्हणजे कन्हार, कन्हर, किंवा
कंधार हीं होत.

गणच्या राजास आपल्या प्रतापाच्या झंझावातानें केवळ कापसाप्रमाणें फुंकून दिला; गुर्जर देशास धुळीस मिळवून तद्देशीय राजांच्या गर्वोक्तीचा परिहार केला; कौकणच्या राजाचा हं हं ह्मणतां फडशा उडवून तो प्रांत आपल्या राज्यास जोडला; आणि कर्नाट व लाट देशांच्या राजांस अंकित करून, त्यांच्या दर्पाची निव्वळ विटंबनाच केली.

स्त्रीची अथवा बालकाची हानि, चक्रवर्ती राजा महादेव हा कधीं देखील करीत नाहीं, अशी त्याची कीर्ति असल्यामुळे, अंध्रांनीं, केवळ त्याच्या भयानें गर्भगळित झाल्या कारणानें, एका स्त्रासच गादीवर बसविलें. आणि मालव्याच्या राजानें तर एका अर्भकासच राज्याभिषेक

१ तौलिग क्षितिपालतूलनिचय प्रक्षेप चंडानिलो

गर्जद् गुर्जर गर्व पर्वतभिदा दंभोलिदोर्विक्रमः ।

हेलोन्मूलित कौकणक्षितिपतिः कर्णाट लाटोद्भव

क्षोणीपाल विडंबनःसहि महादेवःकथं वर्ण्यते ॥ ४८ ॥

(राजप्रशस्ति. १).

२ अयं शिशुस्त्री शरणागतानां हंता महादेवनृपो न जातु ।

इत्थं विनिश्चित्य ततोतिभीतिरंघ्रः पुरंध्री निहिता नृपत्वे ॥ १४ ॥

(राजप्रशस्ति.)

३ अतएव हि मालवेश्वरः शिशुमेव स्वपदे न्यवेशयत् ।

स्वयमाशु विहाय संपदः कपटे नैव चिरं तपस्यति ॥ १५ ॥

(राजप्रशस्ति. २).

करून, केवळ त्याच्या भीतीमुळे संत्रस्त होतसाता, आपण कृत्रिम तपश्चर्यार्थ वनांत गेला, व तेथे अनेक वर्षे राहिला.

महादेवाची राजधानी देवगिरीसच असून, ते शहर त्याकाळी मोठ्या नांवारूपास आले असल्याचे दिसते. कारण, हेमाद्रीच्या राजप्रशस्तीमध्ये तत्संबंधी विशेष वर्णन आहे, व तीत असे लिहिले आहे की, हे नगर त्रैलोक्याच्या सौन्दर्याचे केवळ निजधामच असून, तेथे अत्युच्च मंदिरे व प्रचंड भुवने आहेत. दंडकारण्याला लागून असलेला जो सेउणदेश, म्हणजे सांप्रतचा खानदेश, यांतच देवगिरी अथवा हल्लीचे दौलताबाद वसलेले असल्याचे दिसते. आणि राजप्रशस्तीवरून, हा सर्व देशच मोठ्या भरभराटीच्या स्थितीत असावा असे वाटते.

महादेवाचा आणि रामदेव राजाचा मुख्य मंत्री त्याचा मुख्य मंत्री हेमाद्रि होता. ह्याच्या बापाचे नांव हेमाद्रि. कामदेव, ह्याचे गोत्र वत्स, व तो जातीचा ब्राह्मण असे. ह्याला श्रीकरणाधिप, किंवा श्रीकरणप्रभु, असा किताब असल्याचे दिसते. हा मोठा शूर

१ आस्ते मंडित दंडका परिसरः श्री सेउणाख्यः परम्

देशः पेशलवेशभूषणवेचो माधुर्य धुर्याकृतिः ।

तस्मिन् देवगिरिः पुरी विजयते त्रैलोक्यसारश्रियाम्

विश्रांतिः सुरशालि शैलशिखरस्पर्धिष्णु सौधावालिः ॥ १९ ॥

(राजप्रशस्ति.)२

१८वा] नंतरचे देवगिरीचे यादव राजे. १३३

व विद्वान असून, ह्याचे मुख्यत्वेकरून धर्मशास्त्रावर ग्रंथ आहेत. ह्यानें अनेक स्मृति व धर्मशास्त्रें एकत्र करून, त्यांची पद्धतशीर आणि सुसंगतवार व्यवस्था लाविलेली आहे. ह्याचा मुख्य ग्रंथ ह्मटला ह्मणजे चतुर्वर्गचिंतामणि होय. ह्याचे १ व्रतखंड, २ दानखंड, ३ तीर्थखंड, आणि ४ मोक्षखंड, असे चार भाग आहेत. ५ पांचव्या खंडाला परिशेषखंड अशीही संज्ञा असून, त्यांत १ नानाविध देवतांची पूजा, २ श्राद्धसंस्कार, ३ कर्मकांडकरण्यासंबंधी कालविवेचन, आणि ४ प्रायश्चित्त, याविषयीं संपूर्ण माहिती आहे. आयुर्वेदरसायन नांवाचा ग्रंथ देखील, ह्यानेच रचला असल्याचें सांगतात. सर्व महाराष्ट्रीयांस महशूर असा जो सुप्रसिद्ध हेमाडपंत, तोच हा हेमाद्री होय. दगडी कळाशीची, आणि बगरचुन्याची जीं असंख्य देवालये सर्व महाराष्ट्र देशभर पसरलेलीं दृष्टीस पडतात, तीं हेमाद्रीनेच बांधलेलीं होत. आणि महाराष्ट्र देशांत जी मोडी लिपी सुरू आहे, ती देखील हेमाद्रीनेच लंकेंतून (सिंहलद्वीपांतून) इकडे आणिली असल्याचें सांगतात.

महादेवानंतर त्याचा पुतण्या रामचंद्र, ज्याला राम-
राजा किंवा रामदेव ह्मणतात तो,
रामदेव.

गादीवर बसला. (शके ११९३.इ०

स० १२७१). ह्यानें एकदां देखील एकादा पराक्रम करून आपली तरवार गाजविल्याचें, किंवा कांहीं बहादुरी केल्याचें,

कळून येत नाही. ह्याच्या कारकीर्दीत, ह्याच्याच दौर्बल्याने, मुसलमानांचा दक्षिणेत पगडा बसला, आणि तेव्हांपासून तो श्रीशिवाजी छत्रपतींचे पुनश्च साम्राज्य होईपर्यंत, दक्षिणेतील हिंदूंचे स्वातंत्र्य नष्ट झाले.

ह्या शतकांत मुसलमान लोक उत्तर हिंदुस्थानांत बहुतेक चिरस्थायीच झाल्यासारखे होते, आणि दक्षिणेवरही त्यांचा डोळा होताच. मात्र संधी केव्हां आणि कशी मिळेल, याचीच त्यांजला अपेक्षा होती. अशा वेळीं, शके १२१३ (इ० स० १२९४) सालीं, अल्लाउद्दीन खिलजीने सुमारे आठ हजार सैन्यानिशी दक्षिणेत स्वारी केली, आणि अकस्मात् देवगिरीजवळ दाखल झाला, व किल्ल्याला वेढा दिला. रामदेवाच्या हे स्वप्नीं देखील नसल्यामुळे, त्याची लढाई करण्याची बिलकुल तयारी नव्हती. सबब त्याने आपले सामर्थ्य पाहून, व शत्रूला मागून कुमक येत आहे असे ऐकून, अल्लाउद्दीनाशीं तहाचे बोलणे लाविले, आणि ते त्याने आपणांस पुष्कळ द्रव्य मिळेल अशा शर्तीवर कबूल केले. इतक्यांत, रामदेवाचा मुलगा जो शंकर हा मोठ्या फौजेनिशी आपल्या बापाच्या मदतीस आला. परंतु ती बातमी अल्लाउद्दीनास लागतांच, त्याने सुमारे हजार सैन्य, किल्ल्याचा वेढा कायम राखण्यासाठी ठेवून, बाकीचे शंकराच्या सैन्या-

१८वा] नंतरचे देवगिरीचे यादव राजे. १३९

बरोबर लढाई मारण्याकरितां नेले. ह्या वेळीं हिंदूंचें सैन्य मोठें असतांही त्यांची गाळण झाली. त्यांस असें वाटलें कीं, मागून जी मुसलमानांस मदत येत आहे, तीच ही होय. अशा प्रकारच्या भीतीनें एकंदर सैन्याची दाणादाण होऊन, हिंदूंचा अगदीं मोड झाला.

पुढें अल्लाउद्दीनाशीं तहाचें बोलणें लावणें भाग पडलें. परंतु त्यानेंही, हीच संधी पाहून, आपली मागणी वाढविली, व ती नाइलाजामुळे रामदेवानें कबूल केली. तदनंतर ६०० मण मोत्यें, २ मण रत्नें, १००० मण रुपें, ४००० रेशमी कपडे, आणि इतर मौल्यवान वस्तु, अल्लाउद्दीनास पोहोचल्यावर त्यानें दिल्लीची वाट धरली. ह्या शिवाय, एलिचपुर परगणा देऊन, आणखी वार्षिक खंडणी दिल्लीस पाठविण्याचेंही, रामदेवास कबूल करावें लागलें.

तदनंतर शके १२३१ (इ० स० १३०९) मध्ये,

शंकर. राजा रामदेव मरण पावला, व त्याचा

मुलगा शंकर गादीवर बसला.

परंतु तो वार्षिक खंडणी दिल्लीस पाठवीतनासा झाला. सधब त्याला वश करण्याकरितां, शके १२३४ (इ० स० १३१२) सालीं, मलिक काफर नांवाच्या सरदाराला दिल्लीहून दक्षिणेंत पाठविण्यांत आलें. त्यानें शंकरास ठार मारून त्याच्या राज्याचा विध्वंस केला, आणि आपलें कायमचें ठाणें देवगिरीसच बसविलें.

इकडे अल्लाउद्दीनानें आपल्या वयोवृद्ध चुलत्यास
 ठार मारून, आपणच गादी बळका-
 दक्षिणेंतील हिंदु सा- विली होती. ह्याच्यापार्शी मलिक-
 म्राज्याचा शेवट. काफर नांवाचा सदरीं लिहिलेला
 सरदार होता; व ह्याजवरच त्याचें विशेष प्रेम असल्या
 कारणानें, त्याचें सरकार दरबारांत उत्तम प्रकारचें,
 किंबहुना वाजवीपेक्षांही जास्त वजन असे. तें कित्येक
 मुसलमान सरदारांस न आवडून, त्यांनीं बंड केलें. पुढें
 अल्लाउद्दीन मेला, आणि त्याचा तिसरा मुलगा मुबारिक
 गादीवर बसला. ही संधी पाहून रामदेवाचा जांवई
 हरपाल यानेही बंड करून, कित्येक मुसलमान सुभे-
 दारांस हांकून लाविलें. त्यानंतर शके १२४० (३० स०
 १३१८) मध्ये, मुबारिकने स्वतः दक्षिणेवर स्वारी
 करून, हरपालास कैद केलें, आणि त्याला अति क्रूरतेनें
 ठार मारलें. याप्रमाणें दक्षिणेंतील हिंदु साम्राज्याचा
 शेवट झाला.

रामदेवाच्या कारकीर्दींत, सुप्रसिद्ध महासाधु ज्ञानदेव
 उदयास आला. भगवद्गीतेवर ज्ञा-
 महाराष्ट्रांतील सुप्र सिद्ध साधु ज्ञानदेव. नेश्वरी म्हणून जी त्याची सुविख्या-
 त टीका आहे, तींत शेवटीं त्यानें
 आपला, आपल्या बापाचा, आपल्या राजाचा, आणि

१८वा] नंतरचे दैवगिरीचे यादव राजे. १३७

आपल्या देशाचा थोडक्यांत वृत्तांत दिला आहे. त्यावरून असे कळून येते की, हा साधुवर्य महेश गोत्रांतील असून, त्याच्या बापांचे नांव निवृत्तिनाथ होते. त्याचे राहण्याचे ठिकाण महाराष्ट्रांत गोदावरीच्या दक्षिणतीरीं असून, त्या पंचक्रोशींत श्रीमहालया नांवाचे अति पवित्र स्थान, आणि यदुकुळांतील श्रीरामचंद्र राजाचे न्यायी राज्य असे. ही सुप्रसिद्ध टीका शके १२१२ (इ० स० १२९०) मध्ये संपूर्ण झाली.--

-
- १ ऐसें युगीं परीकळी । आणि महाराष्ट्र मंडळी ।
 श्रीगोदावरीच्या कुळीं । दक्षिणलीं ॥ १ ॥
 त्रिभुवनैक पवित्र । अनादि पंचक्रोश क्षेत्र ।
 जेथ जगाचे जीवनमूत्र । श्रीमहालया असे ॥ २ ॥
 तेथ यदुवंशविलास । जो सकळ कळानिवास ।
 न्यायाते पोषी क्षितीश । श्रीरामचंद्र ॥ ३ ॥
 तेथ महेशान्वयसंभूते । श्रीनिवृत्तिनाथमुते ।
 केले ज्ञानदेवे गीते । देशीकार लेणे ॥ ४ ॥
-

भाग. १९ वा.

प्राचीन आर्य भूगोल.

ज्या प्रदेशाला आपण सांप्रतकाळीं हिंदुस्थान ह्मणतो,
त्यालाच प्राचीन काळीं भरत-
प्राचीन भरतखंडा-
तील भूगोलशास्त्र. खंड ह्मणत असत. प्राचीन हिंदु-
भूगोल-वेत्त्यांनीं अखिल पृथिवीची
एकंदर सात महाद्वीपे कल्पिली होती. व आपल्या रोजच्या
पूजेत देखील “सप्तद्वीपावसुंधरा”
सप्तद्वीपे. असा येत असलेला पाठ वाचकांच्या
लक्षांत असेलच. त्यावरून आपल्या हिंदु भूगोलवेत्त्यांस,
पृथिवीचे एकंदर विभाग, स्थूलमानानें माहीत असावेत
असें स्वचित वाटते.

१ पृथिवीच्या एकंदर विभागाबद्दल आमच्या आर्य भूगोलशास्त्र-
वेत्त्यांत बराच मतभेद दिसतो. कांहींच्या मते या पृथ्वीचे चार विभाग
किंवा खंडे आहेत. आणि कांहींनीं ह्याच भूगोलाचीं सात, नऊ, किंवा
तेरा द्वीपे कल्पिली आहेत. त्यांपैकीं, नऊ द्वीपांची संख्या खाली लिहि-
ल्याप्रमाणें होयः—

१ कुरु. २ हिरण्य. ३ रम्यक. ४ इलावृत. ५ हरि. ६ केतुमा-
ला. ७ भद्राश्व. ८ किन्नर. व ९ भारत.

सदरहू सात द्वीपांपैकी पहिल्या महाद्वीपास जंबूद्वीप
 असे नांव दिलें असून, त्या जंबू-
 जंबूद्वीप. द्वीपाचे “ वर्ष ” या संज्ञेने नऊ
 भाग कल्पिले होते. त्यांपैकी पहिल्यास अजनाभ किंवा
 भरतवर्ष असें ह्मणत. ह्या भरतवर्षाचीं नऊ खंडे कल्पून,
 त्यांतील पहिल्या खंडास ‘ भरतखंड ’
 भरतखंड. असें नांव ठेविलें. कारण, हल्लींच्या
 कल्पांतला आठवा मनु जो स्वरोचिष त्याच्या ज्येष्ठ
 पुत्राचें नांव भरत असून, तोच या खंडावर पूर्वी राज्य
 करीत होता; सबब त्याचेंच नांव या खंडास दिलें.

भरतखंडाला हिंदुस्थान हें नांव ग्रीक व पारसीक
 लोकांनीं सिंधु नदीवरून दिलें असावें असें वाटतें. तथापि,
 व्यंकटराव रामस्वामी पंडित हे असें ह्मणतात कीं,
 कौरवपांडवादि हे इंदु (सोम) वंशी राजे येथें होऊन
 गेल्यामुळें, त्यांचेंच वसतिस्थान या अर्थानें, इंदुस्थान हें
 नांव या देशास पडलें असून, त्याचेंच पुढें हिंदुस्थान असें
 रूप झालें.

इसवी शकापूर्वी सुमारे हजार बाराशें वर्षांपास, भरत-
 खंडाला, म्हणजे दक्षिणपथाशिवाय
 आर्यावर्त. सर्व हिंदुस्थानाला, “ आर्यावर्त ”

१ पुस्तक पहिलें. भाग पहिला. पान ४१५ पहा.

२. vide His Geographical Table of Bharatakhanda.

असें म्हणत. व त्याविषयी मनुस्मृतींतही आधार मिळतो. त्यावरून पूर्व व पश्चिम समुद्र, आणि हिमनग व विंध्य, यांच्या दरम्यानचा प्रदेश आर्यावर्त होय.

आसमुद्रात्तुवै पूर्वादासमुद्रात्तु पश्चिमात् ।
तयोरेवान्तरं गिर्यो “ आर्यावर्त ” विदुर्बुधाः ॥२२॥

(मनुस्मृति. द्वि. अ. श्लोक १२)

मनुस्मृतींत ब्रह्मावर्त, ब्रह्मर्षिदेश, आणि मध्यदेश, यांचे जे सीमावर्णन केले आहे त्याअन्वये, सरस्वती आणि

ब्रह्मावर्त. दृषद्वती या नद्यांच्या दरम्यानचा प्रदेश “ ब्रह्मावर्त ” असून कुरुक्षेत्र,

ब्रह्मर्षिदेश. मत्स्यदेश, पंचालदेश, व शूरसेन मिळून, “ ब्रह्मर्षिदेश ” अशी

संज्ञा होती. तसेंच हिमालय आणि विंध्य पर्वत यांच्या दरम्यानचा जो प्रदेश गुप्त झालेल्या सरस्वतीच्या पूर्वेस,

मध्यदेश. व प्रयागाच्या पश्चिमेस आहे, तो ‘मध्यदेश’ या नांवाने सुप्रसिद्ध होता.

याबद्दल खाली लिहिलेली स्मृति प्रमाण आहे:-

सरस्वती दृषद्वत्योर्देवनद्योर्दन्तरम् ।

तंदेवनिर्मितदेशं ‘ ब्रह्मावर्त ’ प्रचक्षते ॥ १७ ॥

कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पंचाला शूरसेनकाः ।

एष ‘ ब्रह्मर्षिदेशो ’ वै ब्रह्मावर्तादनंतरम् ॥ १९ ॥

हिमव द्विध्ययोर्मध्यं यत्प्राग् विनशनादपि ।

प्रत्यगेव प्रयागाच्च 'मध्यदेशः' प्रकीर्तितः ॥२१॥

(मनुस्मृति. द्वि. अ.)

भरतखंडांतील कांहीं भूगोलकारांनीं ह्या देशाचे

प्राचीन भरतखंड-
हाचे पांच भाग.

मुख्य पांचच भाग मानिले असून,
त्यांस तत्तद्दिशा संज्ञक अशीं नांवें
दिलीं होतीं. १ उदीची; २ मध्य-

देश; ३ प्राची; ४ प्रतीची; आणि ५ दक्षिणपथ.

उदीचीः—यांत १ ऋषीक देश; २ दरद (तुर्क-
देश ?); ३ बलख प्रांत (ज्याला

उदीची.

पाश्चिमात्यांनीं बाक्ट्रिया अशी
संज्ञा दिली आहे तो); ४ आफगाणिस्थान; ५ बलु-
चिस्थान; ६ काश्मीर; आणि ७ पंजाब यांचा समा-
वेश होतो.

१ मत्स्य पुराण अ. ११३.

2. " The Indians on the sea-shore were named Oritæ and Arabitæ, and are recognised by Major Rennell as the people called Asiatic Ethiopians by Herodotus. Their country was the narrow tract between the mountains of Baluchistan and the sea, separated from Mokrán on the west by the range of hills which form Cape Arboo, and on which still stands the famous Hindu temple of Hinglez ",

(Elphinstone's India P. 447).

ऋषीक देश.

१ ऋषीक देश हा महाभारतावरून उत्तरेकडील रशिया असल्याचें कळतें.

२ दरद देश हा भारत प्राचीन ऐतिहासिक कोश-
दरद देश. कारांनीं भारतांतील आधार देऊन,
बलख प्रांताच्या उत्तरेस असल्याचें

सिद्ध केलें आहे. ह्यांत आशियांतील तुर्कस्थानच्या विस्तीर्ण प्रदेशाचा समावेश होतो. किंवाहुना यांत कास्पियन समुद्रापासून तों तहत हिंदुकूश पर्वतापर्यंतच्या प्रदेशाचाही समावेश होईल, असें वाटतें. आणि ह्या ठांपूंत थेट मास्कोपर्यंतही देशान्तराधिवासी असे हिंदूच इतस्ततः पसरलेले दृष्टीस पडतात. पांडवांच्या वेळीं तर अर्जून हा थेट उत्तरेकडील ऋषीक देशांत (रशियांत) ही जाऊन थडकला असल्याविषयी भारतावरून कळून येतें.

1. " Throughout the whole of the plain to the west of the Indus, from the range of Caucasus to the sea, the greater part of the original population are Jats, (Rajpoots), * * * * who speak an Indian language, and are now classed with the Indians by their western neighbours. * * *. Some of the so called Indians are Hindus, but the greater part are converts to the Mahametan religion ".

(Elphinstone's India. P. P. 451 452).

2. Hindu emigrants are " found scattered through the countries on the west of the Indus as far as Moscow ".

(Elphinstone's India. P. 452).

३ बलख यालाच पूर्वी ग्रीक लोक बाक्ट्रिया असें
 ह्मणत. हा प्रदेश काश्मीरच्या
 बलख प्रांत. पलीकडे अफगाणिस्थानच्या उत्तरेस
 असून, भारतामध्ये आणि मत्स्य पुराणांत देखील,
 ह्याची उत्तरेकडीलच सीमा दिलेली आहे.

४ अफगाणिस्थानांत कंदहार ह्मणून जें सुप्रसिद्ध
 शहर आहे त्यालाच पूर्वी गांधार
 अफगाणिस्थान. असें म्हणत. स्ट्राबो आणि टॉलेमी
 यांनी त्याला “ गॅंडरिटिस ” (Gandaritis) असें
 नांव दिलें असून, भारतांतील वर्णनावरून गांधार म्हणजे
 कंदहार, हीच गोष्ट सिद्ध होते; व रामार्यणांत देखील
 ह्या देशाची तीच सीमा दिली आहे. शैलुष हे गंधर्वांचे
 वंशज असून ते या देशांतील राजे होते, असें भारतांत
 वर्णन आहे. त्यावरून गंधर्वांचें गांधर्व, आणि गांधर्वांचें

1. Professor Lassen's Map for Indian Anti-
 'quities.

२ भारत सभापर्व. अ. ३०; भा. प्रा. ऐ. कोश. पान ३७५.

३ बाल्हीका वाट धानाश्च अभीरा कालतो यक्ताः ॥ ४० ॥

4. Professor Lassen's Map for Indian Anti-
 quities.

5. Strabonis' Geographia.

6. Ptolomaeae Geographia.

७ भारत आदिपर्व. अ. ११० भा. प्रा. ऐ. कोश. पा. १८८.

८ वाल्मिकी रामायण. उ. स. १००.

गांधार, असें रूप झालें असावें. धृतराष्ट्राची पत्नी गांधारी ही गांधार देशाच्या राजाची मुलगी असून, एकंदर ऐतिहासिक माहितीवरून हल्लींचें कंदहार शहर हें प्राचीन जो गांधार देश, त्याचाच भाग असावा असें वाटतें. तक्षशिला आणि पुरुषपुर (पेशावर) हीं ह्या देशाचीं राजधानीचीं शहरे असल्याविषयीं लेख सांपडतो. ह्या शहराला चिनी ग्रंथकार “पुलुशोपोलो” असें नांव देतात. ‘ परशवर ’ किंवा ‘ पुरुषपुर ’ हें नांव मोडून “ पेशावर ” असें नांव अकबरांन दिलें असून, त्याचा अर्थ इस्लाम भाषेत “ सीमेवर असणारें शहर ” असा होतो. हें शहर प्रसिद्धीस येण्याला मुख्य कारणें ह्मटलीं ह्मणजे बुद्धाचें भिक्षापात्र, व पंधराशें वर्षांचा अतिपुराण अश्वत्थ वृक्ष (पिंपळाचें झाड), हीं होत. ह्या वृक्षाजवळच पेशावरचा राजा कनिष्क, याचा सर्व स्तूपांत अति प्रचंड असा एक स्तूप असून, तो इ० स० ६३० सालीं, हुणसंग नांवाचा जो प्रसिद्ध चिनी प्रवासी, याच्या दृष्टीस पडला होता. परंतु तो हल्लीं त्या ठिकाणीं नाहीं. पुरुषपुराच्या पूर्वेस पुष्कलावती नांवाचें एक प्राचीन शहर असून, तें देखील कांहीं दिवस (गांधार) कंदहारची राजधानी होतें. ह्या नगराची स्थापना भरताचा मुलगा पुष्कल यानें केली

1. Cunningham's Ancient Geography of India. PP. 47 48. Lassen's Map for his Indian Antiquities.

असल्यामुळे त्याला तन्नामधेय पडलें होतें. शिकंदराच्या वेळीं गांधार देशाची राजधानी पुष्कलावतीच होती. काबुलाला पूर्वी उर्द्धस्थान असें नांव, तें उच्च प्रदेशावर असल्यामुळे, दिलें होतें. स्ट्रेबो, प्लिनी, आणि हूणसंग यांनी त्याला ओरटोस्पान (*ortospana*) असें नांव दिलें आहे.

५ बलुचिस्थानांत आर्वू नामक भूशिरावर प्रसिद्ध हिंदु देवालय असल्याविषयीं मार्गे सांगितलेंच आहे.

बलुचिस्थान.

६ काश्मीर देशाची प्राचीन काळची राजधानी पुराणाधिष्ठान शहर होतें. तदनंतर पुढें इ० स० च्या सहाव्या शतकांत ह्या राजधानीच्या आग्नेयीस सुमारे एक कोसावर, अधिष्ठान नामक राजधानी स्थापिली होती ही दुसऱ्या प्रवरसेन राजानें मोडून टाकिली, आणि तिच्या जागीं श्रीनगर नांवाचें नवीनच राजधानीचें शहर वसविलें. ह्याला प्रवरसेनपुरही म्हणत. प्रवरसेनाच्या आधीं इ० स० च्या पूर्वी २६३ व्या वर्षी, श्रीनगर नांवाचें नगर त्याच जागीं अशोक नामक चक्रवर्ती राजानें वसविलें असून, तन्निकटवर्ति स्तूपांत बुद्धाच्या दांताची प्रतिष्ठापना इ० स० च्या ३६१ व्या वर्षी झाली असल्याविषयीं कळून येतें.

१ एल्फिन्स्टनकृत हिंदुस्थानचा इतिहास.

२. Cunningham's Ancient Geography of India.

७ पंचनद, पांचाल, किंवा पंजाब, ही संज्ञा सिंधूला मिळणाऱ्या पांच नद्यांच्या दरम्यान जो प्रदेश आहे त्याला असून, भार-
 पंजाब.
 तांत देखील सदरहू वायव्येकडील प्रदेशाचा “ पंचनद ” असाच उल्लेख केला आहे. पांचाल हें नांव पडण्याचें कारण असें समजतें कीं, भर्म्याश्व किंवा भद्राश्व हा ह्या देशाचा राजा असून त्याला अतिपराक्रमी असे पांच पुत्र होते. सबब त्यांविषयीं तो मोठ्या प्रेमानें आणि पुत्रवात्सल्यानें असें ह्मणत असे कीं, माझ्या राज्याचें संरक्षण करण्याला “ मम पंच पुत्रा अलम्. ” त्यावरून त्या पंचपुत्रांस पांचाल, आणि त्यांच्या देशाला पांचाल, असें नांव पडलें. ह्या देशांतील दुपद राजाची कन्याही पांचाली या नांवानें प्रसिद्ध असून, ती पांच पांडवांस दिली होती. पांचाल म्हणजे पंजाब, असें खालीं लिहिलेल्या श्लोकावरूनही सिद्ध होतें. कारण, सिंधूला मिळणाऱ्या नद्यांपैकीं एकीचें नांव चंद्रभागा होतें.

चंद्रभागा महानद्या स्तीरं प्राप्य सुखेन वै ।

पांचालस्य पुरं सम्यग् दृष्ट्वा तस्मिन् प्रविश्यह ॥१॥

हिं. अ. को.

1. Professor Lassen's Map for Indian Antiquities.

२ सभापर्व अ० ३२.

३ भाग. स्कन्द १; अ. १०.

शालातुर (लाहोर) ही पंजाबची राजधानी असून,
 त्याच ठिकाणीं प्रसिद्ध वैयाकरणी
 शालातुर. जो पाणिनि हा जन्मला होता.

ज्याप्रमाणें सिंधूचीं (सिंधु=हिंदु=इंदु=इंदस् अशीं)
 रूपें झालीं आहेत, त्याचप्रमाणें शालातुराचीं (शालातुर=
 हालातुर=लातुर=लावोर=लाहोर, अशीं) रूपें झालीं आहेत.

लाहोर शहराविषयीं दुसरा असा लेख सांपडतो कीं,
 रामपुत्र जो लहु (किंवा लव)
 लाहोर. यानें तें वसविलेलें असल्यामुळें, त्याला

लववर असें नांव पडून, त्याचाच पुढें लाहोर असा
 अपभ्रंश झाला. लक्ष्मण आणि कुश यांच्या नांवाचीं
 देखील लक्ष्मणावती (लखनौ), व कुशपुर (कसूर),
 अशीं शहरें त्याच प्रांतांत असून, त्यांवर ते राज्य करीत होते.
 आणि ह्या ऐतिहासिक गोष्टींविषयीं लेखही आहे. तेव्हां
 लाहोर हेंही लहून वसविलें असेल, असें मानण्यास कांहीं
 हरकत दिसत नाहीं.

सिंधुनदीच्या उत्तर किनाऱ्यावर अटक शहरापासून
 सुमारे साडे सात कोसांवर, ओहिंद नामक जें हल्लीं गांव
 आहे, त्यालाच पूर्वीं उर्खंड असें
 उर्खंड. म्हणत. येथून अजमासें आठ कोसां-

वर राणीघाट नांवाचा किल्ला महावन डोंगरावर असून, त्यावर सुंदर मंदिरे, विध्वस्त गृहे, आणि ठिकठिकाणी योगीजनांच्या गुहा, इत्यादि दृग्गोचर होतात.

शतद्रु (सतलज) नदीच्या कांठी, पश्चिमेच्या बाजूला जो प्रांत आहे त्यापैकी कांहीं जाळंधर.

भागाला जालंधर अशी संज्ञा प्राचीनकाळी होती. पुराणांत ह्या प्रांताची त्रिगर्त या नांवाने प्रसिद्धि आहे. व मुसलमानी अमलांत त्याला कांग्रा किंवा नागरकोट म्हणत. जालंधर ऊर्फ कांग्रा राजांचे घराणे फार पुरातन व सोमवंशी असून, प्रचंड भारती-युद्धांत ते कौरवपक्षाचे होते. हे घराणे थेट महमूद गिझनीच्या कारकीर्दीपर्यंत चालत आले होते; व त्यानेच ते अगदीं रसातलास पोहोचविले.

रावीनदीचा उगमप्रदेश, आणि चीनाव नदीचा उर्ध्व प्रांत, यांच्या दरम्यानच्या टा-चंपावती.

पूला चंपा किंवा चंपावती हे नांव असून, वर्मपूर ही त्याची राजधानी होती. ह्या ठिकाणी एक पितळ्याचा नंदी, आणि नवव्या किंवा दहाव्या शतकांतील भव्य व सुंदर देवालये, अजूनही दृष्टीस पडतात.

1 Cunningham's Ancient Geography of India. P. P. 60-78.

2. Cunningham's Ancient Geography of India P. P. 141.

लाहोर जवळ सतलज आणि रावी यांच्या दरम्यान
जो प्रदेश आहे, त्यालाच मद्रदेश ही
मद्रदेश.
संज्ञा असल्याविषयी अनेक आधा-
रावरून कळून येते. हिमालय, उपगिरि, गंगा, सरस्वती,
यमुना, आणि कुरुक्षेत्र, या पांचाबाहेर पांच नद्यांच्या
जवळचा जो पश्चिमेकडील भाग, तोच मद्रदेश असल्या-
*विषयी भारतांत देखील आधार सांपडतो:—

आमत्स्येभ्यः कुरुपांचालदेश्या
आनैमिष्याच्चादयो ये विशिष्टाः ।
धर्मपुराणमुपजीवंतिसंतो
मद्रादृते पांचनदांश्च जिह्मान् ॥ १६ ॥
त्वंतस्य गौप्ताच जनस्य राजा
षड्भागहर्ता शुभदुष्कृतस्य ।

(भारत. कर्ण. अ. ४९).

ह्या देशाची राजधानी शाकल ही असून, तेथे पांड-
वांच्या वेळीं शल्य राजा राज्य
त्याची राजधानी. करित असे. सहदेवाच्या दक्षिणे-
कडील दिग्विजयांत मद्रदेशाचें नांव कोठेही आल्याचें
आढळून येत नाही. त्यावरून, सदरहू मद्र देश दक्षिणेतील

१ प्रोफेसर लॅसन्चा नकाशा. (प्राचीन भरतखंडासंबंधीं).
Cunningham's Ancient Geography of India. P. P.
148-150.

सुप्रसिद्ध मद्रास नसून, तो देश उत्तरेकडीलच असावा यांत संशय नाही. शिवाय सिंधु, पंचनद, रामठ, बर्वर, पल्हव, मद्र, वगैरे देश नकुळानें जिकले असल्याविषयी त्याच्या दिग्विजयांत असून, सदरहू देश भरतखंडाच्या उत्तर आणि पश्चिम भागांतच असल्याचें प्रमाण सिद्ध आहे. मद्रदेशाला “ ताकदेश ” अशी संज्ञा हूणसंग, आरिअन, सुलेमान, मसूदी, कझविनी, यांच्या लेखांत दिलेली आढळते. व शाकल येथील लोकांस मद्राः, बार्तिकाः, वाहिकाः, अरभाः, ताकाः, अशीं नांवें महाभारतांत व हेमचंद्र कोशांत दिलेलीं दिसून येतात.

हल्लीं, यमुनेपर्यंत जी नागरी नां-
त्याची लिपी. वाची लिपि आढळते, तिलाच पूर्वीं

ताकरीलिपी म्हणत. काश्मीर, कांग्रा, आणि सतलज, यांच्या पूर्व भागाला, व सिंधु नदीच्या पश्चिम दिशेला, दुकानांतील हिशेब ताकरीलिपींतच लिहिलेले दिसून येतात.

मूलस्थान (ज्याला हल्लीं मुलतान म्हणतात तें)

पूर्वीं रावी नदीच्या कांठीं होतें.
मूलस्थान.

परंतु नदीच्या प्रवाहाचें स्थलांतर झालें असल्यामुळे, मुलतान, व सांप्रतचें रावीचें पात्र, ह्यांत पंधरा कोसांचें अंतर पडलें आहे. या शहराला कश्यपपुर, हंसपुर, सांबपुर, प्रन्हादपुर, आद्यस्थान, आदित्यपुर, अशींही नांवें असून, हिकाँटियस्, हिराँडटस्,

आणि टालेमी, हे आपल्या ग्रंथांत त्याला यथानुक्रमे
“ कश्यपुरास्, ” “ काश्यटुरास्, ” व “ कश्यपिा ”
असे म्हणतात.

प्रसिद्ध पांच नद्यांच्या प्रदेशाला पंजाब ही संज्ञा
असून १ सिंधु, २ वितस्ता (जे-
महानद सिंधु, व हेलेम), ३ इरावती (रावी),
दुसऱ्या पांच नद्या. ४ चंद्रभागा (चिनाब), आणि
५ विपाशा (विया), ह्या त्यांतील प्रमुख पैकीं नद्या होत.
आतां राहिलेली (६) सहावी शतद्रु (सतलज) किंवा
हैमवती नदी, ही देखील इतिहासप्रसिद्धच आहे.

सिंधूच्या पूर्वीच्या व हल्लींच्या पात्रांत इतका फेरब-
दल झाला आहे कीं, भूगर्भशास्त्रवे-
सिंधु नदीचे पात्रा- त्यांच्या मते, त्यांत सुमारे १९०
न्तर. कोसांचे अंतर पडले असावे. ह्याचे
कारण काय असावे अशाविषयी शोध करतां असे क-
ळून येते कीं, विषुववृत्ताकडे वाहत जाणाऱ्या नद्या, पृथि-
वीच्या (पश्चिमेकडून पूर्वेकडील) दैनंदिनगतीच्या थो-
गाने, आपापले पश्चिम किनारे विसृत करून क्रमशः
त्याच दिशेकडे आपला ओर्ध्व फिरवितात.

जेहेलम नदीला प्राचीन कालीं वितस्ता असें ह्मणत.

वितस्ता नदी. ग्रीक लोकांनी तिला ' हिडॉस्पीस ' (Hydaspes) अशी संज्ञा दिली

असून, शिकंदरांच्या वेळी तिला वेदिस्ता असें क्षणत असत. त्याचाच अपभ्रंश " चेल्म " असा होऊन, त्याचे सांप्रतचे स्वरूप जेहेलम असें झालेलें आहे. तत्संबंधी मत्स्य पुराणांत जी हंकीकत आहे त्यावरून वितस्ता हीच सांप्रतची जेहेलम, असें सिद्ध होतें.

तैर्विमिश्रा जानपदा आर्या म्लेच्छाश्च सर्वतः ।

पिबन्ति बहुला नद्योगंगा, सिंधुः, सरस्वती ॥ २० ॥

शतद्रुश्चंद्रभागाच यमुना शरयू तथा ।

ऐरावती वितस्ता च विशाला देविकाकुट्टः ॥ २१ ॥

गोमती धौतपापाच बाहुदा च दृशद्वती ।

कौशिकी तु तृतीया च निश्चला गंडकी तथा ॥

इक्षुलैर्हितमित्येता हिमवत् पार्श्व निमृताः ॥ २२ ॥

मत्स्यपुराण अ. ११३.

रावी नदीला पूर्वी इरावती म्हणत असून, तिच्या-
काठी हल्लीं लाहोर नांवाचे सुप्र-
इरावती. सिद्ध शहर आहे. ग्रीक लोकांनी

1. Indian Antiquities. vol. I.

२ ऐनी अकबरी. भाग २ पान २३२.

Indian Antiquities by Thomas Maurice vol. I. P. P. 144-145.

हिला “ हिड्राओटीस ” (hydraotis) असे नांव दिलें होते. स्ट्रेबो^१ व एरिअन्, हे तिला “ इराती ” आणि “ इद्रावती ” अशी संज्ञा देत असून, टालेमी तिला “ रादि ” असे म्हणतो. यावरून इरावतीचें रावी हें कसें रूपांतर झालें, हें वाचकांच्या सहज लक्षांत येईल.

चिनाबला प्राचीन काळी चंद्रभागा हें नांव असून,

ग्रीक लोकांनी तिला “ चण्डेबगीस ”

चंद्रभागा.

असें नांव दिलेलें आढळतें. आतां चं-

द्रभागा हें नांव भीमा नदीलाही आहे. परंतु ज्या अर्थी भीमा हिमालय पर्वतापासून निघत नाहीं, त्या अर्थी, त्या पर्वतापासून निघालेली चंद्रभागा हीच सांप्रतची चिनाब होय, यांत बिलकुल संशय नाहीं.

बिया नदी पूर्वी बिपाशा या नांवानें प्रसिद्ध असून,

तिला टालेमीने “ बिपासिस् ”

बिपाशा.

आणि ऐनी अकबरींत “ बिपाशा ” ,

अशी संज्ञा दिल्याचें आढळून येतें. ह्या नदीविषयीं एक अशी पौराणिक आख्यायिका आहे कीं, वसिष्ठाचे शंभर पुत्र विश्वामित्रानें ठार मारविल्यामुळे, तो आगदीं शोकाकुल होऊन दुःखाग्नींत पडला. तेव्हां त्या दुःसह यातना त्याला सहन न झाल्या

1. Indian Antiquities. vol. I. P. 147.

२ भारत. वनपर्व. अ. १३० .

इंद्रप्रस्थ (ज्याला हल्ली दिल्ली म्हणतात ते) यमुना

इंद्रप्रस्थ.

नदीच्या तटीं असून, कुरु देशाच्या राजधानीचें शहर होतें. ह्याच्या भोंवताली खांडवप्रस्थ नामक अरण्य होतें; व ते धृतराष्ट्रानें पांडवांस, आपल्या पुत्रांबरोबर कलह उत्पन्न होऊं नये एतदर्थ, दिलें होतें. पांडवांनीं ह्या ठिकाणीं सर्वोत्कृष्ट शहर वसविलें, व त्यामुळें त्यास शक्रप्रस्थ असेंही लोक म्हणूं लागले. मयासुर सभा, राजसूययज्ञ, वगैरे अनेक इतिहासप्रसिद्ध गोष्टी, याच ठिकाणीं घडून आल्या होत्या.

हस्तिनापूर हें सांप्रतची दिल्ली नसून, ते मीरतच्या

हस्तिनापूर

पुर्वेस एका स्वतंत्र राजधानीचें शहर होतें. व हें पुरुकुलांत उत्पन्न झालेला सोमवंशी नामक हस्तिराजानें स्थापिलें होतें.

वृहत् क्षत्रस्य पुत्रोभूद्धस्ती यद्धस्तिनापूरम् ॥

(भागवत. स्कन्ध ९. अ० २१. श्लो० २०)

यमुनेला पूर येऊन ज्याप्रमाणें इंद्रप्रस्थाची अवस्था झाली, त्याचप्रमाणें भागीरथीला महापूर येऊन, निमिराजाच्या कारकीर्दींत हस्तिनापुराचीही दशा झाली. मात्र इतकेंच कीं, इंद्रप्रस्थावर पुनश्च दिल्ली शहर वसलें गेल्यामुळें, त्याचा बोलबाला तसाच अप्रतिहत राहिला. आणि हस्तिनापुराच्या संबंधानें तशी गोष्ट घडून आली नाहीं, त्यामुळें ते वस्तिहीनच राहिलें.

वैराट (किंवा विराट) ही मत्स्य देशाची राजधानी असून, ती दिल्लीच्या आग्नेयी दिशेस आहे. हें शहर, मध्यंतरी

वैराट.
कित्येक दिवस ओसाड पडून, अकबराच्या कारकीर्दीत तें पुनश्च उदयास आलें. प्राचीन विराट नगरावर महम्मदानें इ० स० १०२२ सालीं स्वारी केली. त्यावेळीं नारायणपुर, या गांवाचा संहार होत असतांना, एक अति पुराण शिलालेख सांपडला. त्यावरून असे कळून येतें कीं, त्या गांवांतील तें नारायणाचें देवालय, आणि तो शिलालेख, असे चाळीस हजार वर्षांपूर्वीचे अतिप्राचीन असावेत. सांप्रतच्या विराट नगराची वस्ती वर्तुलाकृति असून, त्याच्या भोंवताली रक्तवर्ण शैलपाद आहेत. वैराट हें तांब्याच्या खाणीविषयीं पूर्वीपासून सुप्रसिद्ध आहे.

मथुरा येथें पूर्वी अरण्य असून, तें मधु नामक राक्षसानें वसवून त्याला मधुपुरी असें नांव मथुरा.
दिलें. त्या ठिकाणीं शत्रुघ्न हा राज्य करूं लागल्या कारणानें, त्या देशाला शूरशेन असें नांव पडलें, व मधुपुरी ही त्याची राजधानी झाली.

मथुरेच्या उत्तरेस, सुमारे तीन कोसांवर यमुनेच्या कांठी, वृंदावन हें फार प्राचीन व पुराणप्रसिद्ध नगर

१ भारत. व मत्स्यपुराण.

२ भरतस्थलादर्श.

वृंदावन.

आहे. हें पूर्वी 'वन' असून त्यालाच कालिकावर्त, किंवा कालियावर्त, अशी मंजा आहे. कारण, त्या ठिकाणी कालिया मर्दनाचा, व कृष्णाचा, पुराणप्रसिद्ध असा प्रसंग घडून आला होता. सुमारे शंभर वर्षांपासून, चेतसिंग नामक बनारस येथील राजाने यमुनेतील कालिया डोहांत हजारों हांडे दूध, मथुरा आणि वृंदावन येथे जितके ह्मणून मिळाले तितके जमवून आणले होते. तथापि, त्या पाण्याच्या रंगांत लेशमात्र देवाळ बदल झाला नाही, असे सांगतात.

कनोजाच्या पूर्वी कान्यकुब्ज असे म्हणत. त्याविषयी अशी आख्यायिका आहे की, या कनोज.

देशांतील कुशिक नांवाच्या राजाला शंभर कन्या असून त्या सर्वांची शरीरे वायूने वक्र झाली होती. पुढे कापिली नगरीच्या ब्रह्मदत्त राजाबरोबर त्यांचा शरीरसंबंध झाल्यावर, त्या सर्वांची शरीरे चांगली नीट झाली. तथापि, सदरहू मुलींच्या वक्र शरीराच्या संबंधाने त्या नगराला कान्यकुब्ज म्हणून जे एकदां नांव पडले ते पडलेच. ह्या शहराची प्राचीनकाळी भरभराटी होती.

१ भागवत. स्कंद १० . अ० १२.

२ भागवत. दशम स्कंध. अ० १६.

३ कनिंगह्यामकृत भूगोल. पान ३७५.

अयोध्या नगराला साकेत, विशाख, किंवा शची,
 अशी नावे असून, त्याची लांबी १२
 अयोध्या. योजने व्णजे ४८ कोस असल्या-
 विषयी जें रामायणांत लिहिलें आहे तें, हूणसंग यांन
 तत्संबंधी सातव्या शतकांत जो वृत्तांत दिला आहे, त्या-
 च्याशीं मिळतें आहे.

पाटणा शहराला पूर्वी कुसुमपुर किंवा पाटलीपुत्र
 असें म्हणत. हें भागीरथीच्या तीरीं
 पाटणा. असून मगध देशाची राजधानी
 होती. ह्याला ग्रीक लोकांनीं “ पालिबोथ्रा ” अशी संज्ञा
 दिली होती.

गया. गया हें शहर फल्गूच्या कांठीं
 असून, बौद्धगयाही ह्या नदीच्या दक्षि-
 णतीरीं आहे.

राजगृह म्हणून मगध देशाची फार प्राचीन काळची
 राजधानी होती. तेथें हल्लीं देखील
 राजगृह. राजगीर नांवाचा विध्वस्त झालेला
 किल्ला दृग्गोचर होत असून, त्या स्थळास ‘पुराणराजीर’
 असें म्हणतात.

राजीर नजीकच मोदागिरि पर्वत आहेत. हे सुमारे
 २५० कोसपर्यंत पसरलेले असून,
 मोदागिरी. त्यांचें एक टोंक थेट पारसनाथपर्यंत

जाऊन थडकलें आहे. ह्या पर्वताजवळ जिकडे तिकडे उष्णोदकाचे झरे असून, ज्वालामुखीसारखे अन्य पदार्थ-ही त्याच्या आसपास आढळतात. मौंगीर हें नांव मोदा-गिरीवरूनच पडलेलें आहे.

उज्जयिनीच्या उत्तरेस सुमारे अर्ध्या कोसावर प्राचीन व इतिहासप्रसिद्ध असें अवन्ती शहर वसलेलें होतें. भरत-खंडांतील प्राचीन भूगोलवेत्ते ह्या अवन्ती नगरीचीच रखांशरेषा मुख्य मानीत असत. ही पूर्वी मालव (ज्याला हल्लीं माळवा ह्मणतात त्या) देशाची राजधानी होती.

हिमालयाच्या पलीकडील देश जो तिबेट, त्याला पूर्वी त्रिविष्टप अशी संज्ञा असून, तिबेट, भुतान, इत्यादींची प्राचीन नांवें. भुतानाला भौत्यदेश असें ह्मणत असत. लुधियनाला वारणावती असें प्राचीन नांव होतें, व याच ठिकाणीं पंच पांडवांस दहन करण्यासाठीं दुर्योधनानें लाक्षामूहाची योजना केली होती. हल्लीं ज्या शहराला आपण आग्रा असें ह्मणतो त्याला यमप्रस्थ, मिदनापुराला मेदिनीपुर, अजमीराला अवभृति-पुरि, आणि बरद्धानला वर्धमान, अशीं नांवें प्राचीन काळीं प्रचारांत होती. बरद्धान येथेंच मीरतंग नांवाच्या जैन पंडितानें प्रबोध चिंतामणि ग्रंथ रचला असल्याचें सांगतात.

आतां, पूर्वीं केलेले विवेचन थोडक्यांत चांगलें समजण्या-

मध्यदेशाचे पांच करितां, प्राचीन स्थितीप्रमाणें, मध्य-
विभाग, व त्यांच्या रा- देशाचे पांच विभाग करून, त्यांच्या
जधान्या. राजधानीचीं शहरें येथें देतों. १

कुरुक्षेत्र (राजधानी इंद्रप्रस्थ); २ उत्तर कोसल
(राजधानी अयोध्या); ३ मिथिलविदेह (राजधानी
मिथिला); ४ मगध (राजधानी पाटलीपुत्र); आणि
५ मालव (राजधानी अवंती).

प्राचीः-ह्या प्रदेशांत १ अंगदेश, २ वंगदेश,
३ पुंड्रदेश, ४ सुह्रदेश, ५ काम-
प्राची देश व त्या- रूपा, आणि ६ लौहित्य यांचा
तील प्रांत. समावेश होतो.

अंग देश हा भरतखंडाच्या पूर्व भागालाच असल्या-
विषयीं, पौराणिक इतिहासावरून
अंग देश. खात्रीपूर्वक कळून येतें. कारण,
धर्मराजाच्या आज्ञेवरून, भीमसेन हा ज्या वेळीं दिग्वि-
जय करण्याकरितां पूर्वभागाला गेला, तेव्हां त्याला
प्रथम मगधदेश, नंतर अंगदेश, व तदनंतर वंगदेश,
याप्रमाणें अनुक्रमानें लागले. मत्स्यपुराणांत देखील अंग-
देशानंतरच, पूर्वेकडील इतर देशांचें वर्णन केलें आहे.

अंगावंगा मद्गुरका अंतर्गिरि बहिर्गिरि॥ ***

प्राग्ज्योतिषाश्चा पुंड्राश्च ***

प्राच्या जनपदाःस्मृताः ॥ ४९ ॥

सुप्रसिद्ध योद्धा व अनुपम दाता जो कर्ण, तो याच देशाचा राजा असल्यावरून, त्याला अंगराज अशी देखील संज्ञा आहे. बंगाल प्रांताच्या वरच्या भागाला अंगदेश, आणि खालच्या भागाला बंग देश असें ह्मणत. ह्याला अंगदेश असें नांव पडण्याच्या संबंधानें अशी आख्यायिका आहे कीं, शिवशापानें मदन हा भस्मसात् झाल्यावर, त्याला पुनः शंकराच्या प्रसादानें ह्याच देशांत देह प्राप्त होऊन, तो सांग झाला. आणि त्या कारणानेंच ह्या देशाचा अंगदेश असें नांव पडलें. ह्याला कामाश्रम असेंही नांव असून, त्याची राजधानी चंपा होती.

बंग देश म्हणजे बंगाल प्रांतच होय, असें भारता-
वरून उघड दिसतें. कलकत्त्याच्या
बंग देश. नैर्ऋत्येस हुगळी नदीच्या संगमा-
पासून सहा कोसांवर ताम्लुक नांवाचें जें सांप्रतचें शहर
आहे, त्यालाच पूर्वी ताम्रलिप्त असें ह्मणत. आराकान

१ वाल्मिकी रामायण. बालकांड. सर्ग २३.

२ भारतीय प्रा. ऐ. कोश. पा २.

३ भार. सभा पर्व. अ. ३०.

४ हूणसंग प्रवास भरतखंड वर्णन.

प्रांतांत चितागांग ह्मणून जें शहर आहे त्याला पूर्वी चतुरग्राम अशी संज्ञा होती.

बहार प्रांतानजीक, अंग आणि वंग यांच्या दरम्या-
नचा जो प्रदेश, त्याला पुंड्र देश अशी
पुंड्र देश. संज्ञा होती. सोमवंशांतील राजा जो

बलि, याच्या सहाव्या मुलाचें नांव पुंड्र असें असून,
त्यावरूनच हें नांव ह्या देशाला पडल्याचें दिसतें. पांडवा-
च्या वेळीं, येथें पोंडूक वासुदेव या नांवाचा राजा राज्य
करीत असल्याचें, भारतावरून कळून येतें.

सुह्रदेश हा बंगाल आणि ओरिसा या दोन प्रांतां-
च्या दरम्यानचा प्रदेश असून, बली-
सुह्र देश. चा चौथा पुत्र जो सुह्र तो ह्या प्रां-
तावर राज्य करीत असल्यावरून, त्यांचेंच नांव ह्या देशाला
पडलें असावें असें वाटतें. ह्या देशाची गणना पूर्वकडील
प्रदेशांतच होत असल्याचें, खाली लिहिलेल्या आधारावरून
उघड दिसतें.

अंगावंगामद् गुरका अन्तर्गिरि बहिरर्गिरि ।

सुह्रोत्तराः प्रविजया मार्गवागेय मालवाः ॥ ४४ ॥

(मत्स्यपुराण. अ. ११३).

कामरूप हें नांव आसाम प्रांताच्या ज्या भागांतून
ब्रह्मपुत्रा नदी वाहते त्याला असून, लौहित्य देश ह्मणला

कामरूप व लौहि-
त्य देश.

म्हणजे आसाम आणि आराकान
यांच्या दरम्यानचा पूर्व पश्चिम प्रदेश
होय. लोहिता नदीवरूनच हें नांव
ह्या देशाला पडलें असावें. ही नदी हिमालयांत उगम पावते.
इक्षुलोहित मित्येता हिमवत पार्श्व निसृताः ॥ २२ ॥
(मत्स्यपुराण अ. ११३.)

आसामच्या दक्षिणेस २६ अक्षांशाच्या सुमारास जो मोठा
पर्वत आहे, त्याला पूर्वी मंदराचल अशी संज्ञा होती, व
ह्यालाच हल्लीं ग्यारोज पर्वत असें म्हणतात. ह्याच्या उत्तरेस
कामरूप आणि आग्नेयी दिशेस लौहित्य नामक देश असून,
मंथन समयी ह्याची मंथनदंडाच्या कार्मी (घुसळखांबाऐवजीं)
योजना झाली होती, अशी पुराणप्रसिद्ध आख्यायिका आहे.

प्रतीचीः—ह्या भागांत १ सिंधु देश; २ कच्छ;
प्रतीची विभाग व ३ गुर्जर; ४ राजस्थान; आणि ५
त्यांतील प्रांत. सुराष्ट्र; या प्रदेशांचा समावेश होतो.

ज्याला आपण हल्लीं सिंध प्रांत म्हणून म्हणतो,
सिंधु देश. त्यालाच पूर्वी सिंधु देश अशी संज्ञा
होती. ह्या देशाच्या पश्चिमेस रामठ
देश असून, त्याला रामठ असें नांव, तेथें हिंग उत्पन्न
होत असल्यावरून, पडलें असावें.

१ भारत सभापत्र. अध्याय ३२.

२ भ. प्रा. ऐ. को. पान ४९३.

महोर्धग्राम, ज्याला सांप्रतकालीं महोर्ती असें ह्मणतात तो, शिकारपुराच्या दक्षिणेस एका
 महोर्धग्राम. उच्च प्रदेशावर, असून, त्याच्या पश्चिमेकडील मैदानास प्रस्थली अशी संज्ञा होती. ह्यालाच ग्रीक लोक 'प्रेस्टी' असें म्हणत.

खैरपूरच्या नैर्ऋत्येस शेवान (सैंधुस्थान) नामक शहर असून, त्याच्या दक्षिणेस सैंधुस्थान. ब्राम्हणस्थल (ब्राह्मणाबाद) आहे. ह्याला ग्रीक लोक " हार्मीटेलिया " असें ह्मणत. कारण " हर्मीज " (Hermes) याचा अर्थ ग्रीक भाषेंत सृष्टिकर्ता असा असल्यामुळे, तदर्थव्यंजक असेंच नांव त्यांनीं या नगरीस दिलें. मुसलमानी अमलांत ब्राह्मणस्थलाला ब्राह्मणाबाद असें ह्मणत. ह्याचेंच सिंदीभाषेंत " बामिवान " असें रूप झाल्याचें दिसतें. मसुदी आणि हॉकेल, यांनीं हें शहर इ० स० ९५० सालीं पाहिलें असल्या-विषयीं, त्यांच्याच ग्रंथावरून समजतें. परंतु, तदनंतर भू-कंपासारख्या आकस्मिक आणि घोरतर आघातांनीं तें शहर लवकरच विलायास गेलें असावें, असें भुगर्भान्वेक्षणावरून अनुमान होतें.

पाटशिला, पीतशिला, किंवा पाटलपुर, असें सिंध
 पाटलपुर. हैदराबादेला नांव होतें. शिवाय, मिथ-
 नकोट अशी देखील त्याला संज्ञा होती.

कच्छ या शब्दाचा अर्थ “सखल, व पाणथळ प्रदेश ” असा असल्यामुळे, तद्-
कच्छ प्रांत. व्यंजक असे नांव, सिंधु नदीच्या मुखाजवळील प्रांताला पडले आहे. कच्छ प्रांतांत अगोरा नदीच्या दरीतील दोन गुहांमध्ये काली आणि हिंगुला नामक देवींची देवालये असून, तेथे रामचंद्राचा सीते-सहीत मुक्काम असल्याचे सांगतात. ह्या नदीच्या पात्रांतच एक डबके असून त्याला “रामचंद्रवापी ” किंवा “राम-चन्द्रकूप ” असे अति प्राचीन नांव आहे.

गुर्जर हे नांव राजपुतान्याच्या दक्षिणेकडील भागा-
ला असून, त्या ठिकाणी पूर्वी हुजर
गुर्जर प्रांत. नांवाचे राजे राज्य करीत असल्या-
वरून, त्या प्रांताला हुजर असे नांव पडले; आणि त्या-
चाच पुढे “जुजर” व “गुजर” असा अपभ्रंश झाला.
अद्यापि देखील, त्या प्रांतांत हुजर जातीचे संस्थानिक कोठे
कोठे आहेत. त्यावरून, गुर्जर ह्मणजे गुजराथ असा जो
सर्वांचा समज आहे तो चुकीचा आहे, असे कित्येकांचे
ह्मणणे आहे; आणि हल्लीचा जो गुजराथ प्रांत तो पूर्वीचा
सौराष्ट्र देश होय, असे ते प्रतिपादन करितात.

१ मत्स्यपुराणांत नर्मदेजवळील प्रदेशांत याचे वर्णन आहे. (भर-
तस्थलादर्श.)

२ कनिंङ्ग्यामूकृत प्राचीन भरतखंड.

विंध्याद्रीच्या पश्चिम टोंकापासून तों दिल्लीपर्यंत जी विस्तीर्ण पर्वताची पंक्ति आहे, ती आदर्शावलि व अ-
र्बुद पर्वत. राजपुतान्यांतून गेली असून, तिला आदर्शावलि असें प्राचीन नांव होतें. हल्लीं तिलाच अरवली अशी संज्ञा आहे. ह्या पर्व-
तांत ठिकठिकाणीं नानाप्रकारच्या धातूंची चित्रविचित्र रचना दृग्गोचर होत असल्यामुळे, ही आदर्शाची जणु-
काय पंक्तीच आहे कीं काय, असें भासमान झाल्या कार-
णानें त्याला हें नांव पडलें; व त्याचाच सांप्रतकाळीं अर-
वली हा अपभ्रंश झाला. ह्या पर्वताच्या नैऋत्य भागाला अर्बुद अशी संज्ञा आहे, आणि त्यालाच हल्लीं अबु किंवा अबूचा पहाड असें ह्मणतात.

राजस्थान हें नांव, सिंधु देशाच्या पूर्वेस राज-
पुताना ह्मणून जो हल्लीं प्रांत आहे
राजस्थान. त्याला असून, त्याच्या उत्तरदक्षिण
पट्टीला मरुस्थल, किंवा मरुभूमि, अशी संज्ञा होती. हा
प्रांत रुप्याच्या खाणीविषयी प्राचीन काळापासून फार
प्रसिद्ध आहे.

सुराष्ट्र ही संज्ञा पूर्वी, सांप्रतच्या गुजराथच्या द-

१ काच्छिकाश्चैव सौराष्ट्रा आनर्ता अर्बुदैः सह ॥

(मत्स्य पुगण. अ. ११३.)

महाभारत. (सभापर्व. अ. ३१. कर्णपर्व अ. ३५).

सुराष्ट्र.

क्षिणेकडील अर्ध्या पैक्षांही अधिक भागाला असून, त्यांचेच सुरथ हे रूपांतर, इसवी सनाच्या सातव्या शतकांत, झाले असल्याविषयी सांगतात. सुरथ ह्याचाच अपभ्रंश सुरत असा झाला असून, ते इतिहासप्रसिद्ध शहर सर्वास महशूर आहे.

बलभद्र किंवा बल्लभिपुरा ह्या नांवाचे शहर गुजराथेच्या पूर्व किनाऱ्यावर भागानगराजवळ होते. ते इ० स० ६४० नंतर विलयास गेले असावे असे वाटते. कारण, हूणसंग नामक चिनी प्रवाशाने त्याचा उल्लेख केला असल्यामुळे, तो हिंदुस्थानांत असते वक्ती ते जागेवर होते, यांत शंका नाही.

सुरतेच्या दक्षिणेस चाळीस कोस दूर, अर्जुनगड नांवाचा किल्ला बगवाडे गांवांत असून, तेथून सुमारे अडीच कोसांवर कुंतिभोज राजाचे कुंतलपुर नामक नगर होते. हल्ली त्या ठिकाणी रुक्मिणीचे देवालय असून, तेथे कृष्ण व रुक्मिणी यांचे लग्न झाले असल्याविषयी आख्यायिका आहे.

भृगुक्षेत्र, भृगुपुरा, भृगुकक्ष, आणि भृगुकच्छ, अशी नांवे हल्लींच्या भडोच शहराला होती, व ती सर्व भृगुरूपांच्या आश्र-

भृगुक्षेत्र

मावरूनच पडलीं, ह्यांत तिलमात्रही शंका नाही. हें प्रसिद्ध क्षेत्र नर्मदेच्या कांठीं असून, ह्या पवित्र नदीच्या तीरीं ऋषींचीं तप करण्याचीं, व विश्रांतीचीं, अनेक सुरम्य स्थलें आहेत. बडोद्या (प्राचीन बटोदर किंवा बटपद्र शहरा) पासून सुमारे वीस कोसांवर व्यास, शुक्र, आणि अनुसूया, हीं विशेष प्रख्यात ठिकाणें असून, एकांतवासांत राहून शांतिमुख लुटण्याचीं तीं केवळ माहेर-घरेंच होत, असें ह्मणण्यास हरकत नाही.

अरवली पर्वताच्या नैर्ऋत्येस जो भाग आहे, त्याला

पूर्वी अर्बुद असें नांव असून, त्याला
अर्बुद पर्वत. सांप्रतकाळीं अबूचा वहाड म्हणतात.

ह्याची उंची जमिनीच्या सपाटीपासून ९६९३ फूट आहे, व त्यावर जैन लोकांची अप्रतीम आणि सुंदर देवालये आहेत.

दक्षिणापथः—यांत १ दक्षिण कोसल; २ विदर्भ
(वन्हाड); ३ कालिंग; ४, महा-

दक्षिणापथ विभाग, व त्यांतलि प्रांत.

राष्ट्र; ५ केरल; ६ चोल; ७ पां-
ड्य; आणि ८ निरक्षदेश (सिंह-

द्वीप किंवा लंका); यांचा समावेश होतो.

विंध्याद्रीच्या दक्षिणेकडील भागाला दक्षिणकोसल

दक्षिणकोसल आ-
णि विदर्भ.

अशी संज्ञा असून, हा प्रांत ह्या पर्व-
तानें घेरलेला असल्याविषयीं रत्ना-
वलींत वर्णन आहे. जो देश

“वन्हाडप्रांत” या नांवानें हल्लीं सुप्रसिद्ध आहे, त्यालाच पूर्वी विदर्भ असें ह्मणत.

ऋष्यवत् पर्वत हा भरतखंडांतील प्रसिद्ध अशा सात पर्वतांपैकीं एक असून, तो गोंडवण प्रांताच्या वायव्येस व नर्मदा नदीच्या दक्षिणेस सुमारे २२ अक्षांशावर आहे. ह्यालाच पाश्चात्य लोक ऋक्षवत् असें ह्मणतात. अर्वाचीन भूगोलांत त्याची गणना विंध्याद्रींत, किंवा अमरकंटक पर्वताच्या पश्चिम दिशेस जे महाल नांवाचे पर्वत आहेत त्यांत होत असावी, असें वाटते.

कालिंगदेश म्हटला म्हणजे महानदी आणि गोदा वरी यांच्या दरम्यानचा पूर्व किनाऱ्यावरील प्रदेश होय. ह्यालाच हल्लीं सरकार अशी संज्ञा आहे. राजमहेंद्री ही या देशाची कांहीं दिवस राजधानी होती, व त्या ठिकाणीं चालुक्य घराण्यांतील राजे कांहीं कालपर्यंत राज्य करीत होते. इ० स० ७५० सालीं, यांची गादी येथें स्थापन झाली असल्याविषयीं कनिंगह्यामचें मत

- १ हे सात पर्वत सालीं लिहिलेले होतः—
 १ हिमालयाद्री, २ विंध्याद्री, ३ सह्याद्री, ४ महेन्द्र, ५ मलय,
 ६ भुक्तिमान पर्वत, आणि ७ ऋक्षवान पर्वत.

२ भा. प्रा. ऐ. क्रोश. “तेषांपरे जनपदा दक्षिणापथवासिनः ।

नव राष्ट्रामादिषिकाः कालिंगाश्चैव सर्वशः ॥ ४७ ॥

मत्स्य. पु. अ. ११३.

३ कनिंगह्यामकृत भरतखंड भूगोल. पान. ५१५-५१९.

आहे. राजपुर ही कलिंग देशाची प्राचीन राजधानी असून, त्याचेच राजमहेंद्री हें रूपान्तर झालें असावें असें वाटतें. हैहय वंशांतील राजे आपणांस कलिंजरपुर, व त्रिलिंग, यांचे अधिपति म्हणवीत असून, त्रिलिंग देशांत १ कलिंग, २ वारंगळ, आणि कृष्णेवरील ३ अमरावती, असें प्रांत मोडत. त्रिकलिंग याचेच (त्रिलिंग, तेलिंग) तेलंगण असें रूपांतर झालें असावें, असा शोधक लोकांचा अभिप्राय आहे.

महाराष्ट्र ह्मणजे मोठें किंवा पराक्रमी राष्ट्र असून, त्यांच्या राहण्याच्या ठिकाणाला महाराष्ट्र देश. महाराष्ट्र देश अशी संज्ञा आहे; व मराठा हा शब्द देखील महाराष्ट्राचाच अपभ्रंश आहे. महाराष्ट्र देशाची राजधानी प्रतिष्ठान पुरी होय. ह्यालाच हल्लीं पैठण अशी संज्ञा आहे. दूणसंगच्या वेळीं या शहराचा घेर अडीच कोस असल्याविषयी त्याच्या प्रवासवर्णनावरून कळून येतें. टालेमी हा या शहराला

१ भारत शांतिपर्व. अ. ४.

२ प्रो. लासनकृत भरतखंडालेख्य

3. Cunningham's Ancient Geography. Professor Lassen's Map of Ancient India.

4. Journal of the Bombay Branch. R. A. S. vol. XV. No. 39. P. 143.

बैठण (Baithan) अशी संज्ञा देत असून, पेरिप्लुसांत त्याला प्लिथान (Plithan), असें म्हटलें आहे. यावरून पैठण नगराचें ऐतिहासिक प्राचीनत्व वाचकांच्या ध्यानांत सहजी येईल.

महाराष्ट्र देशाची व्याप्ति स्थूल मानांनें म्हटली ह्मणजे, उत्तरेस विंध्याद्रि पर्वताची विस्तृत त्याची व्याप्ति व झालेली विशाल पंक्ति, पूर्वेस पूर्वघाट, दक्षिणेस तुंगभद्रा नदीच्या उगमापासून तों कृष्णानदीच्या मुखापर्यंतचा वारिप्रवाह, आणि पश्चिमेस अरबी समुद्र. याप्रमाणें हा विशाल प्रदेश उच्च-पर्वत परिवेष्टित, व सरित् समुद्रवल्यांकित असून, त्याचे १ घांट आणि २ कोंकण, असे दोन विभाग आहेत.

धनककट हें कृष्णा नदीच्या दक्षिणेस असून, त्यालाच हल्लीं धर्णीकोट अशी संज्ञा आहे. धनककट. अबूरिदन व सुलेमान व्यापारी हे येथें इ० सनाच्या अकराव्या शतकांत आले असून, त्यांनीं धनककट येथील बारीक वस्त्रांविषयीं फार तारीफ केली होती. ते असें लिहितात कीं, अंगठींतून वस्त्र काढून घ्यावें, इतके सूक्ष्म आणि मुलाईम तंतु या ठिकाणीं निघेतात.

१ Antiquities of पैठण. Cunningham's Geography.

२ Professor Lassen's Map of Indian Antiquities. Cunningham's Ancient Geography. P. P. 530--544.

विद्यानगर, विजयनगर, किंवा हंपी, यालाच अना-
 गोंदी असें नांव आहे. हें पुरातन
 विजयनगर किंवा नगर बल्लारी परगण्यांत तुंगभद्रा
 हंपी. नदीच्या कांठीं असून, तें हरिहर
 राजानें स्थापिलें होतें, असें शोधाअंतीं कळून येतें. विज-
 यनगर येथील तळ्यास पंपा सरोवर हें नांव अद्यापीही
 चालत आहे. तुंगभद्रा नदीला पंपा असें नांव असल्या-
 विषयीं कांहीं शोधक पंडितांचें म्हणणें आहे, व हेंच नांव
 सरोवराला पडलें असून पंपा ह्याचेंच हंपा व हंपी असें
 कानडी भाषेंत रूपांतर झालें आहे. ह्या सरोवराजवळील
 एका टेंकडीला ऋष्यमूक असें नांव असून, तें अद्यापि
 देखील परिपाठांत आहे. त्यामुळे, वाल्मिकी रामायणां-
 तील अरण्यकांडांतलें पंपा सरोवर आणि ऋष्यमुख पर्वत,
 हीं विजयानगरांतीलच असावींत, असा प्राच्य व पाश्चात्य
 पंडितांचा अभिप्राय आहे. अनागोंदी हें नांव द्राविड
 भाषेंतील असून, तें हस्तिनावती या शब्दावरूनच साधि-
 ल्याचें दिसतें. हेंच नांव विजयनगराला असल्याविषयीं
 कांहीं ताम्रपटांवरून सिद्ध होतें. अनागोंदी हा “ अनी ”
 व “ गुंडु ” यांचा अपभ्रंश असून ‘ अनी ’ ह्मणजे हत्ती,

१ वाल्मिकी रामायणांतील किष्किंधाकांडांत, ऋष्यमूक हा स्वतंत्र
 पर्वत लिहिला नसून, तो मातंग पर्वताचें शिखर असल्याविषयीं
 वर्णन आहे.

आणि ' गुंडु ' म्हणजे पुष्कळ, असा कानडी भाषेत त्याचा अर्थ होतो. आणि त्या कारणास्तवच, हस्तिनावतीला अनागोंदी हा अन्वर्थ शब्द योजिला असल्याचें उघड दिसतें. अनागोंदी किंवा विजयनगर, येथेंच सर्वमान्य व जगत्प्रसिद्ध विद्यारण्य स्वामी राहत होते, व ह्यानीच वेदावर भाष्य केलें आहे.

विजयनगरच्या आसमंतांत असणाऱ्या शैलपादाला, हेमकूट असें प्राचीन नांव असल्याचें ताम्रपटांवरून कळून येतें. हे ताम्रपट एकंदर नऊ असून, त्यांजवर सूर्यचंद्रांकित मोहोर आहे. इ० स० १३८० सालीं हस्तिनावती (अनागोंदी) येथें जो दुसरा हरिहर राजा गादीवर बसला, त्यानें गदग प्रांताचा कांहीं भाग अग्रहार ह्मणून ब्राह्मणांस दिला अमून, त्याविषयीं सदहू ताम्रपटांत सनदेदाखल खालीं लिहीलेला कविताबद्ध मजकूर आहे.

प्राकारो हेमकूटः परिसर परिखा तुंगभद्राऽतिभद्रा

साक्षादारक्षकोयं क्षतभुवनभयः श्रीविरूपाक्षदेवः ।

राजारजाधिराजो हरिहरनृपतिः क्षोणिकांचीचकांची

श्लाघ्यः शाखापुरश्रीः कथमिववचसांगोचरेस्यादिहास्याः ॥

तगर हें नांव प्राचीनकाळीं जुन्नर शहराला होतें.

जुन्नर हें फार प्राचीन शहर असून,
तगर उर्फ जुन्नर.

जीर्णनगर ह्याचाच हा अपभ्रंश
असावा असें वाटतें. येथें लेण्याद्रि नांवाचें श्रीगणपतीचें

पुण्यस्थान असून, तेथील कोंरीव लेणें प्रेक्षणीय आहे. प्रसिद्ध लोलिवराज कवीची जन्मभूमि ह्या जीर्ण नगरींतच होती.

निधिवास क्षेत्र हा गांव नगर जिल्ह्यांत असून त्यालाच हल्लीं नेवासें अशी संज्ञा निधिवासक्षेत्र. आहे. श्रीनिवास असेही प्राचीन नांव ह्या गांवाला दिलें आढळतें, व याच ठिकाणीं ज्ञानेश्वरानें ज्ञानेश्वरी ग्रंथ समाप्त केला.

द्वादशी क्षेत्र हें पंढरपुराजवळ असून त्यालाच हल्लीं बारशी असें म्हणतात. हिंदुस्थानी बारशी. भाषेत द्वादशीला बारस म्हणतात, व त्याचेंच बारशी हें रूपांतर आहे.

कौंडिन्यपुर हें शहर कर्नाटकांत आहे, व त्याचाच अपभ्रंश होऊन कौंडविडु असें कौंडिन्यपुर. तैलंगीरूप हल्लीं प्रचारांत दृष्टीस पडतें. या ठिकाणींच अन्नभट्टानें न्यायशास्त्राचा अभ्यास केला होता. कुंडिनपुर नांवाची जी विदर्भ देशाची राजधानी होती, ती ह्या शहराहून भिन्नच समजण्याची आहे.

महिषपुर हें नांव टिपुसुलतानच्या ताब्यांत जो प्रांत होता त्यालाच असल्याविषयी, प्रो-हैसूर. फेसर लाँसनचे मत आहे. ह्याचेंच हैसूर असें रूपांतर झालें असून, अंबिकेनें महिषासु-

राचा वध याच ठिकाणीं केल्यावरून, हें अन्वर्थ नांव त्या शहराला पडलें असल्याविषयीं आख्यायिका आहे.

गंधर्व पुराला सांप्रतकालीं गांडगापुर असें ह्मणत असून, पुण्यस्तंभाला पुणतांबें,
 गांडगापुर. रामगिरीला रामटेक, आणि वेणु-
 ग्रामाला बेळगांव, असें ह्मणण्याचा हल्लीं प्रचार आहे.

कोल्हापूराला करवीर किंवा कोलापूर, अशीं नांवें आहेत. संस्कृत शब्द कल्हार, हा
 करवीर क्षेत्र. कमलवाचक असून, ह्या शहरांतील
 बहुतेक सरोवरांत कमलसंचय असल्या कारणानें, त्यालाच
 कल्हारपुर अथवा कोल्हापुर असें नांव पडलें. करवीर हें
 नांव पडण्याचें कारण असें सांगतात कीं, महाप्रलयाच्या
 वेळीं श्रीमहालक्ष्मीनें हा प्रदेश आपल्या करपलवांनीं उ-
 द्धृत केल्यावरून, तें नांव प्रचारांत आलें. तदनंतर कालें-
 करून कोलानामक राक्षस ह्या प्रांतांत उन्मत्त झाल्या-
 मुळें, ह्या शहरानजीकच्या उपगिरीवर त्याचा वध श्री-
 जोतिषानें केला, सबब त्याला कोलापुर असें ह्मणूं लागले.

कोल्हापुरांत प्रेक्षणीय अशीं प्राचीन स्थळे म्हटलीं
 म्हणजे दोनच आहेत. १ महा-
 लेणीलप्रेक्षणीय स्थलें. लक्ष्मीचें देवालय, व २ रंकाळें
 सरोवर. सदरहू देवालय गंडुरादित्य नांवाच्या राजानें
 बांधिलें असून, तें बांधण्याकरितां जे असंख्य दगड व

मृत्तिकेच्या राशी खर्च झाल्या, व त्यामुळे जो खाडा पडला, त्याचाच पुढे तलाव बनला असें म्हणतात. ह्या तलावाचा घेर दीड कोस असून, त्यांतील पाण्याची खोली ३५ फूट आहे. त्याच्या मध्यभागी श्रीरंकभैरवाचे देवालय आहे, व त्यामुळेच त्या तलावाला रंकालय अथवा रंकाले, असें अन्वर्थ नामधेय पडलें आहे. त्यांतील देवळाचे कळस, पाणी अटलें म्हणजे, अद्यापिही दृष्टिगोचर होतात.

कोल्हापूर हें प्राचीनकाळीं विस्तीर्ण नगर होतें. परंतु ३० स० च्या आठव्या शतकांत भूकंपाच्या धक्यानें तें सर्व विध्वस्त होऊन लयास गेलें; व त्याच्या निशाण्या आजमितीसही व्याकीर्ण झालेल्या इतस्ततः सांपडतात. कोठें जीर्ण इमारती, कोठें त्यांचें सामान, व कोठें पूजा-साहित्य, इत्यादि अनेक प्रकार जमीन खंडली म्हणजे दृष्टीस पडतात. पूर्वी महालक्ष्मीचे देवालय सर्वांत उंच होतें, परंतु धरणीकंपानें त्याचे स्थित्यंतर होऊन, तें हल्लीं खोलगट जाग्यांतच आहे, असें उघड दिसतें.

ह्या शहराला पूर्वी सुमारें एक कोस घेराचा तट असून,

त्याची प्राचीन व
भर्वाचीन स्थिति. तो कोठें सव्वीस फूट, व कोठें दहा फूट रुंदीचा होता. त्याची उंची तीस फूट होती, व त्याच्या सभोवतीं खोल

खंदक होता. त्याला एकंदर पंचेचाळीस बुरूज होते, व गोळ्या मारण्याकरितां तटाला जागोजागीं जंग्या असून,

शहरांत प्रवेश होण्याकरितां एकंदर सहा वेशी होत्या. हल्लीं बहुतेक सर्व तट जमीनदोस्त होऊन, त्याच्या भोंवतालाचा खंदकही बुजविण्यांत आला आहे.

सदरहूप्रमाणें घाटावरील विशेष महत्वाच्या स्थलांचें वर्णन केलें असून, आतां कोंकणांतील स्थानविशेषांचें दिग्दर्शन करूं.

सह्याद्रि, व पश्चिम अथवा अरबी समुद्र, यांच्या

परशुराम क्षेत्र, व कोंकण. दरम्यानचा जो प्रदेश त्याला कोंकण अशी संज्ञा आहे. ह्यालाच पूर्वी

कुक्कण, कुक्कोण, किंवा शूर्पारकदेश, असें म्हणत. सूर्तसंहितेवरून सांप्रतच्या कोंकण प्रांतालाच कुक्कण अशी संज्ञा असल्याचें कळून येतें. भारतांत शूर्पारक हें नांव सहदेव दिग्विजयांत आढळत असून, त्या काळीं कोंकण हा परशुराम क्षेत्रापैकींच एक प्रांत मानीत असत. ह्या क्षेत्राचें त्यावेळीं सात विभाग होते; आणि त्यापैकींच कांहीं भागाला पुढें ग्रीक लोकांनीं लिभिरिका अशी संज्ञा दिली होती. कोंकण प्रदेशाच्या उत्पत्तीविषयीं, एक प्राचीन व चमत्कारिक असें कथानक आहे कीं, परशुरामानें अखिल पृथिवी निःक्षत्रिय करून ती कश्यपास

१ कुक्कोण देशगायस्मात् कोंकणा नामतो भवन् (स. सं.)

२ १ केरलाश्च २ तुरंगाश्च तथा ३ गोरक्ष्त्रासिनः । ४ कौकणाः

५ करहाटाश्च ६ वरालाटाश्च ७ बर्बराः H २५ ॥

(सह्याद्रिखंड. स. २ अ. २८ मंगेशमहात्म्य. स. २.)

दिल्यावर, त्यानें सतत असा क्रम ठेविला कीं, त्या भूमीत पुनश्च क्षत्रिय आढळला कीं त्यास ठार मारावें. ही हत्या कश्यप ऋषीस न आवडून, त्यानें त्यास तेथून मिथून जाण्यास सांगितलें. ही भरतवर्षाची भूमी परशुरामानें कश्यपास दान दिली असल्यामुळें, त्याला तेथून जाणें भाग पडलें. तदनंतर, त्यानें सागराजवळ आपणास राहण्याकरितां जागा मागितली. परंतु ती त्यानें देण्याचें नाकारल्यावरून, समुद्रवल्यांकित असा बराच भाग, परशुरामानें आपल्या पराक्रमानें व बाहुबलानें काबीज करून घेऊन, समुद्राची मर्यादा पुष्कळ दूर हटविली; व त्या प्रदेशालाच पुढें शूर्पारक (सुपासोरिखा प्रांत), किंवा कोंकण, असें नांव पडलें. प्लिनीच्या ग्रंथांत सुद्धां, कोंकणाविषयीं वर्णन असून तेथील लोकांस तो कोकंडी (Co-con--dae) ह्मणजे कोंकणी असें म्हणतो. ह्यावरून, या प्रांताचें हल्लीं प्रचारांत असलेलें नांव देखील फार प्राचीन दिसतें; व शूर्पारक हें नांव त्याहीपेक्षां पुरा-

१ ततः शूर्पारकं देशं सागरस्तस्य निर्ममे ।

सहसा जामदग्न्यस्य सोपरांत महीतलम् ॥ ६७ ॥

(भारत श्रुतिपूर्व.)

2. The journal. Bombay Branch. Royal Asiatic Society. vol. X No. 30.

3 Plinii. Naturalis Historia. Cunningham's Geography.

पतर असावे, यांत बिलकुल शंका नाही. कोंकण प्रांताला अरिअक अशी संज्ञा असल्याविषयीं देखील कांहीं ग्रंथकारांचा अभिप्राय आहे.

कोंकण प्रांताची राजधानी श्रीस्थानक असून, यालाच
कोंकणची राज- हल्लीं ठाणें असें ह्मणतात. येथील
धानी. राजाच्या ताब्यांत १४०० गांव

होते, व त्याच्या राजधानीचें नगर
श्रीस्थानक, हें पुर्वी व्यापाराच्या संबंधानें फारच भर-
भराटीच्या स्थितीत होतें. इ० स० १२९५ सालीं
व्हेनीस येथील मार्कोपोलो नामक प्रसिद्ध प्रवासी इकडे
आला असून, त्यानें इकडील स्थितीचें वर्णन केलें आहे.
त्यांत तो असें लिहितो कीं, श्रीस्थानक अथवा ठाणें

येथील राजा स्वतंत्र असून, तो मूर्ति-
ठाणें. पूजक होता. या ठिकाणचा व्यापार
मोठा होता; व येथूनच कमावलेलें कातडें आणि जिन्नस दिगर
ठिकाणीं निर्गत होत; व अन्य प्रांतांतील सोनें आणि रुपें
या देशीं आयात होई. इ० स० १०१७ सालीं ठाणें
येथें कांहीं शिलालेख सांपडले, त्यावरून असें कळून येतें
कीं, येथील शिलाहार वंशांतील त्या वेळचे राजे हे
आपगांस कपर्दीचे वंशज म्हणवीत असून, त्या वेळचा
राजा इ० स० ९०० च्या सुमारास होऊन गेला होता.

‘प्राचीन भारतीय भूगोलवेत्ते हे परशुराम क्षेत्र,

वसई.

ह्मणजे शुर्पारक किंवा कोंकण, या-
चे सात विभाग मानीत असून, वसई
प्रांत हा वरालाट नांवाच्या भागांत मोडत असे. या साती
भागांत ब्राह्मण जातीचे निरनिराळे लोक राहत असत, व
त्यांची भाषाही कांहींशी भिन्न होती. आणि त्या कारणा-
नेच ह्या क्षेत्राला सप्तकोंकण अशी संज्ञा पडली असावी,
असें दिसते.

“वस्” ह्मणजे राहणें, या संस्कृत धातूपासून वसई
हा शब्द बनल्याचें उघड होतें. ‘व’ च्या ठिकाणीं ‘ब’
चा आदेश करून, मुसलमान लोक वसई ह्मणूं लागले.
तदनंतर, त्याचेंच रूपांतर करून, फिरंगां अथवा पोर्तु-
गीज लोक बशीम (Bacim) ह्मणूं लागले. आणि पुढें
त्याचाच अपभ्रंश होऊन बसीन असें रूप इंग्रजींत
झाल्याचें आढळतें.

कांहीं शिलालेख व ताम्रपत्रे, यांवरून हल्लीं असें
कळून येतें कीं, शिलाहार वंशाकडील वसई वगैरे प्रांत
इ० स० १२९० च्या सुमारास यादव वंशाकडे गेले;
आणि इ० स० १२९४ सालीं रामदेव राजा राज्य करीत
असतां, त्याला अल्लाउद्दीनानें जिंकून पदच्युत केलें.
पुढें इ० स० १५०९ मध्ये पोर्तुगीज लोकांनीं वसई
प्रांत सर करून घेऊन, त्या ठिकाणीं इ० स० १५२६
सालीं त्यांनीं आपली वखार घातली. आणि तदनंतर इ०

स० १५३६ या वर्षी, ननोडाकन्हांने वसईचा किल्ला बांधून, त्या प्रांतांत फिरंग्यांची सत्ता विशेष बलवत्तर केली.

वसई तालुक्यांतील हल्लींचे निर्मलेश्वर अथवा विमले-

श्वर, आणि तुंग पर्वतावरील तुंगारे-
निर्मलेश्वर, व तुंगेश्वर, हीं ठिकाणें सुप्रसिद्ध आहेत.

निर्मळाची जत्रा प्रतिवर्षी कार्तिक शुद्ध ११ ला भरत असते. याच ठिकाणीं श्रीमत् प्रौढप्रताप, व जगद्विरूपाक्ष श्रीशंकराचार्य, यांचें देहावसान सरस्वतीच्या शापामुळें झालें असून, येथें त्यांची समाधिही बांधिली आहे. निर्मल हें ठिकाण, आणि वसईनजीकचा कांहीं टापू, हीं त्यावेळीं पायभूमींत मोडत असल्यामुळें, येथेंच देह विसर्जन होईल असा शंकराचार्यास सरस्तीनें शाप दिला होता.

चंपावती, व रेवतीक्षेत्र, हीं सांप्रतकाळीं चौल आणि

रवदंडा या नांवानीं सुप्रसिद्ध असून चौल व रेवदंडा.

यथे जलचरांच सांगाडे, समुद्रांतील वनस्पति, पाणथळ प्रदेश, शख, शिपल्या, व काटककृत गृहे, हीं विशेषप्रमाणें उपलब्ध हातात. त्यामुळें, भूगर्भशास्त्रवेत्त्यांच्या दृष्टीनें इकडील जमिनीचे थर व तज्जन्य वनस्पति, हीं फारच प्रेक्षणीय आणि उपयुक्त आ-

१ पद्मपुराणांतील तुंगार महात्म्यांत, तुंगारेश्वराविषयी साद्यंत वर्णन आहे.

हेत. चंपकपुष्पाच्या प्राचुर्यामुळे चंपावती असे नांव चौलाला पडले असल्याविषयी कांहींची समज आहे. परंतु हल्लीं सर्व चौल गांवांत, फक्त एका बागेतच चंपकपुष्पाचीं दहा बारा झाडे असल्याचें कळून येतें. कांहीं-जणांची अशी कल्पना आहे कीं, विष्णुपुराणांतील चंपा नामक राजानें ही नगरी स्थापन केल्यावरून तिला चंपावती हें नांव पडलें असावें. पेरिप्लस नामक ग्रंथांत, चौलाला इ० स० ८० च्या सुमारास “झिमोला” अशी संज्ञा असून, इ० स० १३० सालीं टालेमीहा त्याला “चिमोला” असें ह्मणतो. सातव्या शतकांत इकडे येऊन गेलिला एक चिनी प्रवासी त्यालाच चिमोले असें नांव देत असून, इ० स० ९१६ च्या सुमारास मसुदी नांवाचा एक मुसलमान गृहस्थ याच गांवाला सैमूर असें ह्मणतो. सदरहू ग्रामासंबंधीं वर्णन करीत असतां तो असें लिहीतो कीं, लार (पश्चिम) किनाऱ्यावर आपणास सैमूर लागले असून, तेथें बलहार (शिलाहार) वंशांतील जंजा नामक राजा त्या वेळीं राज्य करीत होता. इ० स० १०१८ तला जो ताम्रपट कांहीं वर्षांमागे चौलाजवळ सांपडला, त्यांत जंज राजा चौलांत राज्य करीत असल्या-विषयी वर्णन आहे. इ० स० १०३० सालीं अबूरिहान हा त्या प्रांतांत गेल्यावेळीं, त्यानें त्या गांवाला जेमूर असें नांव दिल्याचें आढळतें. तदनंतरचा इ० स० ११५३ सालचा

लेख एहिंसी याचा असून, तो ह्या गांवाला सैमूर असें झणतो. येथे नारळीचीं झाडे आणि सुगंध वनस्पति ह्यांची विपुलता असल्यामुळे, तो माल अन्यदेशीं रवाना होतो, इत्यादि वर्णन करून, त्यावेळीं शिलाहार वंशांतील राजा राज्य करित होता असें तो सांगतो. ह्याच चौलाच्या संबंधानें दुसरी एक सुप्रसिद्ध आख्यायिका आहे ती अशी कीं, भृगुऋषीचा च्यवन नामक पुत्र या ठिकाणींच तपश्चर्येला बसला असल्यामुळे, त्याला चौल हें नांव पडलें असावें.

चौल येथे ३६० तळीं, आणि ३६० देवालयें

चौल येथील प्रेक्षणीय कामें, व राजघराणीं. असल्याविषयीं, फार प्राचीन काळापासून प्रसिद्धि आहे; व येथील कांहीं कांहीं कामें तर इतकीं सुंदर,

मनोहर, आणि प्रेक्षणीय आहेत कीं, त्यावरून तत्कालीन लोकांचें पाऊल सुधारणेच्या संबंधानें पुष्कळच पुढें सरसावलेलें असल्याचें उघड दिसतें. सदरहू तलावापैकीं, एका तलावाजवळ कलका भवानीचें देवालय अमून तें फारच प्रेक्षणीय आहे. ह्यांतील देवी मुपलमानी राज्यांत

१ हाच पुढें च्यवन भार्गव या नांवानें प्रसिद्धीस आला. त्याचें कारण असें कीं, भृगूच्या गर्भिणी स्त्रीला कोणी एक राक्षस पळवून नेत असतां, तिचा गर्भ भीतीमुळे मार्गातच च्युत झाला. आणि म्हणूनच च्युत गर्भापासून झालेला तो च्यवन असें त्यास नांव पडलें. (भारत, आदि. भ. ४—६.)

त्यांच्या अन्यायी व जुलुमी वर्तनाला त्रस्त होऊन, नजीकच्या एका तडागांत अदृश्य झाली असल्याविषयी दंतकथा आहे. चौल प्रांत शिलाहार वंशाकडेसच विशेषकरून असल्याचें दिसतें. कारण, तेथें त्या घराण्यांतील राजांचीं नाणीं जास्त सांपडतात. तगर नांवाचें निराळें घराणें नसून, शिलाहार घराण्याचाच तो किताब होता असें प्रोफेसर भांडारकर यांचें मत आहे. चालुक्य, यादव, वगैरे राजांचीं नाणीं देखील येथें सांपडतात. इसवी सनाच्या १३ व्या शतकांत, चौल येथें यादव वंशांतील भीमराज नामक राजा राज्य करीत असतां त्याचा पाडाव होऊन, चौल, व रेवदंडा, हीं फिरंगी आणि मुसलमान यांच्या हस्तगत झालीं.

रेवदंडा हें नांव रेवा या नदीवरून पडलें असल्या-
 विषयीं तेथील लोक ह्मणतात. परंतु
 रेवतीक्षेत्र.
 पुरणावरून, व शिलालेखाच्या आ-
 धारें, असें समजतें कीं, श्रीकृष्ण हा गुजराथेंत राज्य
 करीत असतां, त्यानें आपला बंधु जो बलराम याच्या
 पत्नीस उत्तर कोंकणांतील प्रांत दिला होता. हिचें नांव
 रेवती होतें; व त्या कारणानेंच त्या प्रांताला रेवतीक्षेत्र असें
 नांव पडलें, आणि त्याचाच पुढें रेवदंडा असा अपभ्रंश झाला.

१ कोंकणस्थान. अ. ४-६.

२ Journal B. Br. R. A. S. vol. 12. No. 33.

परशुराम क्षेत्राची सीमा गोमांतकपर्यंत असल्याचें
 दिसून येतें. कारण “ गौ ” म्हणजे
 परशुराम क्षेत्राची
 सीमा, व गोमांतक प्रांत. बाण, “ मा ” म्हणजे मान, आणि
 “ अंत ” म्हणजे शेवट, ह्या तीन
 संस्कृत शब्दांमिळून हा शब्द साधित झाला असल्यामुळे,
 परशुरामानें मारलेल्या बाणाची ज्या ठिकाणीं सीमा होते
 तें स्थल, असा त्याचा अर्थ होतो. ह्यालाच पूर्वी गोवा-
 पुरी अशी संज्ञा होती. हें बेट पूर्वपश्चिम साडे चार कोस
 लांब, व दक्षिणोत्तर तीन कोस रुंद असून, ह्याच्या
 पश्चिमेस तटासारखी एक मजबूत भित आहे. सूतसंहितेंत,
 ह्या बेटाविषयीं सुंदर वर्णन असून, त्या वेळीं तेथील लोक
 षट्कर्मसंपन्न, व तपोनिष्ठ असत, असें दिसतें.

गोकर्णादुत्तरे भागे सप्तयोजन विस्तृतं ।

तत्र गोवापुरी नामनगरी पापनाशिनी ॥ १ ॥

मंत्रौषधि तपोयोगबलेन जितमन्यवः ।

यस्मिन् वसन्ति विप्राश्च षट्कर्म निरताः सदा ॥ ५ ॥

(सूतसंहिता. अ० १६.)

गोवापुरीला हल्लीं गोंवा बेट किंवा तीसवाडी ह्मण-

तात. कारण, ह्या बेटांत तीस गांव
 गोंवा बेट, व हिंदू-
 लोकांचें धर्मांतर. आहेत. पूर्वी गोंवा बेटांसच गोमां-
 तक ही संज्ञा होती. तथापि, हल्लीं
 त्याची व्याप्ति जास्त विस्तृत असून, तें नांव गोंवें सरकारच्या

ताब्यांत असणाऱ्या त्या लगत्याच्या सर्व मुलुखास लागू आहे. येथे प्राचीन काळी हिंदु लोकांचीच वस्ति होती, व ते आपल्या आयुष्याचा विनियोग फारच सन्मार्गाने करित असत, असे कळून येते. त्यांतही विशेषतः ब्राह्मण लोक तर इतके सदाचारी, जितेंद्रिय, मंत्रौषधि विद्येत निपुण, योगबलांत कुशल, व तपोबलांत इतके श्रेष्ठ-तर होते कीं, त्या जागेला पापनाशिनी किंवा पुण्यभूमि म्हणत. असे असतांही, हल्लींची त्या जागेची स्थिति कांहीं विपरीत दिसत आहे. प्रथमतः मुसलमान लोकांची कुराण समशेरशाही, आणि तदनंतर फिरंगी लोकांचा जुलुमाने बाटविण्याच्या संव्राने अति निंद्य क्रम, हीं एकामागून एक सुरू होऊन, तेथे यथेच्छ धुडकुस चालला. त्यामुळे अत्यंत विडंबना होऊन, हजारों ब्राम्हण देशांतरीं गेले. शेंकडों कुळे भ्रष्ट झालीं. आणि कित्येकांची तर अगदींच वाताहात होऊन गेली. त्या कारणाने उघडच किरिस्तांव लोकांचा पगडा बसून, त्या धर्माचे विशेष प्राचल्य दिवसानुदिवस वाढत चालले, आणि हिंदु कुलबीजावर तर साहजीकच इतस्ततः सर्वांशींच नांगर फिरला. कालाचा महिमा अगाध असून, त्याची गतिही कांहीं विचित्र आहे ! ! !

यत्रानेकः कचिदपि गृहे तत्र तिष्ठत्यथैको

यत्राप्येकस्तदनु बहवस्तत्रचांते न चैकः ।

इत्थं चेमौ रजनि दिवसौ दोलयन्वापि चाक्षौ

कालः काल्यासह बहुकलः क्रीडति प्राणिशरैः ।

(भर्तृहरि. वैराग्यशतक.).

गोंव्याला सिद्धपुर अशीही संज्ञा असल्याविषयीं,

सिद्धपुर.

कांहीं संस्कृत व कानडी ताम्रपटां-
वरून सिद्ध होते. सिद्धपुर ह्याचेंच

सिंदवूर (Sindavur) असें रूपांतर आरबी ग्रंथांत
झाल्याचें आढळते.

गोवापुरीच्या उत्तरेस नजीकच चुंडामणि नांवाचें

चूडामणि नामक
द्वीप.

बेट असून त्याला सांप्रतकाळीं चो-
डण असें म्हणतात. सद्याद्रि खंडांत
सदहू स्थलाविषयीं खालीं लिहिल्या-

प्रमाणें वर्णन आहे.

मुने गोमांचले तीर्थ भिद्रनाभा भिदंशुभम् ।

हरि चूडामणि क्षेत्रे महापुण्यकरं स्मृतम् ॥ १ ॥

(स. खं. अ० ८३.)

चूडामणीच्या आग्नेयी दिशेस, दीपवती अथवा

दीपवती अथवा पं-
चक्रोशी.

पंचक्रोशी नांवाचें बेट असून दीप-
वतीचेंच दिवाडी असें सांप्रतचे
रूपांतर झालें आहे. ह्या दोन्ही

ठिकाणीं हल्लीं किरिस्ताव लोकांचीच वस्ती फार आहे.

ह्या बेटाचें वर्णन सद्याद्रिखंडांत खाली लिहिल्याप्रमाणें आढळतें:—

गंगा तु मध्यमे भागे क्षेत्रं दीपवति स्मृतम् ।

कोशद्वयंच विस्तीर्णं केवलं पुण्यवर्धनम् ॥ १ ॥

(स. खं. अ० ८३.)

गोंव्यापासून सुमारे पंचवीस कोसांवर आज्यद्वीप,

आज्यद्वीप व त्याची
आख्यायिका.

आदिद्वीप, किंवा अंजेदिव, या नांवाचें सुंदर आणि चिमुकलेंसें बेट दक्षिणेस आहे. यांतील झाडी एक-

सारखी व हिरवीगार असल्यामुळें, हें अत्यल्प भूमिखंड अरबी समुद्राच्या प्रचंड वारिराशीवर जणुकाय कंदुका-प्रमाणेंच, तरंगत असल्यासारखें दिसतें. परशुरामानें निक्षत्रिय पृथिवी करून अश्वमेध करण्याचें आरंभिल्यावर, तत्संबंधीं द्रव्याची सर्व जमवाजमव झाली. परंतु अति महत्वाचें होमद्रव्य जें आज्य ह्मणजे तूप, तें मिळण्याची फारच पंचाईत पडली. तेव्हां, ती आकस्मिक उद्भवलेली अडचण, त्या द्वीपांतील आज्य ह्मणजे तूप मिळाल्यामुळें, बिनबोभाट दूर होऊन, त्याचा यज्ञ सिद्धीस गेला. व म्हणूनच त्या बेटास आज्यद्वीप हें नांव पडले असल्याविषयीं एक आख्यायिका आहे. दुसरी आख्यायिका अशी आहे कीं, सांप्रतचें परशुराम क्षेत्र निर्माण होण्यापूर्वीच हें बेट अस्तित्वांत असल्यामुळें, त्याला

आदिद्वीप अशी संज्ञा होती. तिसरी आख्यायिका अशी सांगतात कीं, ह्या बेटांत अजा नांवाची देवी असून, तिचे वसतिस्थान या अर्थाने, अजाद्वीप असें नांव त्या बेटास पडलें. व त्याचाच पुढें अंजेदिव हा अपभ्रंश झाला. हीच देवी हल्लीं अंकोला येथें कारवार किनाऱ्यावर आहे; व ती त्या ठिकाणीं, मुसलमानांच्या विटंबनेपासून बचाव होण्यासाठीं, ह्या बेटांतूनच नेली असल्याचें सांगतात. ह्या बेटानजीकच्या द्वीपसमुहासच ग्रीक लोक “ अंजीडिओरमुइन्सुला ” (Angidiorum Insula) असें म्हणत. मलकीचे डोंगर, व त्या नांवाचीं बेटें, हीं देखील नजीकच असून, तेथें व गोंवें बेटांत खटलें असतां, कधीं कधीं काळ्या व निळ्या रंगाचे, लांकडाचे आणि धातूचे, त्रिशूळ सांपडतात. हे त्रिशूळ ज्योतिषसंबंधानें वेध घेण्याकरितां हिंदूलोकांनीं च केले असून, तीं केवळ त्रिशंक्वाकृति वेधयंत्रेंच होत, व तीं अखिल भरतखंडांत पुष्कळ ठिकाणीं आढळतात, असें विद्वज्जनांचें म्हणणें आहे.

केरल हा मलबार किनाऱ्यावरील कालिकृतच्या आसमंतांतील प्रदेश होय. ह्याचा केरलप्रांत, व मलबार किनारा. कांहीं भाग मद्रास इलाखाखाली असून, कांहीं भाग त्रावणकोर संस्थानच्या ताब्यांत आहे. येथें फार प्राचीनकाळीं, चंद्र-

हास्याचा बाप सुधार्मिक हा, पांडवांच्या पूर्वी राज्य करीत होता. सह्याद्रीच्या पश्चिमेकडील किनाऱ्याला केरल अथवा मलयवर असे म्हणत, सदरहू शब्दाचाच (मलयवर=मलबर=) मलबार हा अपभ्रंश झाला आहे.

चोल हा दक्षिणपथांतील पूर्व किनाऱ्यावरील प्रदेश होय. हा देश धनककटापासून ८४ कोसांवर असल्याविषयी, प्रसिद्ध चिनी प्रवासी हूणसंग याच्या वर्णनांत आहे, व तो ह्या देशाला चुलीय किंवा जुलीय अशी संज्ञा देतो. त्यावरून चोल देश हा अर्काटाच्या उत्तरेकडे असून, याच्या दक्षिणेस द्रविड व पांड्य देश होते असे दिसते. चोल प्रदेशावरूनच पूर्व किनाऱ्याला चोलमंडल हें नांव पडलें. आणि त्याचाच अपभ्रंश होऊन सांप्रतचे कारोमंडल असे रूप झालें आहे.

चोल व कलिंग या देशांतून गेलेली, व उत्तर दक्षिण

१ भारत सभापर्व. अ० ३१.

२ महाभारत सभापर्व. अ० २७

३ तेषांपरे जनपदा दक्षिणाः पथवासिनः

पांड्याश्च केरलाश्चैव चोलाः कुल्यास्तथैवच ॥ ४ ॥

मत्स्यपुराण. अ० ११३.

पूर्वघाट, अथवा म-
हेन्द्र, व नील पर्वत.

अशी विसृत झालेली जी पर्वतपंक्ति दृष्टि गोचर होते, तिला पूर्वघाट अशी सांप्रतकाळी संज्ञा असून, तिचें प्राचीनचें दक्षिणेकडील भागाचें नांव नीलमलय, आणि उत्तरेकडील भागाचें नांव महेंद्रपर्वत, असें होतें. हा पर्वत भरतवर्षातील सुप्रसिद्ध असलेल्या सात पर्वतांपैकीं असून, त्याचा उल्लेख पुराणांतैरीही आढळतो. याच पर्वतावर जामदग्न्य ऋषीची वस्ती असल्यामुळें त्याला भेटण्याकरितां युधिष्ठिर येत असे, अशी पौराणिक आख्यायिका आहे. तुमलगड, पममलगड, आणि चतुरगड वगैरे ह्या पर्वतांचीं अर्वाचीन नांवें आहेत. नीलमलय असें नांव पडण्याचें कारण असें दिसतें कीं, ह्या ठिकाणीं निळीचें पीक पुष्कळ प्रमाणानें होतें. आणि त्या कारणानेंच नगरें किंवा शिखरें, अथवा पर्वत, यांचीं नांवें तत्संज्ञक अशीं इकडील प्रदेशांत आढळतात. उदाहरणार्थ, ह्या पर्वताला नीलमलय, त्याच्या उच्च शिखराला नीलगिरि, आणि त्याच्या आग्नेयीस जें एक मोठें शहर आहे त्याला नीलवर असें ह्मणतात. त्या नीलवराचाच हल्लीं नेलोर हा अपभ्रंश झाला आहे.

१ सप्तचास्मिन् महावर्षे विश्रुताः कुलपर्वताः ।

महेंद्रो मलयः सद्या भुक्तिमान् ऋक्षवानपि ॥

२ मत्स्य पुराण. अ० ११३.

३ भारत. प्रा. ऐ. को. पान ४३१. भारतवनपर्व. अ० ११४

पांड्य देश द्रविड देशाच्या नैऋत्येस असून त्या-
विषयी भारतांत उल्लेख आहे. सह-
पांड्यदेश. देव दिग्विजयांत असें वर्णन आहे

कीं, हा पराक्रमी राजकुमार भरतखंडाचें जें थेट दक्षि-
णचें टोंक कन्याकुमारी, तेथपर्यंत आपल्या जयपताकां-
सहित जाऊन थडकला होता; व त्यानें दक्षिणपथांतील
सर्व मांडलिक प्रभूंपासून करमार घेतले; आणि तेथूनच तो
परत फिरला. त्या वेळेस त्याला अनुक्रमे पांड्य, द्रविड,
व केरल, असे देश लागले.

भरतखंडाच्या अगदीं दक्षिणच्या टोंकाला जें प्रसिद्ध
कुमारि भूशिर. भूशिर आहे त्याला कुमारी अशी
संज्ञा असून, कुमारी नामक देवी-
वरूनच सदरहु भूशलाकेला तें नांव प्राप्त झालें. तामिल
भाषेत त्या शब्दाचा कामरी असा अपभ्रंश होऊन, त्याचेंच
काँमोरिन् असें रूपान्तर इंग्रजी भाषेत झालें आहे.

भरतखंडाच्या दक्षिणेस विशेष प्रख्यात असे एक
लंका बेट, व त्या-
ची दुसरी नांवें. मोठें द्वीप आहे, व त्याला लंका,
सिंहलद्वीप, ताम्रपाणी, रत्नद्वीप,
अशा अनेक संज्ञा आहेत. ह्या
सर्वांत फार प्राचीन असें नांव झटलें क्षणजे लंका होय. हें
नांव त्या नांवाच्या देवीवरून पडलें असल्याचें कळून येतें.
सीताशुद्धिसाठी ज्यावेळेस मारुतीनें लंकेत प्रवेश केला,

तेव्हां प्रवेश होण्यापूर्वी त्याचें ह्या लंकादेवतेबरोबर बरेच वाग्युद्ध झालें असल्याविषयी रामायणांत कथानक आहे.

सिंहलद्वीप. पुढें कालवशात् सिंहल राजाच्या मुलांनं हें बेट जिंकून आपल्या हस्तगत

करून घेतलें, व म्हणूनच त्याचें नांव सिंहलद्वीप असें पडलें.

ह्या मुलाचें नांव विजय असून त्यानें तें बेट ३० स० पूर्वी ९४३ व्या वर्षी, बुद्ध निर्वाणाच्या वेळीं सर केलें. तेव्हां

त्या विजयी पुरुषाची सेना त्या द्वीपांत असतां, तेथल्या तांबड्या मातीनें त्या सर्वांचे हात लाल झाल्यामुळे, त्या मू-
भीला ताम्रापाणि असें म्हणूं लागले. तदनंतर निरक्षदेश

ताम्रापाणि.

हें नांव, विद्वन्मुकुटमणि व जगद्वंद्य ज्योतिषी भास्कराचार्य, यांच्या वेळेपासून प्रचारांत आलें. त्याचें कारण असें कीं, ह्या व

निरक्षदेश.

इतर प्राच्य ज्योतिषांची उत्तर अ-
क्षांश गणना लंकाबेटापासून होत असे.

आणि लंका बेटाचे अक्षांश ते शून्य (०) बानीत असल्या कारणांनंच त्या बेटाला त्यांनीं निरक्षदेश असें नांव दिलें; व तेथपासूनच इतर स्थळांचें परिगणन करावयाचें, असा त्यांनीं

१ वाल्मिकी रामायण. सुंदरकांड. सर्ग ३.

२ अवंती अथवा उज्जयिनी नगराच्या लांबीचें प्रमाण भास्कराचार्यांनीं निरक्षदेश किंवा लंका ह्यास अनुलक्षूनच दिलें आहे:-

(पुढें चालू)

परिपाठ आकृष्ट. आतां अर्वाचीन भूगोलेवेच्यांच्या परिग-
णनेप्रमाणें, सांप्रतचें हंका बेट ९ व १० उत्तर अक्षांश
यांच्या दरम्यान असून, भास्कराचार्याच्या वेळीं हेंच बेट
शुन्य (०) अक्षांश जवळ कसें होतें, ह्याविषयी प्रथमदर्शनीं
तरी कांहींच मेळ मिळत नसल्यामुळे, मोठा अचंबा वाटतो.
परंतु सूक्ष्म दृष्टीनें, उदकशक्ती व अंतर्गतशक्ती, यांच्या
विलक्षण प्रभावाकडे चांगलें लक्ष पुरविलें तर असें दिसून येई-
ल कीं, ह्या पृथिवीच्या पाठीवरील अनेक देश अथवा भूभाग
दृग्गोचर असलेले पाण्यांत गडप झाले. व हिमालयासारिखे
अत्युच्च पर्वत उदधिवीचींत पूर्वी अंतर्धान पावलेले असतांही,
त्यांनीं आपलीं डोकीं कालेंकरून वर काढून, ते आतां
नयनविषय झाले. त्याप्रमाणेंच ह्या बेटांचेही स्थित्यंतर
झालें असावें. सिंधु, गंगा, यमुना, आणि ब्रह्मपुत्रा,
वगैरे मोठमोठ्या नद्यांचें पात्रांतर, व शेंकडों कोसांचें
प्रवाहांत स्थलांतर; मच्छलीपत्तनाची जलसमाधि; आणि

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू)

निरक्षदेशात् क्षिति षोडशांश

भवेदवन्ती गणितेन यस्मात् ।

तदंतरं षोडश संगुणं स्यात्

भूमान मस्माद् बहु कितदुक्तम् ॥ १ ॥

१ अर्धभ्यः पृथिवी । पृथिव्या ओषधयः ॥ (उपनिषद्).

Geikie's Geological Primer. Cooke's Geology and
Geographical Primer.

पेरिमद्वीपाचें उन्मज्जन; इत्यादि गोष्टींच्या अनुभवावरून, ह्या निरक्षदेशाचेंही स्थित्यंतर असंभवनीय वाटत नाही. ह्या देशाला चिनी लोक पोचा असें ह्मणत असून, त्या शब्दाचा अर्थ चिनी भाषेत “ मरकतादिमणि, व मौल्यवान् रत्नें, यांचें द्वीप, ” असा रत्नद्वीप. होतो. आणि रत्नद्वीप असें जें ह्या बेटाचे नांव आहे, त्यावरूनच हें अन्वर्थ नांव चिनी लोकांनीं दिलें असल्याचें दिसतें.

ताम्रपाणि याचा अपभ्रंश पाली भाषेत “तांमपानि” असा झाला असून, त्याचेंच टाप्रोबेन. Topro Bane टाँप्रोबेन असें रूपांतर छिनी वगैरे पाश्चात्य ग्रीक लोकांच्या ग्रंथांत दृष्टीस पडतें. तसेंच सिंहलद्वीप याचें रूपांतर टालेमीनें सालिकी, आरबी लोकांनीं झिलन्, व आबु-सालिकी. रीहन यानें सिंगलदीब असें केलें असून, ह्याचाच सेरिंदीव, अथवा इंग्रजीत सीलोन असा अपभ्रंश झाला आहे. ह्या बेटाची माहिती युरोपस्थांस इ० स० पूर्वी ३२७ वर्षेपर्यंत बिलकुल नसून, ते ह्या बेटाला एक स्वतंत्र खंडच समजत असत, असें छिनी ह्मणतो.

१ हे बेट खंडायताच्या भाखातानजीक असून, तें पाण्यावर दिसूं लागल्याला अजमासें तीस वर्षे झालीं.

प्रथमतः हें बेट दिग्विजयी आर्य लोकांनीं जिंकून त्यांनीं त्या ठिकाणीं आपली चांगली वसाहत केली होती. येथील राजधानी पौलस्तिपूर कांहीं दिवस अनुराधापुर, व कांहीं दिवस पौलस्तिपूर होती. इ० स० ११६९ सालीं येथें पराक्रमबाहु नामक राजा राज्य करीत असून, तो आपल्या नांवाप्रमाणेंच खरोखरी महापराक्रमी व बहुत शूर होता. त्यानें भरतखंडाच्या दक्षिणेकडील चोल व पांड्य नांवाचे देश जिंकून आपल्या राज्यांत अनेक प्रकारची सुधारणा केली; ठिकठिकाणीं पाण्याची मोठी कामे बांधिलीं; जागोजागीं कालवे नेले; जरूर त्याठिकाणीं बंधारे घातले; आणि आपल्या नांवाचें नाणें पाडून, प्रजेच्या कल्याणाकडे सर्व प्रकारें लक्ष दिलें. ह्या राजाला लंकेश्वर असेंही म्हणत असून, त्याच्या वेळची नाणीं आणि शिला लेख, अजून देखील कोठें कोठें सांपडतात.

लंकेच्या दक्षिणेस, सुमारे नैर्ऋत्य दिशेला, बऱ्याच लांबीच्या पल्यावर, मारीच नांवाचें मारीच द्वीप, व द्वीप मादागास्कर बेटाच्या पूर्वेस त्याचें कथानक. आहे. ह्या ठिकाणीं पूर्वी मारीच नामक राक्षसाची वस्ती असल्यामुळे, तत्संज्ञक असें नांव त्या बेटाला पडल्याचें दिसतें. व मारिच द्वीपाचेंच सांप्रत मारिशिस असें रूपांतर झालें आहे. ह्या मारीच

राक्षसाविषयीं असें कथानक आहे कीं, विश्वामित्र ऋषि यज्ञ करीत असतां, त्याला ह्या व दुसऱ्या अनेक राक्षसांनीं विघ्ने केलीं. त्यावेळीं, रामानें त्यांच्याशीं युद्ध करून शस्त्रप्रहार केला, आणि क्वचित् प्रसंगीं शरसंधानही राचिलें. त्यांत रामाचा बाण मारीचाला लागून तो समुद्रांत जाऊन पडला, व नंतर ह्या बेटावर त्यानें वस्ती केली. हीच हकीकत रावणाला सांगत असतां, मारीच असें ह्मणाला कीं:-

आगतोहमथ हंतु मुद्यतो
मां विलोक्य शरमेकमक्षिपत् । (रामः)
तेन विद्ध हृदयोहमुद् भ्रमन्
राक्षसेन्द्र पतितोस्मि सागरे ।

॥ २०-२१ ॥ अ. स. ॥ ४०-४१ ॥

तदनंतर रावणाच्या सांगीवरून त्यानें हें बेट सोडलें, आणि कनकमृगाचें रूप धारण करून सीता ज्या ठिकाणीं होती तेथें गेला, व त्या ठिकाणीं रामाच्याच हातून तो प्राणास मुकला.

शुद्धीपत्रक.

प्रस्तावना.

पृष्ठ.	पंक्ति.	अशुद्ध.	शुद्ध.
२	२२	Jocolliot.	Jaccoliot.

अनुक्रमणिका.

४	११	कौडिन्यपुर	कौडिन्यपुर
॥	१५	चौक	चौल
॥	२०	महेन्द्र नील	महेन्द्र व नील
॥	२३	त्याचे	त्याचें

मूलग्रंथ.

११	२२	शवटचा	शेवटचा
१५	१३	अगर्दी हा जणू काय ओत प्रोत भरलाच	हा जणू काय अगर्दी ओत प्रोतच भरला
१८	७	hysterics.	hysteric.
२४	२२	भाचवलें	आचवलें
३१	१८	कालचकानें	कालचफ़ानें
३७	९	श्रुनःशेष	शुनःशेष
३८	१०	त्याजला	त्यांजला,
३९	१	भील	भील,
४१	१०	प्रकारचें	प्रकारचे
४६	१	मूढ	गूढ

पृष्ठ.	पंक्ति.	अशुद्ध.	शुद्ध.
४७	८	केली	केलेली
५०	६	स्वयांसतु	सतु
"	५	मनुपैवस्वतः	मनुवैवस्वतः
५१	५	बभूवा	बभूवा
"	२५	प्रशश्रुवः	प्रशश्रुवः
५२	५	राजांचा	राजांची
"	९	गेलें	गेले
"	१६	भंबरीषस्य	भंबरीषस्य
५६	१९	गेला	गेलीं
५८	१२	पाश्चात्यकालाच्या	पाश्चात्य हे इकडील कालाच्या
६०	१०	झणणें. भाहे	म्हणणें भाहे.
"	१६	शत्रुपासून	शत्रूपासून
६५	१६	come	came
६७	१७	केले	केलें
६९	७	मव्हत	मव्हते
८२	५	भध्र	भंध्र
८६	१३	असन	असून
"	२०	सांप्रतचे	सांप्रतचे
"	"	मळचें	मूळचें
९०	४	मुळ	मुळें
९४	१८	कलदगी	कलादगी
९९	२	बनविले	बनविलें
"	६	१	२
"	२०	६	३
१०१	१८	अद्भुत	अद्भुत
१०६	८	देश	इत्यादि देश

पृष्ठ.	पंक्ति.	अशुद्ध.	शुद्ध.
१०९	२	किक्कमा दित्यानें	विक्रमादित्यानें
"	१५	भाच	भाच ^२
"	१७	होय्सळास ^१	होय्सळास ^३
११२	२०	वाजकिरण	वाजीकरण
१२१	१२	केणत्या	कोणत्या
१२६	८	होतें	होतें.
१२८	१७	ब्रह्मणाकडे	ब्राह्मणाकडे
१२९	९	पांडये	पांडय
१२९	१७	किंता	किंवा
१३२	१९	वेचो	वचो
१३७	१५	निवृत्ति	निवृत्ति
१४०	१९	ब्रह्मवर्त	ब्रह्मावर्त
१४५	१३	होती	होती.
१६०	९	रेखांशरेषा	रेखांशरेषा
१६९	१७	सिंह	सिंहल
१७८	२०	(स. सं.)	(सू. सं.)
१८२	१३	सरस्तीनें	सरस्वतीनें
"	१६	जलचरांच	जलचरांचें
"	१९	जमिनाचे	जामिनीचे
१८८	१३	तीर्थ	तीर्थ
१९१	३	म्हणत,	म्हणत.

